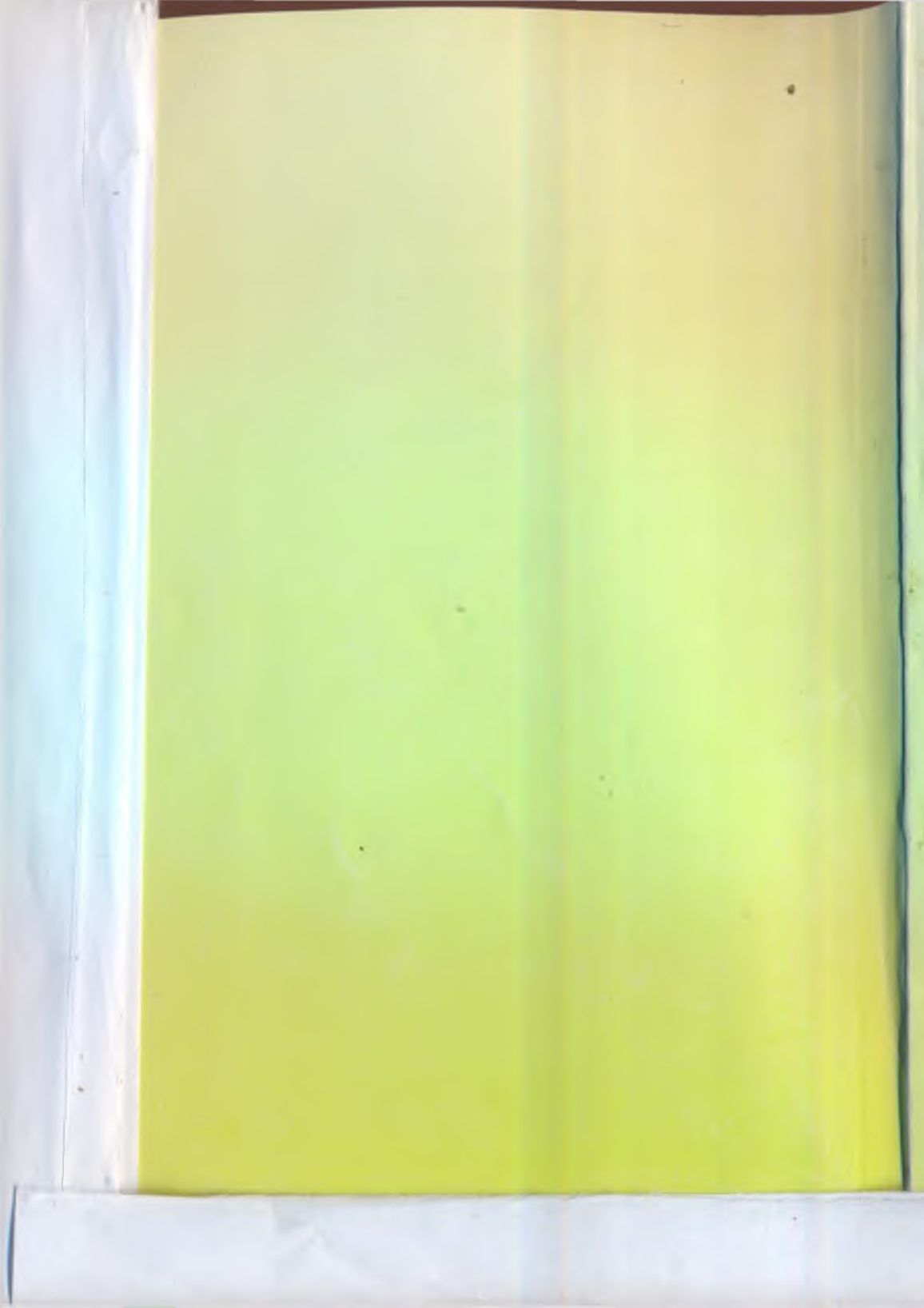

İslam Qəribli

AZƏRBAYCAN DİLİ

Redaktoru: *f.e.n., dosent Əsgər Quliyev*

Rə'ycilər: *f.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva*
f.e.n. İsmayıl Kazımov

Qəribli İ.E. Azərbaycan dili (Orta, orta ixtisas məktəbləri və abituriyentlər üçün tədris vəsaiti). Bakı: Çarşıoğlu, 2002. –164 s.

4306020200 – 602
Q —————
082 - 02

İslam Qəribli
© «Çarşıoğlu» nəşriyyatı, 2002

REDAKTORDAN

Orta ümumtəhsil və orta ixtisas məktəblərində Azərbaycan dili proqramı və ali məktəblərə qəbul proqramlarına əsaslanmaqla hazırlanmış dərs vəsaiti orta məktəb şagirdləri, abituriyentlər və orta ixtisas məktəbinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Mə'lum olduğu kimi Azərbaycan dili orta məktəblərin V-XI siniflərində və pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində əsas, aparıcı fənlərdən biri kimi tədris olunur. Ən önəmlisi isə bu fənn ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul zamanı bütün ixtisaslar üzrə başlıca fənn hesab olunur. Yəni Azərbaycan dilindən imtahan vermədən tələbə adına layiq görülmək mümkün deyil.

Orta məktəblin müvafiq sinifləri üçün 5 dərslik (Azərbaycan dili. V, VI, VII-VIII, IX, X-XI siniflər) vardır ki, bu dərsliklər, əsasən, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi ilə hazırlanmış, nəzəri və praktik materiallar da şagirdlərin yaş və dünyagörüşü səviyyəsinə uyğun olaraq verilmişdir. Orta ixtisas məktəbləri üçün isə, ümumiyyətlə, dərsliklər yoxdur.

Təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda, xüsusilə fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksika, söz yaradıcılığı, köməkçi mitq hissələri, morfoloji və sintaktik təhlil, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində həm şagird və tələbələr, həm də abituriyentlər səhvə yol verir, mübahisə və şübhə doğuran məsələlərin cavabını tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu isə ilk növbədə dərsliklərdə (əsasən V-VI siniflər) verilən nəzəri mə'lumatların şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğunluğu ilə əlaqədardır. Belə olan halda onlar müxtəlif elmi-nəzəri mənbələri arayıb axtarmağa, saf-çürük etməyə məcbur olur (nəzərə almaq lazımdır ki, elmi qrammatikalarda, ali məktəblər üçün müasir Azərbaycan dili dərsliklərində və digər mənbələrdə biri digərini inkar edən, orta məktəb dərslikləri ilə uzlaşmayan məqamlar da var), beləliklə, ali məktəblərə qəbul imtahanları verdikləri zaman müəyyən maneələrlə üzləşirlər.

Bu cür maneələri aradan qaldırmaq, orta və orta ixtisas

məktəblərinin şagird və tələbələrinə, abituriyentlərə yardımçı olmaq niyyəti ilə hazırlanmış bu dərs vəsaiti mövcud orta məktəb dərslikləri əsasında hazırlansa da, onların təkrarı və ya qısa xülasəsi deyil. Bircə faktı qeyd etmək istəyirik ki, sait səslərin tələffüzü, vurgu, orfoepiya, orfoqrafiya, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı materialların çoxu, demək olar ki, ilk dəfə dərs vəsaitinə salınaraq konkret nümunələr əsasında şərh edilmiş, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya ilə bağlı məsələlər mümkün qədər genişləndirilmiş və düzəldilmişdir.

Dərs vəsaitinin hazırlanması prosesində Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının çap etdiyi bank testləri (Azərbaycan dili. Test bankı, "Abituriyent" - 2001, xüsusi buraxılış, I-II) diqqətlə nəzərdən keçirilmiş, ali məktəb dərsliklərindən və digər məxəzlərdən istifadə edilmişdir. Məqsəd ondan ibarət olmuşdur ki, həm tədris prosesi, həm də qəbul imtahanları zamanı mübahisə doğura biləcək məsələlər mümkün qədər minimuma endirilsin.

Dərs vəsaiti həm tədris, həm də ali məktəblərə hazırlıq kurslarında sınaqdan keçirilmiş və müsbət nəticə vermişdir.

Vəsaitdə orta məktəbin hazırkı Azərbaycan dili dərsliklərinin strukturu, əsasən, qorunub saxlanılmış, mübahisəyə səbəb ola biləcək nəzəri mülahizələrə mümkün qədər yer verilməmişdir.

Xeyirxax niyyətlə hazırlanmış dərs vəsaitinin şagird, abituriyent və orta ixtisas məktəbi tələbələri ilə yanaşı, ali məktəblərin filoloji, pedaqoji və tərcümə fakültələrinin tələbələri və orta məktəb müəllimləri üçün də gərəkli olacağını zənn edirik.

ƏSGƏR QULİYEV,
filologiya elmləri namizədi, dosent

FONETIKA

1. DANISIO SƏSLƏRİ VƏ ONLARIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ. Dil haqqında elmin "Fonetika" bölməsində danışiq səsləri öyrənilir.

Danışiq səslərinin əmələ gəlməsini, onların bir-birinə münasibəti və fiziologiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətini, nitq prosesindəki funksiyasını və s. bu kimi bir çox əlamətlərin qanunauyğunluqlarını öyrənən dilçilik şöbəsinə **fonetika** deyilir.

Damşarkən tələffüz etdiyimiz səslər danışiq səsləri adlanır. Danışiq səsləri danışiq üzvləri vasitəsilə əmələ gəlir. Danışiq üzvləri aşağıdakılardır: 1) ağ ciyərlər. 2) nəfəs borusu. 3) qırtlaq. 4) səs telləri. 5) ağız boşluğu. 6) dil. 7) dodaqlar. 8) dişlər. 9) burun boşluğu. 10) alt çənə. 11) üst çənə. 12) damaqlar.

Səslərin formalaşması prosesində iştirak edən mütəhərrik üzvlər dil, dodaqlar və alt çənədir. Damaqlar, dişlər və üst çənə isə hərəkətsiz üzvlər hesab olunur.

Danışiq səslərinin əmələ gəlməsində səs telləri, dil və dodaqlar daha fəal iştirak edir.

Sözün mə'nasını və formasını dəyişdirə bilən ən kiçik dil vahidi **fonem** adlanır. Azərbaycan dilindəki [n] və [m] səslərindən başqa, yerdə qalan bütün danışiq səslərinin tələffüzündə hava axını ağızdan çıxır. [N] və [m] səslərinin əmələ gəlməsində isə hava axını, əsasən burun boşluğundan çıxır. Ona görə də bu səslərə burun səsləri deyilir.

Səsləri hərflərlə, sözün yazılışını tələffüzü ilə qarışdırmaq üçün böyük mö'tərizə [] işarəsindən istifadə olunur. Səs və sözün tələffüzünü göstərmək üçün böyük mö'tərizədən ([a], [ayilə]) bir işarə kimi istifadə olunduğu halda, hərflər və sözün yazılışında (a, ayilə) bu işarəyə ehtiyac olmur.

2. SAIT VƏ SAMİT SƏSLƏR. Danışiq səsləri iki cür olur:

1) saitlər, 2) samitlər.

Tələffüz zamanı maneəyə rast gəlməyən, musiqili tona malik, çox aydın şəkildə səslənən, deyilərkən hava axını ağızdan sərbəst çıxan səslərə sait səslər deyilir. Dilimizdəki səslərin doqquzu saitdir: a, ə, e, ı, i, o, ö, u, ü.

Samitlərin tələffüzündə hava axını ağızda müxtəlif maneələrə rast gəlir. Bu səslər maneəli, küylü səslər adlanır. Müasir Azərbaycan dilində olan samit səslər aşağıdakılardır: **b, p, v, f, g, k, z, s, j, ş, ğ, x, ç, c, q, (k'), d, t, y, (x'), l, r, m, n, h.**

3. SAİT SƏSLƏRİN NÖVLƏRİ. Yaranma yerinə və tələffüz üsuluna görə sait səslərin üç növü var:

1) Dilin arxa və ön hissəsində deyilməsinə (dilın üfqı və zıyyətınə) görə. Bu vəziyyətə görə saitlər iki qrupa ayrılırlar:

a) **qalın (dilarxası) saitlər: a, ı, o, u**

b) **incə (dilönü) saitlər: ə, e, i, ö, ü**

2) Dilin üst damağa doğru qalxması və alt çənənin nisbətən aşağı enməsinə (dilın şaquli vəziyyətınə) görə. Bu vəziyyətə görə saitlər iki cür olur:

a) **qapalı (dar) saitlər: ı, i, u, ü** (bu saitlərdən ikisi qalın (ı, u), ikisi incədir (i, ü)).

b) **açıq (geniş) saitlər: a, ə, e, o, ö** (bu saitlərin ikisi qalın (a, o), üçü incədir (ə, e, ö)).

3) Dodaqların vəziyyətinə görə. Bu vəziyyətə görə saitlərin iki növü var:

a) **dodaqlanan saitlər: o, ö, u, ü** (bu saitlərdən ikisi qalın (o, u), ikisi incə (ö, ü); eyni zamanda ikisi qapalı (u, ü), ikisi açıqdır (o, ö)).

b) **dodaqlanmayan saitlər: a, ə, e, ı, i** (bu saitlərdən ikisi qalın (a, ı), üçü incə (ə, e, i); eyni zamanda üçü açıq (a, ə, e), ikisi isə qapalıdır (ı, i)).

4. BƏ'Zİ SAİTLƏRİN UZUN TƏLƏFFÜZÜ. Dilimizdə elə sözlər var ki, onlarda bə'zi saitlər uzun tələffüz olunur. Sözlərdə ə, e və ö saitlərinin uzun tələffüz edildiyini bildirmək üçün yazıda bə'zən həmin saitlərdən sonra apostrof (') işarəsi qoyulur. Məsələn: tə'mir, e'lan, şö'bə və s.

Uzun saitli sözlərin tələffüz şəklini göstərəkən həmin saitlərdən sonra iki nöqtə (:) qoyulur. Məs: me:mar, nümu:nə, ma:lur və s.

1) A saiti. Aşağıdakı məqam və şəraitdə uzun tələffüz olunur.

- Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdə birinci, bə'zən

də ikinci hecadan sonrakı hecada əgər incə saitlərdən, xüsusən ə.e,i saitlərindən biri gələrsə, ondan qabaqkı hecada olan "a" azacıq uzun tələffüz olunur. Məsələn: a:di, a:lim, a:ləm, ka:tib, sa:kit, qa:bil, sa:bil, ma:təm, ma:ne, bəra:bər, təra:nə, ləya:qət, müha:ribə, müda:fiə, müqa:vimət və s.

- Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin bə'zində əslinə uyğun olaraq birinci hecadakı "a" saiti azacıq uzun tələffüz olunur. Məsələn: a:gah, a:ram, qa:nun, qa:mus, ma:hur, na:mus və s.

- ba-, na- ön şəkilçilərindəki "a" saiti uzun tələffüz olunur. Məsələn: ba:həm, ba:hava, na:dan, na:saz, na:gah, na:dinc, na:xələf və s.

- Rus və Avropa dillərindən ahnan bə'zi sözlərin birinci hecasında "a" saiti uzun tələffüz olunur. Məs: ba:za, fa:za, ka:bel və s.

- Qoşa "a" saiti ilə işlənən sözlərdə: Məs: sa:t, ma:ş, ca-ma:t, ma:rif, inş:a:t və s.

2) O saiti. Aşağıdakı hallarda uzun tələffüz olunur:

- "ov", bə'zən də "on" fonetik tərkibi ilə bitən birinci örtülü hecadakı "v" və "n" samiti düşür və "o" saiti uzun tələffüz olunur. Məs: do:ğa (dovğa), lo:ğa (lovğa), do:şan (dovşan), ço:dar (çovdar), so:qat (sovqat), so:ra (sonra) və s.

- Alınma terminlərin bir qismində, xüsusən "loq" hecası ilə bitən sözlərdə həmin hecadan əvvəl gələn vurğulu "o" saiti azacıq uzun tələffüz olunur. Məs: filo:loq, texno:loq, leksi-ko:loq ("logiya" morfemindəki "o" saiti vurğu qəbul edərək uzun tələffüz olunur. Məs: filolo:giya, fonolo:giya, morfolo:giya və s.)

3) U saiti. "U" saiti ərəb və fars dillərindən alınmış bə'zi sözlərdə incə saitlə formalaşan hecalardan əvvəlki hecada uzun tələffüz olunur. Məs: ümu:mi, xüsu:si, asu:də, nümu:nə, Füzü:li və s.

- Bə'zi başqa sözlərdə. Məs: tu:fan, Tu:la, du:ma və s.

4) Ə saiti. Ərəb dilindən alınan bir sıra sözlərdə "ə" saiti uzun tələffüz olunur və ondan sonra apostrof işarəsi qoyulur. Məs: ə:la, bə:zən, zə:fəran, tə:lim, nə:rə, mə:dən, mə:lum, mə:na

7. ƏLİFBA. Şifahi dildə sözlər səslərlə, yazılı dildə isə hərflərlə ifadə olunur. Hərflər danışq səsinin yazıdakı şərti işarəsidir.

Hərflərin çap və əlyazması, böyük və kiçik şəkli olur. Bütün hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşü əlifba adlanır. Dilimizin əlifbasında 32 hərflər vardır. Hərflərin 9-u sait, 23-ü samit səsləri bildirir.

Hərflər işarələr əsasında formalaşan əlifbaların, demək olar ki, hamısında hərflərin sıralanması çox oxşardır. A və B belə əlifbalarda ilk hərfləri təşkil edir. Bu isə qədim dövrlərlə, ilk hərflər yazıların yaranması dövrü ilə əlaqədar olaraq ənənəvi hal kimi sabitləşmişdir. Buna görə də ilk hərflərin adı ilə bağlı olaraq **alfa**, **betta** birləşməsindən **əlifba** sözü (rusca alfavit, ingiliscə **alrhabet** və s.) düzəldilmişdir.

Əlifba sözü ərəb dilində alfa əvəzinə **əlif**, betta əvəzinə **ba** birləşməsindən düzəlmiş, Azərbaycan dilinə də ərəb dilindən keçmişdir.

Lügətlərdə, müxtəlif siyahı və mə'lumat kitablarında sözlər, adətən, əlifba sırası ilə düzəldiyündən, əlifba sırasını əzbər bilmək hər bir savadlı şəxs üçün vacibdir.

Biz səsləri tələffüz edir və eşidirik. Hərfləri isə yazır və görürük. Hərfləri onların əlifbadakı adları ilə göstərmək lazımdır. Məs: «qapı» sözü dörd hərfdən ibarətdir: «q», «a», «p», «ı».

Əlifbadakı dörd hərflər - cingiltili, qarşılıqlı olmayan və bəzən də sonor samitlər adlandırılan m («em»), n («en»), l («el») və r («er») samitlərindən başqa, yerdə qalan bütün samitlər hərfin arxasına «e» saiti qoşulmaqla deyilir. Məs: b («be»), d («de»), x («xe»), t («te»), v («ve») və s. «K» hərfinin isə iki adı var: «ke», «ka». Sait səslərin, hərflərin adı isə yazıldığı şəkildə adlandırılır. Məs: a («a»), ə («ə»), u («u») və s.

8. (K) SƏSİNİN YAZIDA İFADƏSİ

«Ke» hərfi iki əsas səsi ifadə edir: 1) (g) samitinin qarşılıqlı – k («ke») səsinə. Məs: tə(k), şə(k)il, k(örpü) və s; 2) (q) samitinin qarşılıqlı – k («ka») səsinə. Məs: mar(k)a, (k)apitan, maya(k) və s.

Qeyd: «Ke» hərflər digər hallarda (y) samitinin qarşılıqlı

kimi səslənir və bu səs yazıda şərti olaraq (x') kimi işarə olunur və (y) kimi tələffüz olunur. Məs: məktəb – mə(x')təb – mə(y)təb, ürək – ürə(x') – ürə(y) və s.

Əlifbamızda «Ke» hərfinin iki adı var: “ke” və «ka». Miqdarca çox az olan bəzi sözlərdə “q” hərfi də (k) səsimi ifadə edir; Məs: nöqsan – nö(k)san, rəqs – rə(k)s, toqqa – to(k)qa, çaqqal – ça(k)qal və s.

9. OOSASAITLI SÖZLƏRİN YAZILISI VƏ TƏLƏFFÜZÜ. İki sait hərfin yanaşı işləndiyi sözlər qoşasaitli sözlər adlanır. Məs: saat, təəccüb, təbii, dairə, zəif və s. Belə sözlər heç də yazıldığı kimi deyilmir. Eynicinsli qoşa saitli sözlər tələffüz olunarkən qoşa saitlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur. Məs: camaat – cam(a:)t, maaş – m(a:)ş, mətbəə – mətb(ə:), təbii – təb(i:) və s.

Müxtəlifcinsli qoşasaitli sözlərdəki qoşa saitlərin arasına, adətən bitişdirici samitlərdən birini (n, y, s) artırmaqla tələffüz etmək tələb olunur. Məs: ailə – (ayi)lə, zəif – z(əyi)f, radio – rad(iyo) və s.

Qeyd: Hərfin yanında qoyulan qoşa nöqtə (:) həmin saitin uzun tələffüz olunduğunu bildirir. Bəzi hallarda müxtəlifcinsli qoşa saitli sözlərdə də saitlərdən biri düşüb o biri uzun tələffüz oluna bilər. Məs: müəllim – m(ə:)llim, müəyyən – m(ə:)yyən, müalicə – m(a:)licə, səadət – s(a:)dət, fəaliyyət – f(a:)liyyət və s.

10. OOSASAMİTLİ SÖZLƏRİN YAZILISI VƏ TƏLƏFFÜZÜ. Eynicinsli qoşasamitli sözlərdən bəzilərinin yazılışı ilə tələffüzü fərqlənir.

- Qoşa **tt**, **kk**, **pp** hərfləri ilə yazılan sözlərdə kar samitlərdən ikincisi cingiltili samit kimi tələffüz olunur. Məs: hətta – hət(d)a, səkkiz – sək(g)iz, hoppanmaq – hop(b)anmaq və s.

- Qoşa **qq** hərfləri ilə yazılan sözlərdə cingiltili samitlərdən əvvəlincisi kar samit kimi tələffüz olunur. Məs: toqqa – to(k)qa, diqqət – di(k)qət, doqquz – do(k)quz, rəqqasə – rə(k)qasə və s.

- Qoşa **yy** hərfləri ilə yazılan sözlərin çoxu bir “y” ilə tələffüz olunur. Məs: xasiyyət – (xasiyət), vəziyyət – (vəziyət), ədəbiyyət – (ədəbiyət) və s.

Digər eynicinsli qoşasaitli sözlər isə yazıldığı kimi tələffüz

olunur. Məs: rəssam – rə(ss)am, addım – a(dd)ım, təəssüf – t(ə;)(ss)üf və s.

11. SONU EYNİCİNSLİ OOSA SAMİTLƏ BİTƏN SÖZ KÖKLƏRİNİN YAZILISI. Dilimizdə elə təkhecalı sözlər var ki, onların sonu eynicinsli qoşa samitlə bitir. Belə sözlərə samitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda həmin samitlərdən ancaq biri yazılır. Məs: xətt – xətdə, sirr – sirli, həzz – həzdən və s.

Bu qayda təkcə hiss və küll sözlərinə aid deyil, çünki həmin sözlər bir “s” və ya “l” ilə yazıldıqda başqa mə’na, his, tüstü və kül, torpaq mə’nası verir.

Bu cür sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda söz kökündəki saitlər yerində qalır. Məs: xətt-xəttin, sirr-sirrimiz və s.

Qoşa samitlə bitən sözlər bir qayda olaraq təkhecalı olur. Məs: dörd, türk, qənd, kənd və s.

12. SÖZLƏRİN SONUNDA CİNGİLTİLİ SAMİTLƏRİN YAZILISI VƏ TƏLƏFFÜZÜ. Sözüün sonundakı samitin kar, yaxud cingiltili olduğunu (t, yoxsa d; ç, yoxsa c; p, yoxsa b və s.) həmin sözə saitlə başlanan şəkilçi artırmaqla müəyyən etmək olar. Məs: polad – polad-ın, kərpic – kərpic-ə, corab – corab-ı, kitab – kitab-a və s.

Qeyd: Sonu «d» samiti ilə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda və ya samitlə başlanan söz qoşulduqda «d» samiti «t» kimi, saitlə qoşulan söz və ya şəkilçi qoşulduqda isə “d” kimi tələffüz olunur. Məs: palıd-palı(t)da, palıd qozası – palı(t) qozası, palıd – palıd-m, palıd ağacı – palı(d) ağacı. Bu qayda ilə “b” samiti “p” və “b” kimi, “z” samiti “s” və “z” kimi, “c” samiti “ç” və “c” kimi tələffüz olunur.

Kitab mağazası – kita(p) mağazası; kitab oxumaq – ki-ta(p) oxumaq; kərpic zavodu – kərpi(ç) zavodu, kərpic ovuntusu – kərpi(c) ovuntusu; almaz – alma(s), almazda – alma(s)da, almazın – alma(z)ın və s.

13. SONU O VƏ G İLƏ BİTƏN COX HECALİ SÖZLƏRİN YAZILISI VƏ TƏLƏFFÜZÜ. Son səsi (x) və ya (ğ) kimi tələffüz olunan çoxhecalı sözlər “q” ilə yazılır. Həmin sözlərə saitlə başlanan şəkilçilər qoşulduqda “q” samiti “ğ” samitinə keçir. Məs: yataq – yata(ğ)ın, uzaq – uza(ğ)a, otaq – otağ ın,

otağ-a və s.

Son səsi (y) və ya y samitinin kar qarşılığı (x') kimi tələffüz olunan çoxhecalı sözlər "k" ilə yazılır. Belə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda "k" samiti "y" samitinə keçir. Məs: göy-cək – göycə(y)in, çiçək – çiçə(y)in, çiçə(y)ə və s.

14. HECA. SÖZÜN SƏTİRDƏN - SƏTRƏ KEÇİRİL-MƏSİ OAYDALARI. Tələffüz zamanı sözlərin asanlıqla bölünə bilən hissələrinə heca deyilir. Sözlərdəki hecalarm sayı onda işlənən saitlərin sayı qədər olur. Məs: qəli-rə-man-lıq, A-zər-bay-can, i-yir-mi və s. Azərbaycan dilində hecalarm əsas tipləri aşağıdakılardır:

1) Saf heca. Saf heca bir sait səsdən ibarət olur. Məs: a-ta, o-ğul, ə-ziz və s. Saf hecalar saf-örtsüz hecalar da adlanır.

2) Örtüsüz qapalı heca. Bu cür hecalar saitlə başlanır, samitlə bitir. Məs: al, ot, iç, un, alt, üst və s.

3) Örtülü-acı heca. Bu tip hecalar samitlə başlanıb saitlə bitir. Məs: bu, nə-nə, ba-la, ye-ni, bo-ru və s.

4) Örtülü-qapalı heca. Bu cür hecalar samitlə başlanır və samitlə də bitir. Məs: gəl, bir, can, qan və s.

Bəzi sözlərdə samitlərdən sonra apostrof işarəsinin qoyulması onlarda heca bölümünü bildirir. Məs: sür'-ət, sün'-i, Kən'-an, ən'-ə-nə, məs'-ul və s.

Sait səslərdən sonra apostrof işarəsinin işlənməsi saitlin uzun tələffüzünü göstərməklə yanaşı heca bölümünü də bildirir. Məs: me' – mar, mö' – tə – ri – zə və s.

Sözlər sətirdən sətərə hecalarla keçirilir. Lakin bir hərfdən ibarət olan hecanı sətrin sonunda saxlamaq və ya yeni sətərə keçirmək olmaz. Məs: i-nək, sün'-i və s.

Qoşasamitli sözlər sətirdən - sətərə keçirilərkən samitlərdən biri sətirdə saxlanılır, digəri isə yeni sətərə keçirilir. Məs: ad-dım, gül-lə, əl-li, hət-ta, sək-kiz, toq-qa və s.

15. VURĞU. Sözdə hecalardan birinin o birinə və ya o birilərinə nisbətən qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir. Üzərinə vurğu düşən heca vurğulu heca adlanır.

Bizim dilimizdə vurğu çox zaman sözün axıncı hecasının üzərinə düşür. Lakin əvvəlinci hecalarında vurğusu olan sözlər

də az deyil. Əsil Azərbaycan sözlərində demək olar ki, vurğu həmişə sözün sonunda olur. Məs: ata, çiçək, çiçəklik, söylə, yazı və s.

Vurğusu son hecaya düşən sözlər müasir dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin təxminən 90%-ni təşkil edir. Belə sözləri, əsasən, aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1) **Azərbaycan dilinin öz sözləri:** baba, nənə, qardaş, bu-daq, ürək, bulaq, qaya, yarpaq, barmaq və s.

2) **Müxtəlif dillərdən müxtəlif yollarla Azərbaycan dilinə keçib çoxdan işlənən və Azərbaycan dilinin fonetik normalarına az-çox uyğunlaşmış sözlər.** Məs: əməl, ləhcə, şiddət, məktəb, tə-ləffüz, şərait, tələbə, saat, lampa, suxarı, çaynik, pambıq, bək-məz, dəstək və s.

3) **Vurğusu son hecada olan alınma sözlər.** Məs: hava, bəx-təvər, dərya, çəmən, zəmin, asiman, azad, küçə, kağız, vaqon, fayton, aqronom, aktiv, proqressiv, monolit, vulkan, avtomat, institut, telefon, partizan, proqram, problem, qəzet, aptek və s.

Vurğusu son hecaya düşməyən sözlər dilimizdə azlıq təşkil edirlər. Bu sözlərin demək olar ki, hamısı alınma sözlərdir. Bun-ları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) **Bə'zi coğrafi adlar.** Məs: Avropa, Asiya, Amerika, Av-straliya, Afrika, Rusiya, Türkiyə, Hollandiya, Fransa, Alma-miya, İngiltərə, London, Praqa və s.

2) **Rus və Avropa dillərindən alınma terminlər.** Məs: poe-ma, komediya, morfologiya, delta, diktatura, texnika və s.

3) **Ərəb və fars dilindən keçmiş bə'zi zərf, bağlayıcı və ədat-lar.** Məs: xüsusən, məsələn, həqiqətən, bə'zi, bə'zən, bəlkə, am-ma, həmişə, lakin və s.

Qeyd: Məqam və şəraitdən asılı olaraq bə'zi Azərbaycan sözlərində vurğu ilk hecada ola bilər. Məs: ancaq, yalmz, yenə, dünən və s.

Azərbaycan dilindəki şəkilçilərin çoxu vurğu qəbul edən şəkilçilərdir. Vurğu qəbul edən şəkilçilər sözə bitişdirildikdə, sözdəki vurğu şəkilçilərin üzərinə keçir. Məs: söylə-söyləyir, oxut-oxutmaq, çiçək-çiçəklik və s.

Müasir dilimizdə elə şəkilçilər vardır ki, onlar vurğu qəbul

etmir. Bu şəkilçilər sözə artırıldıqda vurğu həmin şəkilçilərin üzərinə keçmir. Bu şəkilçilər, əsasən, aşağıdakılardır:

1) **İnkər şəkilçiləri** -m, ma². Məs: sil-mə, çalış-m-ır, oxut-dur-ma və s.

2) **Sual şəkilçiləri** -mı⁴. Məs: alacaq-mı, gördün-mü, gəlirmi və s.

3) **Birgəlik bildirən** -la² şəkilçiləri. Məs: atam-la, gül-lə, bacım-la və s.

4) **Zaman şəkilçilərindən sonra gələn** -sa² (lə hissəciymin şəkilçiləşmiş forması) şəkilçiləri. Məs: almış-sa, görür-sə, qalar-sa, alacaq-sa və s.

5) **Zərf əmələ gətirən** -ca² şəkilçisi. Məs: məzmun-ca, ağıl-ca, mən-cə, siz-cə və s.

6) **Tərkibində inkər şəkilçisi olan fe'li bağlama şəkilçiləri** -madan², -mamış². Məs: oxu-madan, bil-mədən, salamlaş-mamış, gör-məmiş və s.

7) **Fe'li bağlama düzəldən** -kən şəkilçisi. Məs: olar-kən, gedər-kən, bilmiş-kən və s.

8) **İndiki və gələcək zaman şəkilçilərindən sonra** -dı⁴ (idi hissəciyinin qısaldılmış forması) şəkilçisi. Məs: oxuyar-dı, gələcək-di, görür-dü və s.

9) **İndiki və gələcək zamandan sonra işlənən şəxs sonluqları**. Məs: görür-əm, alır-san, oxuyur-sunuz, oxuyur-lar, gələcək-lər və s.

10) **Xəbər şəkilçiləri** -dır⁴. Məs: görüb-dür, almış-dır və s.

11) **Zaman şəkilçilərindən sonra gələn** -mış⁴ (imiş hissəciyinin qısaldılmış forması) şəkilçiləri. Məs: bilir-miş, alar-mış və s.

12) **Əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçiləri** -ın⁴, -ınız⁴. Məs: al-ın, qur-un, qaldır-ınız, bildir-iniz və s.

13) **Nəsil, tayfa, familiya mənsubiyyəti bildirən** -gil şəkilçisi. Məs: Əli-gil, anam-gil, bibim-gil və s.

14) **Adlara (isim, sifət, say, əvəzlik) bitişərək xəbər düzəldən şəkilçilər**: -am², -ıq, -ik, -san², -sınız⁴, -dır⁴, -dırlar⁴. Məs: sağird-əm, əlaçı-yıq, sən-sən, cavan-sınız, saf-dır, uşaq-dırlar və s.

15) **Familiya düzəldən** -ov, -yev şəkilçisi. Məs: Hüseyn-ov, Əli-yev və s.

ORFOEPİYA

ORFOEPİYA dilçilik elminin ədəbi dilin tələffüz normalarından və qayda-qanunlarından bəhs edən bir bölməsidir. Orfoepiya- yunanca “düzgün”, “dürüst” mənasında olan *orthos* sözü ilə “danışiq”, “mitq” mənasında olan *eros* sözünün birləşməsindən əmələ gələn bir termindir.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin müəyyən qrupu yazıldığı kimi tələffüz edilmədiyi kimi, əksinə, deyildiyi kimi də yazılmır. Məs: kitab (kitap), bağlayır (bağhyır), iqtidar (iktidar), hikkə (hikgə), səcdə (səjdə), şəhərli (şəhərri), məxfi (məxvi) və s.

“Fonetika” bölməsində bəzi saitlərin uzun tələffüzü, (k) səsinin yazıda ifadəsi, qoşa saitli və qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzü, sözlərin sonunda cingiltili samitlərin yazılışı və tələffüzü, sonu “q” və “k” ilə bitən çoxhecalı sözlərin yazılışı və tələffüzü barədə müfəssəl məlumat verildiyindən, biz düzgün tələffüz üçün vacib olan bir sıra xüsusiyyətləri göstərməklə kifayətlənəcəyik.

1. “Y” samiti özündən əvvəl gələn açıq saitləri qapalı saitlərə çevirə bildiyindən şəkilçilərdə “y” samitindən əvvəl gələn (a) və (ə) səsləri tələffüz zamanı (y) səsinin təsiri ilə qapalı (ı) və (i) səslərinə çevrilir. Məs: arabaya (arabiya), almayacaq (almıyacax), dəvəyə (dəviyə), dinləyər (dinliyə) və s.

2. “Q” samiti sözün ortasında kar samitdən əvvəl yanaşı gələndə, təklhecalı sözlərin sonunda, çoxhecalı alınma sözlərin sonunda kar qarşılığı olan (k) kimi tələffüz olunur. Məs: rəqs (rəks), məşq (məşk), məqsəd (məksəd), irq (irk), aşiq (aşik), natiq (natik), filoloq (filolok) və s.

Çoxhecalı əsil Azərbaycan sözlərinin, eləcə də dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşmış bir sıra alınma sözlərin sonunda (q) səsi (x) çalarında tələffüz olunur. Məs: uzaq (uzax), torpaq (torpax), çanaq (çanax) və s.

3. Söz ortasında kar samitdən əvvəl gələn (ğ) səsi karlaşmış halda, (x) çalarında tələffüz olunur. Məs: bağça (baxça),

sağsağan (saxsağan) vəs.

4. "K" samiti söz ortasında kar samitlə bitən hecadan sonra gələn heca başında cingiltili qarşılığı olan "g" kimi tələffüz olunur. Məs: təşkil (təşgil), küskün (küsgün), ötkün (ötgün), bitki (bitgi) və s.

Söz ortasında "f", "h" samitləri ilə bitən hecadan sonrakı hecanın başındakı (k) səsi yazıldığı kimi tələffüz olunur. Məs: möhkəm (möhkəm), məhkum (məhkum), əfkar (əfkar) və s.

Söz ortasındakı örtülü hecadan əvvəlki, qapalı hecalı sonundakı (k) səsi "y"-mn kar qarşılığı olan (x) kimi tələffüz olunur. Məs: kəklik (kəxlik), Əkbər (Əxbər), təklif (təxlif) və s.

5. "G" samiti söz ortasında iki sait arasında (saitlərdən biri və ya hər ikisi incə olmalıdır) "y" məxrəcində tələffüz olunur. Məs: igid (iyid), əgər (əyər), məgər (məyər) və s.

Söz sonunda "n" samiti ilə birlikdə gələn "g" samiti bir qədər kar, "k" çalarında tələffüz olunur. Məs: zəng (zənk), tufəng (tufənk), qəşəng (qəşənk), küləng (külənk) və s.

6. "T" samiti əsil Azərbaycan sözlərinin, eləcə də dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmış alınma sözlərin daxilində kar samitdən sonra yanaşı gələndə (d) kimi tələffüz olunur. Məs: axtar (axdar), usta (usda), dəftər (dəfdər), müxtəsər (müxdəsər) və s.

Rus və Avropa dillərindən dilimizə keçən sözlərdə isə "t" samiti yazıldığı kimi, öz məxrəcində tələffüz olunur. Məs: aktiv (aktiv), traktor (traktor) və s.

Geri assimilyasiya (uyuşma) nəticəsində söz kökünün axırında gələn "t" samiti bə'zən "ç" samiti kimi tələffüz olunur. Məs: cütçü (cüççü), növbətçi (növbəççi) və s.

7. Sonu "d" ilə bitən sözlər bu sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə (d) səsi (t) kimi, karlaşmış halda tələffüz olunur. Məs: polad (polat), söyüdlər (söyütdər), palıd kötüyü (palıt kötüyü) və s.

Bə'zən irəli assimilyasiya nəticəsində şəkilçinin birinci səsi olan (d) (n) səsi ilə əvəz olunur. Məs: əlimdən (əlimnən), səndən (sənnən), yerindən (yerinnən), gedəndən (gedənnən) və s.

8. "Z" samiti aşağıdakı məqam və şəraitlərdə bir qədər

karlaşmış çalarlıqda (s) kimi tələffüz olunur:

- təkhecalı sözlərdə “z”-dən əvvəl yanaşı kar samit olarsa.

Məs: məhz (məhs), ləfz (ləfs) və s.

- çoxhecalı sözlərin sonunda. Məs: almaz (almas), bəkməz (bəkməs), ayaz (ayas) və s.

- sonu “z” ilə bitən çoxhecalı sözlərə samitlə başlanan şəkilçi və ya söz qoşulduqda. Məs: almazdan (almasdan), Araz çayı (Araz çayı) və s.

- geri assimilyasiya nəticəsində “-maz” şəkilçisinin sonunda gələn (z) səsi karlaşır və çox zaman (s) kimi tələffüz olunur. Məs: satmazsan (satmassan), görməzsən (görməssən) və s.

9. Söz ortasında samitlə başlanan hecadan əvvəlki hecanın sonundakı “ç” samiti azacıq “ş” çalarında tələffüz oluna bilər. Məs: qaçqm (qaşqm), keçdi (keşdi), qaçdı (qaşdı) və s.

10. Sözün ortasında “c” ilə bitən hecadan sonrakı heca cingiltili samitlə başlansa və təkhecalı sözlərin sonunda “c”-dən əvvəl sait varsa, (c) səsi (j) səsi kimi tələffüz olunur. Məs: vicdan (vijdan), əcdad (əjdad), səcdə (səjdə), gic (gij) və s.

“C” samiti çoxhecalı sözlərin sonunda, təkhecalı sözlərin sonunda “c”-dən əvvəl samit səs olanda, sonu “c” ilə bitən çoxhecalı sözlərə samitlə başlanan şəkilçi və ya söz qoşulduqda karlaşmış halda, (ç) kimi tələffüz olunur. Məs: ağac (ağaç), çəkiç (çəkiç), tunc (tunç), künc (künç), əlacsız (əlaçsız), qorxunc hadisə (qorxunc hadisə) və s.

11. “N” samiti geri assimilyasiya nəticəsində sözün ortasında və axırında (m) səsi ilə əvəz olunur. Məs: zənbil (zəmbil), sünbül (sümbül), şənbə (şəmbə), günbəz (gümbəz), bəyənmir (bəyəmmir) və s.

12. “T”, “d”, “s”, “z”, “ş” samitləri ilə bitən sözlərə (l) səsi ilə başlanan şəkilçilər qoşulduqda (l) səsi (d) səsi ilə əvəz olunur. Məs: atlar (atdar), adlı (addı), arvadlar (arvaddar), səslər (səsdər), qızlar (qızdar), qışlaq (qışdağ), quşlar (quşdar) və s.

“R” samiti ilə bitən sözlərə “l” samiti ilə başlanan şəkilçi qoşulduqda (l) səsi (r) kimi tələffüz olunur. Məs: varlı (varrı), narlar (narrar), şəhərli (şəhərri) və s.

“N” samiti ilə bitən sözlərə “l” samiti ilə başlanan şəkilçi

qoşulduqda (l) səsi (n) kimi tələffüz olunur. Məs: oğlanlar (oğlannar), aydınlıq (aydınnıg), kinli (kinni) və s.

13. Fe'lin indiki və qeyri-gəti gələcək zamanının III şəxsin cəmində **-lar²** şəkilçisindən əvvəl gələn (r) səsi (l) kimi tələffüz olunur. Məs: alırlar (ahllar), gələrlər (gələllər), bilərlər (biləllər) və s.

14. Orfoepiya qaydalarına görə sözdə iki kar samit yanaşı işləndə samitlərdən ikincisi cingiltili çalarda tələffüz olunmalıdır. Buna görə də söz ortasında qoşa **"ff"** və ya **"f"**-dan əvvəl yanaşı kar samit olduqda (f) səsinə cingiltili çalarda, (v) kimi tələffüz etmək olar. Məs: kəşfiyyat (kəşviyat), şəffaf (şəfvaf), asfalt (asvalt), məxfi (məxvi) və s.

15. **"V"** samiti çoxhecah sözlərdə söz ortasında kar samitdən əvvəl gələndə, təkhecalı sözlərdə kar samitdən sonra və əvvəl yanaşı işləndikdə karlaşır və (f) kimi tələffüz olunur. Məs: avtobus (aftobus), tautologiya (taftologiya), sövt (söft), məhv (məhf), səhv (səhf) və s.

İki və ikidən artıq hecah alınma sözlərin sonundakı – tiv morfemindəki **"v"** samiti (f) kimi tələffüz olunur. Məs: aktiv (aktif), kollektiv (kollektif) və s.

16. **"B"** samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə azacıq karlaşmış, yə'ni **"p"** samiti çalarlığında tələffüz olunur:

- çoxhecalı sözlərin sonunda. Məs: kitab (kitap), məktəb (məktəp) və s.

- təkhecalı sözlərin sonunda samitlə yanaşı işləndə. Məs: kəsb (kəsp), qəsb (qəsp), qəlb (qəlp) və s.

- söz ortasında kar samitlə başlanan hecadan əvvəlki hecanın sonunda. Məs: mübtəda (müptəda), ibtidai (iptidai) və s.

- söz ortasında və söz sonunda kar samitdən əvvəl onunla yanaşı gələndə. Məs: abstrakt (apstrakt), absis (apsis), həbs (həps) və s.

- sonu **"b"** ilə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi və ya söz qoşulduqda. Məs: kitablar (kitaplar), məktub yetişmədi (məkdub yetişmədi) və s.

17. İkinci şəxsin cəm şəkilçisi olan **-sınız⁴** şəkilçisinin yazılışı ilə tələffüzü fərqlidir. Məs: qardaşımsız (qardaşımsız), ge-

dəcəksiniz (gedəcəksiz) və s.

Qeyd: Yuxarıda qeyd olunanları mənimsədikdən sonra həmin qaydaları şəkilçilərin tələffüzünə tətbiq etməklə şəkilçilərin bütün növlərini düzgün və asanlıqla tələffüz etmək olar.

18. **İLƏ (-la, -lə)** qoşması yazılışından fərqli olaraq samitlə bitən sözlərdən sonra **-nan (-nən)**, saitlə bitən sözlərdən sonra isə **-ynan (-ynən)** şəklində tələffüz olunur. Məs: nə ağilla (nə ağılⁿan), at ilə (atⁿan), quzu ilə (quzu^ynan) və s.

19. **ÜÇÜN** qoşması yazılışından fərqli olaraq tələffüzdə qoşulduğu sözlə bitişik halda, **-çın⁴** şəklində tələffüz olunur. Məs: onun üçün (onun^çün), özüm üçün (özüm^çün), sənin üçün (sənin^çin) və s.

20. **İDİ, İMİŞ** hissəcikləri samitlə bitən sözlərə artırıldıqda tələffüz zamanı **-dı⁴ -mı⁴** şəklində saitlə bitən sözlərdə isə **-ydı⁴, -ymı⁴** kimi deyilir. Məs: müəllim idi (məllim^didi), ağac imiş (ağac^mı^ş), döyüşçü idi (döyüş^çü^dü), tələbə imiş (tələbə^ymı^ş) və s.

Qeyd: Sözün yazılışı və tələffüzü, hərf və səs tərkibi fonetik təhlilin əsas həlqələrindən birini təşkil etdiyindən orfoepiya qaydalarının öyrənilməsi vacib və zəruri tələblərdən biridir.

ORFOQRAFIYA

1. ORFOQRAFIYA – yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyən qaydalar sistemidir. Orfoqrafiya yazılı nitqin normalarıdır ki, bu normalarının konkret dil vahidlərinə görə qanuniləşdirilmiş müxtəlif təzahirləri orfoqrafiyanın qaydalarını təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları, əsasən üç prinsip – fonetik, morfoloji və tarixi ənənəvi üzərində qurulmuşdur.

Azərbaycan dilinin öz sözlərinin və şəkilçilərinin yazılışında aşağıdakıları gözləmək lazımdır:

Son səsi “d”, həm də “t” ilə deyilən sözlər “d” ilə yazılır.

Məs: bulud, qurd, kənd, polad və s.

Son səsi “k”, “g”, “y” ilə deyilən ikihecalı və çoxhecalı sözlər “k” ilə yazılır. Məs: böyük, kəpənək, hörümçək, çiçək, çörək və s.

Son səsi “ğ”, “x”, “q” ilə deyilən ikihecalı sözlər “q” ilə yazılır. Məs: bulaq, qaşiq, qonaq, yarpaq və s.

Son səsi “c”, “ç”, “j” və ya “ş” ilə deyilən sözlər “c” ilə yazılır. Məs: ağac, qılinc, dinc, kərpic, gec, süzgəc, sac, güc və s.

2. APOSTROF İŞARƏSİ. Apostrof sözü yunanca *arostrophes* (“çevriliş”, “çönük”) sözündən düzəldilmiş beynəlxalq termindir.

Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən bəzi sözlərin birinci, bəzən də ikinci hecasında ixtisara düşən boğaz səşindən əvvəlki incə saitlərin uzadılmasını göstərmək və ya sözün samitlə bitən birinci hecasından sonrakı saitlə başlayan hecasının tam örtüsüz heca halında ayrıca, aydın tələffüz olmasını bildirmək üçün bu işarədən istifadə olunur. Məs: tə'kid, e'zam, iste'dad, şö'le, əş'ar, məş'əl, məs'ud, məl'un, cüz'i, qit'ə və s.

Saitlərdən sonra işlənən apostrof işarəsi həm həmin saitin uzun tələffüz edildiyini, həm də heca ayrıcını, samitlərdən sonra işlənməsi isə yalnız heca ayrıcını bildirir.

3. DEFİS İŞARƏSİ. Latınca “ayırma” mənasını verən *divisio* sözündən olan defis (-) işarəsi yazıda istifadə olunan ən

qısa üfüqi xətdir. Azərbaycan yazısında bu işarədən aşağıdakı məqamlarda istifadə olunur:

- Mürəkkəbləşmiş sözlərin və ifadələrin yazılışında. Məs: ala-bəzək, az-az, qeyri-rəsmi, əks-hücum, dost-tanış, yer-göy və s.

- Söz hissələri arasında: a) sətirdən sətərə keçirmədə (işləyir, dinləmiş-dir) və s; b) ayrıca yazılan şəkilçilərin əvvəlində (-dan², -lar², -cı⁴, -daş və s.; c) rəqəmlə yazılan saylara bitişən şəkilçilərlə rəqəm arasında (5-ci, 9-cu) və s.

Qeyd: Nitq hissələri haqqında damşılarkən onların yazılış qaydaları barədə ətraflı məlumat veriləcəyindən defislə yazılan mürəkkəb sözlər barədə burada gəmiş şərhə ehtiyac görmürük.

4. NÖQTƏ İŞARƏSİNDƏ ORFOQRAFİK İSTİFADƏ.

Əsasən durğu işarəsi kimi işlənən nöqtə müxtəlif məqamlarda orfoqrafik işarə halında da işləndiyindən, orfoqrafiya qaydaları sırasmda nöqtənin də orfoqrafik məqamları qeyd olunmalıdır. Bunlar, əsasən aşağıdakılardır:

- Sıra bildirən rəqəm və hərflərdən sonra nöqtə qoyulur. Məs: 1., 2., A., V. və s.

- Şəxs adı qısaltma yolu ilə ancaq baş hərflə yazılanda baş hərfdən sonra nöqtə qoyulur. Məs: M.Rəsulzadə, Ə.Elçibəy, S.C.Pişəvəri, S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Müşviq. R.Rza və s.

- Ümumi sözlərdən ixtisar yolu ilə düzəldilən və ancaq yazıda işlədilən qısaltmaların sonunda nöqtə qoyulur. Məs: b.k. (bu kimi), e.d. (elmlər doktoru), və s. (və sairə), akad. (akademik), yol. (yoldaş) və s.

5. ŞƏKİLÇİLƏRİN YAZILIŞI. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən şəkilçilər ahəng qanununa uyğun olaraq yazılışca iki cür olurlar: a) ahəng qanununa tabe olanlar; b) ahəng qanununa tabe olmayanlar.

Ahəng qanununa tabe olan şəkilçilər əsil Azərbaycan şəkilçiləridir ki, tərkibindəki saitin açıq və ya qapalı olması ilə bağlı olaraq bunlar iki və dörd cür yazılır.

Tərkibində açıq “a” və “ə” saitləri olan şəkilçilər qoşulduğu sözün ahənginə uyğun olaraq iki cür, tərkibində qapalı “ı”, “i”, “u”, “ü” saitləri olan şəkilçilər isə dörd cür yazılır. Məs:

-da, -də, -lar, -lər, -ın, -in, -un, -ün, -çı, -çi, -çu, -çü və s.

Söz kökünə qoşularaq ahəng qanununa tabe olmayan şəkilçilərin çoxu alınmadır və bunlar bir cür yazılır. İki və dörd cür yazılan şəkilçilər həm yeni söz düzəldə, həm də sözün formasını dəyişə bildikləri halda, bir cür yazılan şəkilçilər, əsasən söz düzəltmə qabiliyyətinə malikdirlər. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır:

- **-varı.** Məs: qalxan-varı, yüngül-varı və s.
- **-dar.** Məs: ev-dar, əmək-dar və s.
- **-daş.** Məs: silah-daş, vətən-daş və s.
- **-i (-vi).** Məs: inqilab-i, qərb-i, sıra-vi, dairə-vi və s.
- **-kar.** Məs: xilas-kar, tələb-kar və s.
- **-gil.** Məs: babam-gil, bacım-gil və s.
- **-stan (-ıstan).** Məs: Gürcü-stan, Dağ-ıstan və s.
- **-keş.** Məs: mala-keş, cəfa-keş və s.
- **Fe'il bağlama düzəldən -kən şəkilçisi.** Məs: gedər-kən, oxuyur-kən və s.
- **Məkan ismi bildirən-laq şəkilçisi.** Məs: qış-laq, çay-laq və s.
- **Fe'lin icar növünün şəkilçisi -t.** Məs: anla-t, yandır-t və s.
- **Ön şəkilçiləri na-, bi-, ha- və s.** Məs: na-mərd, bi-savad, ba-məzə və s.

Qeyd: Digər orfoqrafik qaydalar barədə dərslük boyu konkret mövzularla bağlı olaraq müfəssəl mə'lumat verildiyindən burada onları bir daha sadalamağa lüzum görmədik.

FONETİK TƏHLİL

Aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

- 1) Sözün səs və hərf tərkibi (zəif (zəyif) - sözdə 5 səs, 4 hərf var)
- 2) Sözün yazılışı və tələffüzü (palıd (palıt), güllə (güllə))
- 3) Səit səslər (qalın, incə; açıq, qapalı; dodaqlanan, dodaqlanmayan)

4) Samit səslər (kar, cingilti)

5) Sözün hecaları və vurğusu

Qeyd: Sözün heca və vurğuya görə təhlili onun yazılı forması, səslərin təhlili isə tələffüz forması üzərində aparılır.

LEKSIKA

1. SÖZ VƏ ONUN LEKSİK MƏ'NASI. Söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə onun lüğət tərkibini, leksikasını təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibindən bəhs edən elmə leksikologiya deyilir. **Leksikologiya** yunanca *lixikos* - lüğət və *loqos* – təlim sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş dilçilik terminidir.

Sözlər əşyaları, hərəkəti, əlaməti, miqdarı ifadə etməyə xidmət edir. Hər bir sözün ifadə etdiyi mə'naya onun leksik mə'nası deyilir. Leksik mə'na odur ki, həmin sözü deyərkən nəyi başa düşürük. Sözlərin leksik mə'nası izahlı lüğətlərdə öz ifadəsini tapır. Məsələn: **döyüş** - vuruşma, çarpışma, vuruş, dava; **zarafat** – gülmək, əylənmək və dilxoşluq üçün deyilən söz və ya edilən hərəkət və s.

Sözün leksik mə'nası ilə yanaşı, qrammatik mə'nası da olur. Məs: **izin** sözünün icazə mə'nası onun leksik mə'nası, isim olması, adlıq halda işlənməsi isə onun qrammatik mə'nasıdır.

Qeyd: İzahlı lüğətlərdə sözlərin leksik mə'nası, orfoqrafiya lüğətində düzgün yazılışı, orfoepiya lüğətində isə düzgün tələffüz qaydaları əhatə olunur. Lüğətlərin hamısında sözlər əlifba sırası ilə düzülür.

2. SÖZÜN HƏOİQİ VƏ MƏCAZİ MƏ'NASI. Sözün həqiqi mə'nası dedikdə onun əşya, hərəkət, əlamət və miqdarı ifadə etməyə xidmət edən lüğəvi, leksik mə'nası başa düşülür. **"Qızıl üzük"** – deyəndə üzüyün qızıldan düzəldilməsi nəzərdə tutulursa, **"qızıl adam"** – deyəndə adamın yaxşı xasiyyətə malik olması bildirilir. Müəyyən əlamət və keyfiyyətləri daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün insanlara məxsus müəyyən hərəkətlər cansız əşyalar üzərinə keçirilir və beləliklə sözün məcazi mə'nası yaranır.

Məs:

iti — balta
— söz

şirin — çay
— yuxu

yatdı — uşaq
— külək

Misallardakı **iti balta**, **şirin çay**, **uşaq yatdı**, **çiy** ət birləşmələri həqiqi, **iti söz**, **şirin yuxu**, **külək yatdı**, **çiy söz** birləşmələri isə məcazi mə'nalı sözlərdir.

Sözlərin məcazi mə'na kəsb etməsində əşya, hadisə, hərəkət, keyfiyyət və s. arasında məkan, zaman, vasitə və xüsusən bənzəyiş kimi müxtəlif əlaqələrin varlığı vacib şərtlərdəndir. Sözün həqiq və məcazi mə'naları arasında uzaq və yaxın əlaqələrin olması zəruridir. Məcaz yalnız iki mə'nanın (həqiqi və köçürmə) mövcudluğu əsasında yaranır.

Məcazi mə'nalı sözlərdən ən çox bədii əsərlərdə istifadə olunur.

3. TƏKMƏ'NALI VƏ COXMƏ'NALI SÖZLƏR. Təkmə'nalı sözlərin yalnız bir leksik mə'nası olur. Məs: kənd, meşə, avtobus, moruq və s.

Eyni leksik mə'na ilə bağlı bir-birinə yaxın müxtəlif mə'naları bildirən sözlərə çoxmə'nalı söz deyilir. Məs: qaş – üzünün qaş, dağın qaş, adamın qaş; diş – mişarın diş, pələngin diş, darağın diş və s.

Çoxmə'nalı sözlər bu və ya digər cəhətdən bir-birinə oxşar əşyaları, yaxud oxşar əlamət və hərəkəti bildirir. Məs: kağız sözü üç mə'nada işlənir: a) kağız – üzərində yazı yazılan material; b) kağız – hər cür rəsmi sənəd; c) kağız – müxtəlif əşyalar hazırlamaq üçün işlədilən material.

Çoxmə'nalı sözlərdə onun daşdığı mə'nalardan biri öz konkret ifadəsini ancaq mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqim, həqiqi mənasından ayrılıb çoxmə'nalılıq kəsb edəndə məcazi mə'na daşıyır. Ağız sözünü nəzərdən keçirək. Bu söz “adımın ağzı” ifadəsində həqiqi mə'nada, “qazanın ağzı”, “qapının ağzı”, “topun ağzı”, “biçağın ağzı” ifadələrində isə məcazi mə'na daşıyaraq çoxmə'nalılıq əmələ gətirmişdir.

Çoxmə'nalı sözlərdə mə'na çalarlığı nə qədər çox olursa-

olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi, müstəqim mə'nasını təşkil edir. Başqa mə'naları isə ilk mə'naya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törənmiş mə'naları kimi özünü göstərir.

Çoxmənalı sözlərdə sözün mə'na çalarlıqlarından əsas mə'nası həqiqi, ikinci və sonrakı mə'naları isə məcazi mə'na adlanır.

Aşağıdakı sözləri çoxmənalı sözlərə misal göstərmək olar: **burun**, **diş**, **qol**, **ağız**, **üz**, **göz**, **maşın** (tikiş maşını, minik maşım) və s.

4. OMONİMLƏR. Deyilişi ilə yazılışı eyni olan, lakin leksik mə'nalarına görə tamamilə fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir.

Omonim sözlər iki və ya daha çox, bəzən məntiqə yaxın (ay: 1) **peyk** adı, astronomik termin; 2) 30 gün), bəzən də heç bir məntiqi yaxınlığı olmayan (**biz**: 1) birinci şəxs əvəzliyinin adı; 2) çəkməçilikdə istifadə olunan alət) müxtəlif məfhumları ifadə edir.

Omonimlik həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilər. Məs: **düz** (isim, sifət, fe'l), **saç** (isim, fe'l), **qaz** (isim, isim, fe'l), **sarı** (sifət, fe'l) və s.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar həm omonim, həm də çoxmənalı söz kimi işlənə bilər. Məs: **qol** (imza, qapıya vurulan top – omonim; adamın qolu, çayın qolu – çoxmənalı söz), **kök** (kök adam, bitki adı – omonim; ağacın kökü, dişin kökü, nəşin kökü – çoxmənalı söz) və s.

Yazılışı eyni, vurğusunun yerini dəyişməklə səslənməsi, tələffüzü müxtəlif olan sözlər omonim sayılmır. Məs: **qoyun**, **bağlama**, **alma**, **sərin**, **gəlin** və s. Bu sözlərdə vurğu sözün sonunda olanda həmin sözlər isim, şəkilçilərdən əvvəl olanda isə fe'l kimi işlənir. Belə sözlər **omograf** adlanır. Bu qəbildən olan sözlərə bəzən **təsadüfi omonimlər** də deyilir ki, belə sözlər vurğunun və qramatik şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Deməli, bu yollarla yaranmış yazılışı eyni olan sözləri omonim hesab etmək olmaz.

Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər eyni leksik

mə'na ilə bağlı müxtəlif mə'naları deyil, tamamilə başqa-başqa leksik mə'naları ifadə edir və lüğətlərdə ayrı-ayrı sözlər kimi onların üzərinə sıra nömrələri qoyulur. Məs: qaz¹ (quş), qaz² (yanan maye.), qaz³ (torpağı qazmaq) və s.

Aşağıdakı sözlər omonimdir: əqrəb (saat əqrəbi, həşarat); divan (oturmaq üçün avadanlıq, cəza vermək); don (paltar, şaxta); bal (arı, bal, rəqs); kök (yerkökü, tosqun, kök adam) və s.

5. SİNONİMLƏR. Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mə'naları bildirən sözlərə sinonimlər deyilir.

Sinonimlər eyni məfhumun ancaq çox yaxın və nisbətən fərqli mə'nalarını ifadə etmək xüsusiyyətlərinə malikdir. Ədəbi dildəki sinonimlər bədii üslubda əsas yer tutduğundan, sinonimlər bədii dilin əsas ifadə vasitələrindən sayılır. Nitqdə təkrara yol verməmək, mə'nanı daha dəqiq ifadə etmək, oxucu və dinləyicidə emosional-ekspresiv hiss yaratmaq, sözün mə'nasını aydınlaşdırmaq üçün sinonimlərdən geniş istifadə olunur.

Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. Məs: qaçmaq – yüyürmək, tullamaq – atmaq, dolanmaq – dönmək (fə'l), gözəl – göycək – qəşəng, zərif – incə, qalın – sıx (sifət), çeşmək – eynək – gözlük, arzu – istək – kam, səadət – xoşbəxtlik – ağ gün, el – oba (isim), çox – xeyli, bir az – bir qədər (say), biri – kim isə, heç kəs – heç kim (əvəzlilik), ahəstə – yavaş-yavaş, pəsdən – alçaqdan (zərf), ayrı – başqa – savayı, qabaq – əvvəl (qoşma), amma – ancaq – lakin, və ya – yaxud (bağlayıcı), qətiyyə – əsla (ədat), əfsus – heyif (nida) və s.

6. ANTONİMLƏR. Mə'naca bir-birinin əksi olan sözlərə antonimlər deyilir. Antonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. Məs: arıq-kök, dərə-təpə, yaxşı-pis, istisoyuq, qaranlıq-aydınlıq, xeyir-zərər, mərhəmət-qəzəb, saf-çürük, ağır-yüngül, gəlmək-getmək, küsmək-barışmaq, xeyli-bir az, çoxlu – bir qədər, irəli-geri, tez-gec, əvvəl-axır və s.

Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr əks qütblərdə duran leksik vahidlər olan antonimlər vasitəsi ilə şərh olunur.

Sinonimlər kimi antonimlər də mütləq və nisbi mə'naları

ifadə edir.

7. ÜMUMİSLƏK SÖZLƏR VƏ ÜMUMİSLƏK OLMAYAN SÖZLƏR. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin əksəriyyəti hamı üçün mə'lum və hamı tərəfindən başa düşülən sözlərdir. Biz gündəlik nitqimizdə, əsasən, belə sözlərdən istifadə edirik ki, belə sözlər ümumişlək sözlər adlanır. Məs: çörək, su, ata, oxumaq, ev, yaxşı, yazmaq və s.

Dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onlardan hamı öz nitqində istifadə etmir. Belə sözlər ümumişlək olmayan sözlər adlanır. Əsas növləri aşağıdakılardır.

1) **Dialekt sözləri.** Yalnız bə'zi rayon və kəndlərdə işlədilən sözlərə dialekt sözləri deyilir. Məs: hancarı (necə), doqqaz (küçə), lapdan (birdən), nımdər (döşəkçə), becid (tez), ayama (ləqəb) və s.

2) **Terminlər və ya ixtisas sözləri.** Müxtəlif ixtisas və peşə sahələri ilə əlaqədar olan sözlərə terminlər və ya ixtisas sözləri deyilir.

İxtisas sözlərindən, yə'ni terminlərdən elmi üslubda daha çox istifadə olunur. Terminlərdən bə'zən bədii əsərlərdə də istifadə olunur. Bu, həmin əsərlərdə adamları, onların məşğuliyyətini daha dəqiq şəkildə təsvir etməyə kömək göstərir.

Hər elm sahəsinin özünəməxsus terminləri olur: Məs: dilçilikdə – sinonim, antonim, mübtəda, xəbər və s; riyaziyyatda – inteqral, tənlik, teorem və s; ədəbiyyatda – roman, qafiyyə, vəzn, süjet və s.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar həm ümumişlək söz, ləhm də termin kimi (sifət – adamın üzü (ümumişlək söz), nitq hissəsi (termin); pərdə – pəncərə örtüyü (ümumişlək söz), musiqi alətində pərdə (termin) və s.; elə sözlər də vardır ki, yalnız termin kimi (relyef, meridian, kulminasiya, fonem, morfem və s) işlənilir.

8. ALINMA SÖZLƏR. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin böyük əksəriyyətini əsl Azərbaycan sözləri təşkil edir. Xüsusən əvəzlilik, sifət, say və fe'llərin demək olar ki, hamısı türk mənşəli sözlərdir. Məs: mən, sən, oturmaq, ürək, dəniz, altı, doqquz və s.

Ahəng qanunu, söz köklərinə şəkilçilərin artırılması və vurğunun sözün son hecasına düşməsi dilimizin öz sözlərinə xas olan başlıca cəhətlərdir.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, bizim dilimizdə də çoxlu alınma sözlər vardır. Bu sözlər iki qrupa ayrılır:

1) Ərəb-fars dillərindən alınma sözlər: sahib, qanun, hökm, kitab, müalicə, şüur, müdafiə, e'lan, şöbə, əlamət və s.

2) Avropa dillərindən alınma sözlər: velosiped, traktor, proyektor, snayper və s.

Dilimizdəki alınma sözlərin bir qismi dünya dillərinin çoxunda işlədilir (parlament, deputat, firma, fonetika və s.). Belə sözlər beynəlmiləl sözlər adlanır.

Qeyd: Aşağıdakı xüsusiyyətlər əsl Azərbaycan sözləri üçün xarakterik deyil.

1) Sözün əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməsi: stansiya, plan, snayper və s.

2) Sözlərdə iki saitın yan-yanə işlənməsi: ailə, zəif, təbii, müəllim və s.

3) Sözün j və r səsi ilə başlanması: jurnal, Jalə, rahat, rəf, rels, radio və s.

4) Sözlərdə apostrof işarəsinin işlənməsi: e'lan, me'mar, mə'dən, tə'mir, şö'bə, mö'tərizə və s.

5) Sözün tərkibində «j» samitinin işlənməsi: Əjdər, ajan, həjər və s.

9. YENİ SÖZLƏR (NEOLOGİZMLƏR). Cəmiyyətin, elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı yaranan sözlər yeni sözlər adlanır. Məs: kosmodrom, biznesmen, ekologiya, telefilm, kapron və s.

10. KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR (ARXAİZMLƏR). Dilə daima yeni sözlər daxil olduğu kimi, bəzi sözlər dövrdən-dövrə köhnəlir, öz ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Bu cür sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır. Məs: dəbilqə, dargə, qalxan, xurcun, təhnə, mülkədar, kəndxuda, dəyə, toppuz, sayru, əsrük və s.

11. FRAZEOLoji BİRLƏSMƏLƏR. Frazeoloji birləşmələr dedikdə tərkibcə dəyişməz, hazır şəkildə işlənen məcazi mə'nalı birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələrə sabit söz

birləşmələri də deyilir.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki ayrı-ayrı sözlər öz həqiqi mə'nalarını itirir, yalnız birlikdə məcazi mə'na ifadə edir.

Aşağıdakı birləşmələr frazeoloji birləşmələrdir: ürəyi ağzına gəlmək (qorxmaq), gözü su içməmək (manmamaq), dabanına tüpürmək (qaçmaq), əldən düşmək (yorulmaq), ağzına su alıb oturmaq (susmaq), başa çatdırmaq (tamamlamaq) və s.

Frazeoloji birləşmələr bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məs: Eldar kişi lap vanıb tökülürdü. O, Kərim babanı görəndə dili qurudu.

Frazeoloji birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik, canlılıq gətirir. Belə birləşmələrdən, əsasən, danışq üslubunda və bədii üslubda istifadə olunur.

SÖZ YARADICILIĞI

1. SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS VASİTƏLƏRİ. Söz yaradıcılığı dil haqqında elmin xüsusi bir bölməsidir. Bu bölmədə sözlərin hansı üsul və vasitələrlə yaranmasından bəhs olunur.

Dilimizdə söz yaradıcılığının vasitələri müxtəlif olsa da, bunların ikisi daha əsasdır.

1) **Leksik (sözdüzəldici) şəkilçilərin vasitəsilə yeni sözlərin yaranması;** Məs: dağ-dag+lıq, dəmir-dəmir+çi, duz-duz+lu, yaz-yaz+ı+çı, ək-ək+ın və s.

2) **Sözlərin birləşməsi ilə yeni sözlərin yaranması;** Məs: uca və boy=ucaboy, gün və baxan=günəbaxan və s.

2. DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ. Leksik (sözdüzəldici) şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn sözlərə düzəltmə sözlər deyilir. Məs: qış-qışlaq, məktəb-məktəbli, kömür-kömürçü, yağ-yağsız, sənət-sənətkar və s.

3. EYNİKÖKLÜ SÖZLƏR. Eyni bir kökdən əmələ gələn sözlər eyniköklü sözlər adlanır. Məs: baş - başçı, başlıq, başla(maq), başlangıç; ot-otluq, otlu, otlaq; göz-gözlük, gözlə və s.

Eyniköklü sözlər həm eyni bir nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər; Məs: bağ - bağça, bağlıq, bağban (hamısı isimdir); yağ - isim, yağh - sifət, yağla - fe'ldir.

Eyniköklü sözlərin kökü mütləq eyni nitq hissəsinə aid olur. Eyni nitq hissəsinə və müxtəlif nitq hissələrinə aid olan omonim köklərdən yaranmış sözlər eyniköklü söz sayılmaz. Məs: gülçü, güllük, gülüstan, güləyən; bağban - bağlıq, bağlamaq; yağlı, yağsız, yağış və s. Nümunələrdəki güləyən, bağlamaq, yağış sözləri yuxarıda qeyd olunmuş qaydalardan göründüyü kimi, əvvəlki sözlərlə eyniköklü sayıla bilməz. Qrammatik şəkilçilər yeni söz əmələ gətirə bilmədiyi kimi, eyniköklü sözlər də yarada bilmirlər. Bir nümunəyə diqqət edək. Məs: kitab, kitabın, kitaba, kitabı, kitabdan və s. Göründüyü kimi, burada sözün forması dəyişsə də, leksik məzmununda dəyişiklik olmamışdır.

Qeyd: Həm söz kökləri, həm də eyniköklü sözlər formasına görə dəyişə bilər və bu zaman sözün leksik mənasında heç bir

dəyişiklik baş vermir. Məs: işin, işdə, işçinin, işçidə, işçiyəm, işçidir, işləyir, işləyəcək və s.

4. İKİ VƏ DAHA ARTIQ SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİ-Sİ OLAN DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR. Dilimizdə elə düzəltmə sözlər var ki, onlar köklərə iki və ya daha artıq sözdüzəldici (leksik) şəkilçinin qoşulması ilə əmələ gəlir, yəni düzəltmə söz-dən digər bir düzəltmə söz də əmələ gəlir. Məs: yaz-yaz+ı, yaz-ı+çı, yazıçı+lıq; ək-ək+in, əkin+çi, əkinçi+lik; əl-əl+ə, ələ+k, ələk+çi, ələkçi+lik və s.

Qeyd: Üzr, üzv, hökm, rəhm, sədr kimi sonu iki samitlə bitən təkhecalı sözlərdən «üzrlü», «üzrsüz», «rəhmli», «sədrlik», «üzvlər», «hökmdar» kimi sözlər düzəltmədə üç samitin yanaşı gəlməsi tələffüzü çətinləşdirir. Buna görə həmin sözlər [üzürlü], [üzürsüz], [rəhimli], [sədirlik], [üzüvlər], [hökümdar] kimi tələffüz olunur.

Sonu iki kar samitlə bitən sözlərə samitlə başlanan hər cür şəkilçi artırıldıqda, həmin samitlərdən ikincisi tələffüz olunmur. Məs: dostluq [dosluq], neftçi [nefçi], sərbəstlik [sərbəslik], poçt-dan [poşdan], üstə [üşdə] və s.

5. MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ VƏ YAZILIŞI. İki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gələn yeni mə'nəli sözlər mürəkkəb sözlər adlanır.

Mürəkkəb sözlər müxtəlif yollarla əmələ gəlir:

1) İki müxtəlif mə'nalı sözün birləşməsi ilə əmələ gəlib bitişik yazılanlar. Məs: ayaqqabı, suiti, barama-qurdu, əlüstü və s.

2) Yaxın mə'nalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: oğul-uşaq, qapı-pəncərə, toyuq-cücə və s.

3) Antonim sözlərin birləşməsindən əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: böyük-küçük, gec-tez, az-çox, dərə-təpə və s.

4) Eyni sözün təkrarı ilə yaranıb defislə yazılanlar. Məs: üz-üzə, səhər-səhər, yavaş-yavaş və s.

5) Məcəzi mə'nalı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlib bitişik yazılanlar. Məs: üzüyola, suyuşirin və s.

6) Tərəflərdən biri ayrılıqda işlənməyən sözlərdən əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: kağız-kuğuz, əzik-üzük, bəzək-düzək, çör-çöp və s.

7) Əvvəlinci hissəsi «qeyri» sözündən ibarət olub defislə yazılanlar. Məs: qeyri-adi, qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq və s.

Qeyd: Mürəkkəb fe'llər (kömək etmək, razı qalmaq, şad olmaq və s.), mürəkkəb saylar (on iki, otuz beş və s.) ayrı yazılır.

MORFOLOGİYA

1. Dil haqqındakı elmin bölmələrindən biri olan qrammatikada sözlərin dəyişməsi və cümlədə birləşməsi qaydaları öyrənilir. Qrammatika iki hissədən ibarətdir: 1) **morfologiya**, 2) **sintaksis**. Morfologiya yunanca «morfos» (forma) və «loqos» (bəhs) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib «sözün formaları haqqında bəhs» mənasını bildirir.

Morfologiyada nitq hissələri, onların quruluşu və dəyişmə xüsusiyyətləri öyrənilir.

Sintaksis də mənşəcə yunan sözüdür, «tərtib» mənasını bildirir. Sintaksis söz birləşmələri, cümlə və onun tərkibini öyrənir.

2. SÖZÜN TƏRKİBİ. Kök və şəkilçi sözün mənalı hissələridir. Sözün ayrılıqda işlənə bilən, əsas mənanı ifadə edən hissəsinə kök deyilir.

Sözün ayrılıqda işlənə bilməyən, yalnız kökə qoşulduqda müəyyən məna daşıyan hissəsinə şəkilçi deyilir.

Əsil Azərbaycan sözlərində, bir qayda olaraq, kök əvvəl, şəkilçi sonra gəlir. Məs: gəmi+çi, kitab+lar, çəmən+lik, çəmən+də və s. Dilimizdə söz köklərinə əvvəl leksik (sözdüzəldici), sonra isə qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər artırılır. Məs: yaz-ı-çı-lar, iş-lə-miş-ik, sağ-ı-çı-lar-ın və s.

Bəzən qrammatik şəkilçi leksik şəkilçidən əvvəl də gələ bilər. Məs: ev-imiz-dəki, bab-m-gil və s.

Azərbaycan dilində eyni zamanda sözlərə bir neçə leksik və qrammatik şəkilçi artırmaq olur. Məs: ək-in-çi-lik-dən, yara-q-lı-lar-ımız, yat-aq-xana-dakı-lar və s.

3. LEKSİK VƏ QRAMMATİK ŞƏKİLCİLƏR. Şəkilçilər iki cür olur: 1) leksik (sözdüzəldici) şəkilçilər, 2) qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər.

Qoşulduqları söz köklərindən yeni sözlər yaradan şəkilçilər leksik şəkilçilər adlanır. Məs: yaxşı-yaxşı+lıq, gör-gör+üş, külək-külək+li və s.

Qrammatik şəkilçilər isə sözün ancaq formasını dəyişir və

bu şəkilçilər söz birləşmələri və cümlələrdə sözləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir.

İsimlərdə hal və cəm şəkilçiləri, fe'llərdə zaman, şəxs şəkilçiləri və s. qrammatik şəkilçilərdir. Məs: kitab-kitab+m, kitab+lar; get-ged+ir, ged-ir-əm və s.

Qeyd: Şəkilçilərin məna növləri barədə dərsliyin müvafiq bölmələrində ləh bölməyə uyğun olaraq müfəssəl məlumat veriləcəkdir.

4. ŞƏKİLÇİLƏRİN YAZILIŞI. Qrammatik şəkilçilər ahəng qanununa uyğun olaraq həmişə iki və dörd cür yazılırlar. Dilimizdəki qrammatik şəkilçilərin hamısı əsl Azərbaycan şəkilçiləridir.

İki cür yazılan şəkilçilərin tərkibində yalnız iki açıq sait iştirak edir: **a, ə**. Digər açıq saitlər (**e, o, ö**) şəkilçilərdə ona görə iştirak etmir ki, əsl Azərbaycan sözlərində həmin səslər (**e, o, ö**) sözün birinci hecasmdan sonrakı hecalarda işlənə bilmir. (-lar², -da², -da², -a² və s.)

Qapalı saitlər isə (**ı, i, u, ü**) sözün bütün hecalarında işləndiyi üçün şəkilçilərin də tərkibində iştirak edir. Buna görə də qapalı saitli şəkilçilər ahəng qanununun tələbinə uyğun olaraq dörd cür yazılır. -ın⁴, -dı⁴, -mı⁴, -ı⁴ və s.

Leksik şəkilçilər də ahəng qanununa uyğun olaraq iki və dörd cür yazılırlar. Lakin leksik şəkilçilər arasında bir cür yazılam da var. Bu şəkilçilər başqa dillərdən dilimizə keçmiş, ahəng qanununa tabe olmurlar. Məs: bi-, na-, anti-, -daş, -kar, -baz, -keş, -dar, -gil və s.

Azərbaycan dilinin öz şəkilçilərindən fərqli olaraq, alınma şəkilçilər sözlərin əvvəlinə də artırıla bilər. Məs: na-insaf, ba-məzə, bi-savad və s.

Qeyd: Sözün kökü saitlə bitərsə, sözə saitlə başlanan şəkilçi artdıqda iki sait arasında **n, y, s** samitlərindən biri işlənir. Bu samitlər bitişdirici samitlər adlanır. Məs: ata-n-m, ata-y-a, ata-s-ı və s.

Yazıda «n» samitindən, əsasən, sonu saitlə bitən sözlərə ismin yiyəlik, təsirlik hal şəkilçiləri, «y» samitindən yönlük hal şəkilçisi və tale, mənbə, mənafe, mövqe, mənşə sözlərinə mən-

subiyyət şəkilçiləri, «s» samitindən isə sonu saitle bitən sözlərə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi artırılarkən bitişdirici samit kimi istifadə olunur. Məs: quzu-n-un, quzu-n-u, quzu-y-a, quzu-s-u, tale-y-im, mövqe-y-in, mənafe-y-i və s.

5. SÖZÜN BAŞLANGIC FORMASI. Sözün başlangic forması onun leksik mənasını bildirən hissəsidir. Bütün sözlərdə qrammatik şəkilçiyə qədərki hissə başlangic formadır. Məs: yaz-maq, yazı, yazıcı, yazıcılıq, yazıcılıqdan və s.

Sözlər bütün lüğətlərdə yalnız başlangic formada öz əksini tapır.

İsimlərin başlangic forması onların heç bir qrammatik şəkilçisi olmayan adlıq hal formasına uyğun gəlir. Məs: gəmiçilikdən, dəmirçinin, kitabda, oxucular və s.

Fe'llərin başlangic forması onların qrammatik şəkilçiyə qədərki hissəsidir. Məs: gözəlləşir, başladılar, göndərildi və s.

Qeyd: Sözlərin quruluşca növü, hansı nitq hissəsinə aid olması onların başlangic formasına görə müəyyən olunur.

Sözün tərkibinə görə təhlili

1) Təhlil edilən sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğu göstərilir.

2) Sözün başlangic forması müəyyən edilir.

3) Əgər başlangic forması düzəltmə sözdürsə, onun necə əmələ gəlməsi izah olunur.

4) Sözün qrammatik şəkilçilərindən hər birinin mənası müəyyənləşdirilir.

Şifahi təhlil nümunəsi (bağcadakı)

Bu söz sifətdir. Bağcadakı bütövlükdə başlangic formadır. -ça kiçiltmə mənası bildirən leksik şəkilçi, -dakı isə isimdən sifət düzəldən şəkilçidir. Demək, -ça şəkilçisi «bağ» ismindən «bağça» ismini, -dakı şəkilçisi isə «bağça» ismindən «bağcadakı» sifətini əmələ gətirmişdir.

Yazılı təhlil nümunəsi (yazıcılıqdan, ələkçilər, bağcadakı, namərdlik)

Yazıcılıqdan, ələkçilər, bağcadakı, namərdlik.

NİTQ HISSƏLƏRİ

1. **NİTQ HISSƏLƏRİ.** Sözlər qrammatik mə'nalarına görə müəyyən qruplara, yə'ni nitq hissələrinə ayrılır. Azərbaycan dilində 11 (on bir) nitq hissəsi var. Bunlar üç qismə bölünür:

1) **Əsas nitq hissələri.** Əsas nitq hissələri müstəqil leksik mə'naya malik olub, müəyyən əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti və s. bildirir, suala cavab verir, şəkilçi qəbul edir, cümlədə bu və ya digər cümlə üzvü yerində işlənir. Azərbaycan dilində altı əsas nitq hissəsi var: **isim, sifət, say, əvəzlik, fe'l, zərf.**

2) **Köməkçi nitq hissələri.** Köməkçi nitq hissələri müstəqil leksik mə'naya malik olmur, heç bir suala cavab vermir, heç bir cümlə üzvü yerində işlənmir, yalnız qrammatik mə'na daşıyır. Bunların sayı dördür: **qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər.**

3) **Xüsusi nitq hissəsi.** Dilimizdə nida adlı bir xüsusi nitq hissəsi var ki, o, yalnız hiss-həyəcan bildirir.

İSİM

1. Əşyaların adlarını bildirən, kim? nə? və bə'zən də hara? suallarından birinə cavab olan nitq hissəsinə isim deyilir. Əşya dedikdə bütün varlıqlar nəzərdə tutulur. Varlıqlar isə iki cür olur: gözlə görünməsi mümkün olan konkret varlıqlar (daş, su, çörək, qələm, ev, maşın və s.) və mücərrəd varlıqlar (xəyal, yuxu, fikir, tarix, elm və s.)

- İnsan bildirən isimlər kim? (ata, uşaq, Əli, bacım, müəllim və s.), cansız əşya və heyvan bildirən isimlər nə? (qələm, quzu, ceyran, ağac, dəftər, maşın və s.), məkan, yer bildirən isimlər isə hara? (Bakı, kənd, dəniz və s.) sualına cavab verir.

Qeyd: İsimlər cümlədə, əsasən, mübtəda və ya tamamlıq, bə'zən də digər cümlə üzvü yerində işləyə bilər.

2) **İSMİN QURLUŞCA NÖVLƏRİ.** İsimlərin quruluşca üç növü olur: sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlər.

Sadə isimlər. Sadə isimlər yalnız bir kökdən, yaxud kök

və qrammatik şəkilçidən ibarət olur. Məsələn: daş, daşm, daş-da, ev, çörək, çay, su, məktəb və s.

3. Düzəltmə isimlər. Söz köklərinə leksik (cözdüzəldici) şəkilçilər artırmaqla yaranan isimlər düzəltmə isimlər adlanır. Məsələn: gəmi-gəmi+çi, sənət-sənət+kar, yaxşı-yaxşı+lıq və s. Dilimizdə ən çox isimlərin özlərindən və fe'llərdən düzəltmə isimlər əmələ gəlir.

1. İsimdən düzələn düzəltmə isimlər. İsimdən isim düzəltmək üçün, əsasən, aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

1. **-çı⁴.** Bu şəkilçilərlə peşə, sənət, məşğələ və s. mə'naları ifadə edən isimlər düzəlir. Məs: əmək-əməkçi, dəniz-dənizçi, kömək-köməkçi, dil-dilçi, qulluq-qulluqçu və s.

2. **-lıq, -lik, -luq, -lük.** Bu şəkilçilərlə keyfiyyət, vəzifə, yer, əşya adı və s. ifadə edən isimlər düzəlir. Məs: rəhbər-rəhbərlik, daş-daşlıq, göz-gözlük, dərzi-dərzilik, qohum-qohumluq və s.

Qeyd: Bu şəkilçilər başqa mütq hissələrindən (sifət, say və əvəzlilərdən də) isim düzəldirlər. Məs: zərif-zəriflik, ağır-ağırliq, gözəl-gözəllik, az-azlıq, bir-birlik, mən-mənlik və s.

3. **-ça².** Bu şəkilçilər vasitəsilə kiçiltmə mə'nalı isimlər əmələ gəlir. Məs: dəftər-dəftərçə, meydan-meydança, bağ-bağça və s.

4. **-cıq⁴, -cığaz⁴.** Bu şəkilçilərlə kiçiltmə və əzizləmə məzmunlu isimlər yaranır. Məs: ev-evcik, ev-evciyəz, göz-gözcük, quş-quşcuğaz, daxma-daxmacıq və s.

5. **-lı⁴.** Bu şəkilçilər yer münasibəti, familiya, nəsil, sahiblik və s. məzmunlu isimləri yaradır. Məs: kənd-kəndli, at-atlı, Sultan-Sultanlı, sevgi-sevgili və s.

6. **-daş.** Bu şəkilçi ilə həmrə'ylik və iştirak bildirən isimlər düzəlir. Məs: yol-yoldaş, sır-sirdaş, əmək-əməkdaş, məslək-məsləkdaş və s.

7. **-dar.** Bu şəkilçi vasitəsilə isimlərdən peşə, əqidə, vəziyyət bildirən isim düzəlir. Məs: əmək-əməkdar, ev-evdar, malmaldar, hava-havadar və s.

8. **-keş.** Bu şəkilçi ilə peşə və əlamət məzmunu ifadə edən isimlər düzəlir. Məs: zəhmət-zəhmətkeş, cəfa-cəfakeş, mala-malakeş və s.

9. **-stan.** Bu şəkilçidən yer, ölkə bildirən isimlər düzəltmək üçün istifadə olunur. Məs: dağ-Dağıstan, gürcü-Gürcüstan, əfqan -Əfqanıstan və s.

Qeyd: Dilimizdə nisbətən az işlənən **-iyyət** (hakim-hakimiyyət, şəxs-şəxsiyyət), **-iyyat** (ədəb-ədəbiyyət, kəşf-kəşfiyyət), **-at²** (mə'lum-mə'lumat, mühacir-mühacirət), **-iyyə** (nəzər-nəzəriyyə, fərz-fərziyyə), **-i**, **-vi** (Qüds-Qüdsi, Gəncə-Gəncəvi), **-izm** (Marks-Marksizm, material-materializm), **-ist** (real-realist, ideal-idealist) şəkilçiləri də isimdən isim düzəldə bilirlər.

2. Fe'ldən düzələn isimlər. Fe'ldən düzələn isimlər, əsasən, aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yaranır.

1. **-ış⁴.** Bu şəkilçi vasitəsilə hal-vəziyyət, hərəkət bildirən isimlər əmələ gəlir. Məs: bax-baxış, göz-gəziş, göstər-göstəriş, yaşa-yaşayış, yağ-yagış, çağır-çağırış və s.

2. **-aq², -q, -k.** Bu şəkilçilər vasitəsilə fe'llərdən müxtəlif mə'nalı, əsasən əşya adı bildirən isimlər yaranır. Məs: yat-yataq, çök-çökək, düşə-döşək, dara-daraq, ələ-ələk və s.

3. **-iq, -ik, -uq, -ük, -q.** Bu şəkilçilərlə yer, bölgü, bilik, bəcarət bildirən isimlər əmələ gəlir. Məs: tapşır-tapşırıq, min-minik, bil-bilik, qoru-qoruq, bur-buruq, böl-bölük və s.

4. **-ım⁴.** Bu şəkilçilər hadisə, ölçü, bəcarət bildirən isimlər yaradır. Məs: yığ-yığım, biç-biçim, böl-bölüm, öl-ölüm və s.

5. **-tı⁴.** Bu şəkilçilərlə hadisə, əşya, əlamət və s. adları bildirən isimlər əmələ gəlir. Məs: bağır-bağırtı, qaral-qaraltı, göyər-göyerti, tullan-tullantı və s.

6. **-qı, -qu, -ğı, -ğu, -kü, -ki, -gi, gü.** Bu şəkilçilərlə alət, vəziyyət və mücərrəd məfhumları bildirən isimlər düzəlir. Məs: çal-çalğı, böl-bölgü, səp-səpgi, sor-sorğu, sev-sevgi, duy-duyğu və s.

7. **-qın, -ğın, -qun, -ğun, -kin, -gін, -gün, күn.** Bu şəkilçilərlə hadisə və vəziyyət bildirən isimlər yaranır. Məs: bas-basqın, qır-qırğın, yan-yanğın, daş-daşqın, uç-uçqun və s.

8. **-ı⁴.** Bu şəkilçi vasitəsilə ölçü, xasiyyət bildirən isimlər yaranır. Məs: ölç-ölçü, qorx-qorxu, sür-sürü, yaz-yazı və s.

9. **-ıcı⁴.** Bu şəkilçilər peşə, sənət və s. bildirən isimlər əmələ gətirirlər. Məs: sat-satıcı, bil-bilici, qur-qurucu, at-atıcı, yırt-

yırtıcı, sür-sürücü və s.

Qeyd: Bunlardan başqa nisbətən az işlənən -ar² (aç-açar, yet-yetər), -caq, -cək (yellən-yelləncək), -ma² (dol-dolma, vuruş-vuruşma), -m, -in (səp-səpin, ək-əkin, gəl-gəlm), -id, -üd (keç-keçid, öy-öyüd), -inc, -inc, -ünc (qax-qaxınc, sev-sevinc), -acaq, -əcək (çap-çapacaq, gəl-gələcək), -cə (düşün-düşüncə, əylən-əyləncə), -gəc (süz-süzgəc, üz-üzgəc), -ır (gəl-gəlir (qazanc)), -ıç (ayır-ayırıc), -ıntı⁴ (qaz-qazıntı, əz-əzinti) şəkilçiləri də fe'llərdən müxtəlif mə'na ifadə edən isimlər düzəldirlər.

Yadda saxlayın: Fe'ldən isim düzəldən -ğı, -ğu, -gi, -gü, -ğın, -ğun, -gin, -gün şəkilçiləri sonu cingiltili samitlə bitən fe'llərə (çal-çalğı, dur-durğu, sər-sərgi, yor-yorğun, yan-yanğın və s.), -qı, -qu, -ki, -kü, -qın, -qun, -km, -kün şəkilçiləri isə sonu samitlə bitən fe'llərə artırılır (as-asqı, səp-səpki, sürt-sürtkü, seç-seçki, bas-basqm, küs-küskün və s.)

-stan şəkilçisi sonu saitlə bitən isimlərə artırıldıqda bir cür yazılır (Gürcü-stan, Qobu-stan və s.) Bu şəkilçi samitlə bitən isimlərə qoşulduqda ahəng qanununa uyğun olaraq şəkilçinin əvvəlinə ı, i, u, ü saitlərindən biri artırılır. Məs: kənd-i-stan, Monqol-u-stan, Bolqar-ı-stan, Kürd-ü-stan və s.

4. Mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsi və yazılışı. Mürəkkəb isimlər, əsasən, aşağıdakı yollarla əmələ gəlir və qeyd olunan şəkildə yazılır.

1. Müxtəlif mə'nalı iki söz birləşərək yeni mə'na bildirən mürəkkəb isim əmələ gətirir. Bu yolla yaranan isimlər bir vurğu altmda tələffüz olunaraq bitişik yazılır. Məs: kəklik+otu=kəklikotu, ayaq+qabı=ayaqqabı, acac+dələn=ağacdələn və s.

2. Mürəkkəb isimlərin başqa bir qismi yaxın mə'nalı, yaxud antonim sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Bu cür isimlər bir vurğu altmda tələffüz olunur və defislə yazılır. Məs: dəftər-kitab, yorğan-döşək, oğul-uşaq, dost-tanış, isti-soyuq, dərə-təpə və s.

3. Tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən və ayrılıqda heç bir mə'na verməyən sözlərin iştirakı ilə də mürəkkəb isimlər əmələ gəlir və bu cür isimlər defislə yazılır. Məs: uşaq-muşaq, ağac-uğac, adam-madam, təhər-töhür və s.

4. Təkrar olunan iki fe'lin arasına «ha» və «a» bitişdiricilləri

artırmaq vasitəsilə də mürəkkəb isimlər əmələ gəlir və bu isimlər bitişik yazılır. Məs: gəlhagəl, tuthatut, qaçaqaç, basabas və s.

Qeyd: Ağa, bəy, xanım, şah, seyid tipli sözlər mürəkkəb ismin tərkib hissəsi olduqda qoşulduğu sözlə bir vurğu altında deyilərək ona bitişik yazılır. Məs: Ağaxan, Mirhəsən, Balabəy, Xanimgül, Şahrza, Seyidəli və s. Həmin sözlər ləqəb, titul, rütbə bildirdikdə, yaxud hörmət mənasında işləndikdə mürəkkəb sözün tərkib hissəsi olmur və ayrı yazılır. Məs: Şah Abbas, Seyid Əzim, Hacı Mustafa, Müslüm bəy və s.

Dilimizdə bə'zən elə sözlərə təsadüf olunur ki, onlar tarixən iki sözün birləşməsindən əmələ gəlsələr də, hazırda onları tərəflərə parçalamaq mümkün olmadığından belə sözlər sadə söz hesab olunur. Məs: böyürtkən.

5. ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ İSİMLƏR. Eynicinsli bütün varlıq və hadisələrin ümumi adlarını bildiren isimlər ümumi isimlər adlanır. Məs: ev, kitab, adam, dağ, su, çay, dəniz, kənd, balıq, bayram, yay, payız, külək və s.

Ayrı-ayrı şəxslərin və ya tək olması ilə fərqlənən digər varlıqların adlarını bildiren isimlərə xüsusi isimlər deyilir. Xüsusi isimlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Şəxslərin ad və familivaları (soyadları). Məs: Məmməd, Həsən, Sənubər, Fatma, Muradzadə, Hacıbəyli, Sultanlı, Quliyev, Qaçaq Nəbi, Cəfər Cabbarlı və s.

2. Coğrafi və astronomik adlar. Məs: Lənkəran, Təbriz, Günəş, Mars, Qafqaz, Savalan, Ağdaş və s.

3. Qəzet, jurnal, bədii əsər, gəmi, restoran və s. verilən adlar. Məs: «Azadlıq» (qəzet), «Dəli Kür» (bədii əsər, roman), «Koroğlu» (opera), «Azərbaycan» (gəmi), «Yasəmən» (kafe, restoran) və s.

4. Heyvanlara verilən xüsusi adlar. Məs: Qırat, Alagöz, Toplan, Gümüş, Pələng və s.

Xüsusi isimlər cümlədəki yerindən asılı olmayaraq böyük hərflə yazılır. Qəzet, bədii əsər, gəmi, kafe və s. verilən xüsusi adlar dırnaq işarəsi ilə, qalanları isə dırnaqsız yazılır. Məs: «Səfəvilər» (roman), «Azərbaycan» (qəzet), «Gülnarə» (kafe), Qarı, Savalan, Qoşqar, Rza və s.

Bə'zən ümumi isimlər xüsusi ismə, bə'zən də xüsusi isimlər ümumi isimlərə çevrilə bilər. Məs: sevinc, kamal, durna sözləri ümumi isimlərdir. Bu sözlər insan adı bildirəndə xüsusi ismə çevrilir və böyük hərflə yazılır (Sevinc, Kamal, Durna).

Rentgen, Badamlı sözləri isə əslində xüsusi isimdir. Rentgen alman aliminin adı, Badamlı isə qəsəbədir. Bu sözlər (rentgen – tibbi cihaz, badamlı – mineral su) bə'zən cümlə daxilində ifadə etdiyi məzmunu uyğun olaraq ümumi ismə çevrilir və kiçik hərflərlə yazılır.

Qeyd: Vətən sözü ümumi isimdir, lakin ölkə adı əvəzində işləyəndə böyük hərflə yazılır. Məs: Bizim üçün Vətən (yəni Azərbaycan) hər şeydən müqəddəsdir.

Günəş, Yer, Ay sözləri astronomik və coğrafi mənalarda işləyərkən böyük hərflərlə, qalan bütün başqa hallarda isə kiçik hərflə yazılır.

6. MÜRƏKKƏB ADLAR VƏ ONLARIN YAZILISI. Ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olan adlar xüsusi isim, söz birləşmələrindən ibarət olan adlar isə mürəkkəb adlar adlanır. Mürəkkəb adlara aşağıdakılar daxildir: 1) **İdarə və təşkilat adları**, 2) **bayramların adları**, 3) **dövlət təltiflərinin adları**, 4) **coğrafi adlar**.

Mürəkkəb adların yazılmasında üç qayda var:

1. Tərkibində olan bütün sözlərin baş hərfi böyük yazılanlar. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

a) **Ölkə və muxtar respublikaların rəsmi adları.** Məs: Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası, Amerika Birləşmiş Ştatları, Naxçıvan Muxtar Respublikası və s.

b) **Respublika, şəhər və rayon tabeliyində olan idarə və təşkilat adları.** Məs: Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyi, Lerik Rayon İcra Hakimiyyəti, Bakı Qaz İdarəsi və s.

2. Tərkibində olan sözlərin ancaq əvvəlcisi böyük hərflə yazılan mürəkkəb adlar. Bunlar aşağıdakılardır:

a) **Məşhur tarixi gün və bayramların adları.** Məs: Ramazan bayramı, Novruz bayramı, İyirmi yanvar, Qələbə bayramı və s.

b) **Tərkibində cav. dəniz, meydan və s. bu qəbildən sözlər olan mürəkkəb coğrafi adlar.** Məs: Sakit okean, Qara dəniz,

Alaşar çayı, Gənclər meydanı, Nizami küçəsi, Müəllimlər evi və s.

c) Dövlət mükafatları və təltiflərin (orden, medal, nişan) adları. Məs: Dövlət mükafatı, «Xalq təhsili əlaçısı» nişam, İstiqlal ordeni və s.

3. Fəxri adların özək hissəsini təşkil edən bütün sözlər kiçik hərflərlə yazılır. Məs: Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi və s.

Qeyd: Mürəkkəb adların bir çoxu, xüsusən ölkə, idarə və təşkilat adları mürəkkəb ixtisarlar şəklində də işlədilir. Məs: Azərbaycan EA – Azərbaycan Elmlər Akademiyası, BDU – Bakı Dövlət Universiteti, BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.

Mürəkkəb ixtisarlarda oxunuşu onların asan və gözəl səslənməsinə görə müəyyən edilir və ixtisarlara qoşulan şəkilçilər həmin sözlərin son saitinin ahənginə uyğun yazılır. Məs: BMT (be-em-te), BMT-də, ATS (a-te-es), ATS-ə və s.

Mürəkkəb adlar sintaktik təhlil zamanı cümlənin bütöv üzvü olur, yəni mürəkkəb adlar təhlil zamanı parçalanmır.

7. TƏK VƏ CƏM İSİMLƏR. İsimlər tək və cəm olurlar. İsimlər cəmdə işləndikdə $-lar^2$ şəkilçisini qəbul edir. Məs: uşaq (tək) – uşaqlar (cəm), dağ (tək) – dağlar (cəm) və s.

$-lar^2$ şəkilçisi iki və ya ikidən artıq olan çoxluğu bildirir. Əşyanın konkret miqdarını bildirmək üçün ismin əvvəlinə müəyyən miqdar sayı artırılır. Məs: beş dəftər, iki yüz adam və s. Belə hallarda isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir («üç bacı», «iki kitab» yazıldığı və deyildiyi halda, «üç bacılar», «iki kitablar» yazmaq və demək olmaz).

Dilimizdə elə isimlər var ki, onlar mə'naca topluluq bildirirlər. Məs: camaat – çoxlu adam, xalq – ölkənin əhalisi, sürü – çoxlu qoyun-quzu və s. Belə sözlər toplu isimlər adlanırlar.

Toplu isimlər cümlədə mübtəda yerində işləndikdə xəbər cəm şəkilçisi qəbul etmir. Məs: Xalq ayağa qalxdı. Sürü örüşdən qayıtdı («xalq ayağa qalxdılar, sürü örüşdən qayıtdılar» yazmaq və demək olmaz).

8. İSMİN MƏNSUBİYYƏTƏ GÖRƏ DƏYİSMƏSİ.

Əşyanın hansı şəxsə mənsubluğunu (aidliyini) bildirən qrammatik şəkilçilərə ismin mənsubiyyət şəkilçiləri deyilir. Mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Tək Cəm

I (*mən*) – *ım⁴*, *-m*

(*bizim*) – *ımız⁴*, *-mız⁴*

II (*sən*) – *ın⁴*, *-n*

(*sizin*) – *ınız⁴*, *-nız⁴*

III (*o*) – *ı⁴*, *-sı*

(*onların*) – *ı⁴*, *-sı⁴*, *-ları²*

I, II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edən isimlər əşyanın əsasən insana, III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən isimlər isə əşyanın həm insana, həm də başqa əşyalara mənsubluğunu ifadə edir. Mənsubiyyət şəkilçiləri bütün hallarda özündən əvvəl gələn və yiyəlik halda işlənən əvəzlik və ya isimlə bağlı olur. Məs:

mənim kitab-ım, quzu-m bizim kitab-ımız, quzu-muz

sənin kitab-ın, quzu-n sizin kitab-ınız, quzu-nuz

onun kitab-ı, quzu-su onların kitab-ı(ları), quzu-su(ları)

İsmlər də fe'llər kimi, şəxsə görə dəyişə bilər. Məs: *şagird-əm, şagird-ik, şagird-sən, şagird-siniz, şagird-dir, şagird-dirlər* və s.

İsmlərdə həm mənsubiyyət, həm də şəxs şəkilçiləri şəxslə bağlıdır, lakin yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi bunlar bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər.

9. **BƏ'Zİ ALINMA SÖZLƏRİN MƏNSUBİYYƏTƏ GÖRƏ DƏYİSMƏSİ.** Dilimizdə saitle bitən bir neçə alınma söz var ki, onların qəbul etdikləri mənsubiyyət şəkilçiləri digər sözlərə artırılan mənsubiyyət şəkilçilərindən bir qədər fərqlənir. Həmin sözlər bunlardır: *tale, mövqe, mənşə, mənafe, mənbə*. Bu sözlərdə mənsubiyyət şəkilçisinin əvvəlində «y» bitişdirici samiti işlənir. Məs:

<i>mənafe-y-im</i>	<i>mənşə-y-im</i>
<i>mənafe-y-in</i>	<i>mənşə-y-in</i>
<i>mənafe-y-i</i>	<i>mənşə-y-i</i>
<i>mənafe-y-imiz</i>	<i>mənşə-y-imiz</i>
<i>mənafe-y-iniz</i>	<i>mənşə-y-iniz</i>
<i>mənafe-y-i (mənafe-ləri)</i>	<i>mənşə-y-i (mənşə-ləri) və s.</i>

10. **İSMİN HALLANMASI.** İsimlər cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən müəyyən qrammatik şəkilçilər qəbul edərək dəyişirlər. İsmın belə dəyişməsinə ismin hallanması deyilir. İsmın altı halı var və həmin hallar suallara görə müəyyənləşir.

1) **Adlıq hal.** Bu halda olan isimlər əşyanın adını bildirir, şəkilçisi olmur, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab olur. Bütün lüğətlərdə isimlər adlıq halda (başlangıç formada) verilir. Məs: dəmir, dəmirçi, dəmirçilik, ev, evcik, daş, dağ, dağlıq, yazı, yazıçı, yazıçılıq və s.

İsimlər adlıq halda cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə də işlənə bilər. Məs: bacı (başlangıç formada); bacılar (cəm şəkilçisi ilə); bacım (mənsubiyyət şəkilçisi ilə); bacılarım (cəm və mənsubiyyət şəkilçisi ilə).

2) **İsmın yiyəlik halı.** İsmın yiyəlik halı sahiblik, əldlik, yiyəlik mənalarını bildirir. Yiyəlik halda işlənən isim cümlədə özündən sonrakı başqa bir isimdən – daha doğrusu, mənsubiyyət şəkilçili isimdən asılı olur. Məs: ağac-ın (yiyəlik hal) yarpağı (mənsubiyyət şəkilçili isim), qapının ağzı, yolun kənarı, Adilin kitabı, sənın dəftərin, bizim evimiz və s.

Yiyəlik halın iki forması var:

a) **Müəvvənlik bildirən yiyəlik hal.** Bu halda isimlər -m⁴ (-nın⁴) şəkilçisini qəbul edir və kimin? nəyin? haranın? suallarından birinə cavab olur. Məs: Məmmədin (kimin?), dəftərin (nəyin?), Bakının (haranın?)

b) **Qeyri-müəvvəndik bildirən yiyəlik hal.** Bu halda olan isimlər şəkilçisiz olur və nə? sualına cavab olur. Məs: ağac (nə?) yarpağı, dəmir (nə?) qırığı, qonaq (nə?) otağı, çoban (nə?) tütəyi və s.

Qeyri-müəvvənlik bildirən yiyəlik halda olan ismi hal şə-

kilçisini (-in⁴, -n⁴) artırmaqla müəyyənlik bildirən yiyəlik hala çevirmək olur. Məs: maşın təkəri – maşının təkəri, kənd yolu – kəndin yolu və s.

Qeyd: Samitlə bitən isimlər yiyəlik halda -in⁴, saitlə bitən isimlər isə -n⁴ şəkilçisi qəbul edir. İkinci şəkildəki «n» samiti iki samit arasında işlənən bitişdirici samitdir.

-in⁴ yiyəlik hal şəkilçisi ikinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə ononidir. Məsələn, dəftərin cildi, aşığın sazı (yiyəlik hal); sənin dəftərin, sənin sazın (mənsubiyyət).

3) **İsmin yönlük halı.** Yönlük hal hərəkətin yönümünü, istiqamətini və ya son nöqtəsini bildirir. İsimlər yönlük halda samitlə bitən söz köklərində -a², saitlə bitənlərdə isə -ya² («y» bitişdirici samitdir) şəkilçisini qəbul edir, kimə?, niyə?, haraya? Suallarından birinə cavab olur. Məs. Murada (kimə?), quzuya (nəyə?), kəndə (haraya?) və s.

Qeyd: Sonu a, ə açıq saitləri ilə bitən isimlər yönlük halda işlənərkən tələffüz zamanı həmin saitlər ahəngə uyğun olaraq qapalı saitlərdən (ı, i, u, ü) birinə keçir. Məs: dərəyə-(dəriyə), Şuşaya-(Şuşuya), kölgəyə-(kölgüyə), torbaya-(torbiya) və s.

4) **İsmin tə'sirlik halı.** Tə'sirlik hal hərəkətin obyektini, yəni hərəkətin hər hansı bir əşya üzərində icra olunduğunu bildirir. Yiyəlik hal kimi, tə'sirlik halın da iki forması var:

a) **Müəyyənlik bildirən tə'sirlik hal.** Bu halda olan isim müəyyənlik bildirərkən samitlə bitən isimlərdə -ı⁴, saitlə bitən isimlərdə isə -n⁴ şəkilçisini qəbul edir, kimi? nəyi? bə'zən də haranı? suallarından birinə cavab olur. Məs: kitabı (nəyi?), Ceyhunu (kimi?), Bakını (haranı?) və s.

b) **Qeyri-müəyyənlik bildirən tə'sirlik hal.** İsim tə'sirlik halda qeyri-müəyyənlik bildirdikdə şəkilçisiz işlənir və ancaq nə? Sualına cavab olur. Məs: Mağazadan kitab (nə?) aldım. Maşın sərnişin (nə?) daşıyır və s.

Qeyd: Qeyri-müəyyənlik bildirən tə'sirlik halda olan isimlərlə adlıq halda olan isimləri fərqləndirmək üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

a) Tə'sirlik halda qeyri-müəyyənlik bildirən ismi müəyyənlik bildirən isim kimi də işlətmək olur. Məs: Kəndə yol (nə?)

çəkdilər – Kəndə yolu (nəyi?) çəkdilər.

b) Tə'sirlik halda qeyri-müəyyənlik bildirən ismi cümlədə fe'ldən uzaqlaşdırdıqda onu şəkilçisiz işlətmək mümkün olmur. Məs: Futbolçular qapıya top (nə?) vurdular – Futbolçular topu (nəyi?) qapıya vurdular.

c) Tə'sirlik halda qeyri-müəyyənlik bildirən ismin əvvəlinə o, bu əvəzliliklərindən biri artırıldıqda həmin isim mütləq şəkilçi qəbul etməli olur. Məs: Həsən kitab (nə?) aldı – Həsən bu kitabı (nəyi?) aldı.

5) İsmin yerlik halı. İsmin yerlik halı əşyanın və ya hərəkətin yerini bildirir, -da² şəkilçisi ilə düzəlir və kimdə? nədə? harada? suallarından birinə cavab olur. Məs: anada (kimdə?), kağızda (nədə?), dənizdə (harada?) və s.

6) İsmin çıxışlıq halı. İsmin çıxışlıq halı hərəkətin çıxış nöqtəsini, başlangıç yerini bildirir, -dan² şəkilçisi ilə düzəlir, kimdən? nədən? haradan? suallarından birinə cavab olur. Çıxışlıq hal mə'nasına görə yönük halın əksini ifadə edir.

Sonu n, m samitləri ilə bitən sözlərdən sonra çıxışlıq hal şəkilçisi (-nan²) şəklində tələffüz olunur. Məs: dostumdan (dostumnan), səpindən (səpinnən) və s.

11. İSİMLƏRİN HALLANMASINA AİD MİSALLAR.

A. qələm	düyü	kəpənək	qonaq
Y. qələmin	düyünün	kəpənəyin	qonağın
Yön. qələmə	düyüyə	kəpənəyə	qonağa
T. qələmi	düyünü	kəpənəyi	qonağ
Yer. qələmdə	düyüdə	kəpənəkdə	qonaqda
Ç. qələmdən	düyüdən	kəpənəkdən	qonaqdan

Qeyd: Sonu «q» və «k» samitləri ilə bitən çoxhecalı əsl Azərbaycan sözləri hallanarkən yiyəlik, yönük və tə'sirlik hallarda q-ğ, k-y əvəzlənməsindən «Fonetika» bəhsində mə'lumat verdiyimizdən, burada təkrara ehtiyac görmədik.

12. BƏ'Zİ İKİHECALI İSİMLƏRDƏ SON SAİTİN DÜSMƏSİ. Dilimizin lüğət tərkibində elə ikihecalı sözlər var ki, onlara saitle başlanan şəkilçilər artırıldıqda söz kökünün son

saiti düşür. Məs: isim – ism-in, ism-i, ism-ə və s. Belə sözlər dili-mizdə çox azdır. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir.

1. İsim, qisim, cisim, nəsil, fəsil, şəkil, fikir, ətir, səbir, səfir, qədir, ömür, sinif, eyib, zəhin, izin kimi ərəb-fars mənşəli sözlər.

2. Beyin, çiyin, ağıl, qarın, ahn, oğul, burun, ağız, boyun kimi əsasən əsl Azərbaycan sözləri.

Ərəb-fars mənşəli yuxarıdakı sözlərə həm hal, həm də mənsubiyyət şəkilçiləri artırıqda sözün kökündəki son sait düşür. Məs: ömür, ömrün, ömrə, ömrü, ömrün; şəkil, şəklin, şək-lə, şəkli, şəklim və s.

Əsl Azərbaycan sözlərinə yalnız mənsubiyyət şəkilçisi ar-tırıqda köklərin son saiti düşür. Bu sözlər saitlə başlanan hal şəkilçiləri qəbul etdikdə söz kökləri dəyişməz qalır. Məs:

Hal şəkilçisi ilə	Mənsubiyyət şəkilçisi ilə
<i>Beyin-in quruluşu</i>	<i>Uşağın beyn-i</i>
<i>Boyun-un arxası</i>	<i>Sənin boyn-un</i>
<i>Çiyin-in əzələsi</i>	<i>Onun çiyin-i</i>

İsmın morfoloji təhlil qaydası

1. Sözün hansı nitq hissəsindən əmələ gəlməsi, suah
2. Başlangıç forması
3. Quruluşca növü
4. Ümumi və ya xüsusi olması
5. Hah, mənsubiyyət şəkilçisi (əgər varsa), tək və ya cəm olması.

SİFƏT

1. Ümumi grammatik mə`nasına görə əşyanın əlamətini bildirən əsas nitq hissəsinə sifət deyilir. Sifət necə? nə cür? han-sı? suallarından birinə cavab olur.

Sifət həmişə ismə aid olur, isimdən əvvəl gəlir, cümlədə ən çox tə`yin və xəbər vəzifəsində işlənir.

Sifət xəbər yerində o zaman çıxış edir ki, isimdən əvvəl iş-

lədilməsin və müvafiq xəbərlik şəkilçilərini (gözələm, gözəlsən, gözəldir, gözəllik, gözəlsiniz və s.) qəbul etsin. Misallara diqqət edək. Yaxşı (necə?) adam, yaraşqlı (nə cür?) qız, evdəki (hansı?) adam. Sevda gözəl qızıdır. Sevda gözəldir.

Qeyd: Birinci növ ismi birləşmələrdəki birinci, yəni asılı tərəf isimlə ifadə olunduğu halda belə, cümlədə təyin rolunda çıxış edir və bu sözlər təhlil zamanı necə? nə cür? hansı? suallarıma cavab olurlar. Bu tipli sözləri sifət saymaq olmaz. Bunlar isimdirlər. Məs: qızıl üzük, gümüş qaşq, daş hasar və s.

Sifətlər rəng (ağ, qırmızı, qara, yaşıl və s.), dad (şirin, acı, turş və s.), həcm (iri, uzun, gödək və s.), keyfiyyət (çalışqan, alıcanab, qoçaq və s.), zahiri görkəm (nurani, qoca, gənc və s.) bilidirlər.

2. SİFƏTİN QURULUSCA NÖVLƏRİ. Dilimizdəki sifətlər quruluşca üç qismə ayrılır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb sifətlər.

1) **Sadə (əsl) sifətlər.** Bir kökdən ibarət olan, sözdüzəldici şəkilçinin iştirak etmədiyi sifətlər sadə sifətlər adlanır. Məs: ağ, turş, yaxşı, pis, nəm, yaşıl və s.

2) **Düzəltmə sifətlər.** Ayrı-ayrı sözlərin sonuna leksik (sözdüzəldici) şəkilçilərin artırılması ilə düzələn sifətlərə düzəltmə sifətlər deyilir. Düzəltmə sifətlər, əsasən, isimlərin və fe'llərin cünuna leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır. Buna görə də düzəltmə sifətlər iki qrupa ayrılırlar: 1) isimdən düzələn sifətlər; 2) fe'ldən düzələn sifətlər.

3) **İsimdən düzələn sifətlər.** İsimdən sifət düzəltmək üçün, əsasən, aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur.

a. **-lı⁴.** Bu şəkilçilərlə keyfiyyət, dad, xasiyyət, əlamət və s. bildirən sifətlər yaranır. Məs: ağıl-ağıl+lı (adam), iradə-iradə+li (oğlan), duz-duz+lu (xörək) və s.

b. **-sız⁴.** Bu şəkilçi ilə -li⁴ şəkilçisindən yaranan sifətlərin mənfi məna çalarını ifadə edən sifətlər yaranır. Məs: dad-sız (xörək), iradə-sız (oğlan) və s.

c. **-cıl⁴.** Bu şəkilçilər vasitəsilə bacarıq, xasiyyət və s. bildirən sifətlər əmələ gəlir. Məs: qohum-cıl (kişi), ölüm-cül (yara), qonaq-cıl (adam) və s.

ç. **-dakı²**. Bu şəkilçilərin köməkliyi ilə keyfiyyət, hal-vəziyyət və s. mə'naları ifadə edən sifətlər yaranır. Məs: ev-dəki (adam), bağ-dakı (ağac), dəniz-dəki (baliq) və s.

d. **-ı⁴ (-yı,-yi)**. Bu şəkilçi ilə əsasən, rəng və əlamət bildirən sifətlər əmələ gəlir. Məs: palıd-ı (rəng), gümüş-ü (saç), armud-u (ctəkan), sürmə-yi (papaq) və s.

e. **-i,-vi**. Bu şəkilçilər nisbət və aidiyyət bildirən sifət düzəldirlər. Məs: tarix-i (hadisə), inqilab-i (fəaliyyət), kütləv-i (tədbir) və s.

Qeyd: Dilimizdə az işlənən bi- (biədab (uşaq)), na- (naxələf (övlad)), la- (laqeyd (rəhbər)), anti- (antifəşist (koalisiya)), -baz (kələkbaz (uşaq)), -pərəst (şöhrətpərəst (qadın)) və s. bu kimi başqa dillərdən dilimizə keçən şəkilçilər də isimdən sifət düzəldə bilirlər.

4) **Fe'llərdən düzələn sifətlər**. Fe'llərdən sifət düzəltmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur.

a. **-ağan, -əyən**. Bu şəkilçilər vasitəsilə xasiyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir. Məs: kəsəyən (uşaq), qaçağan (at) və s.

b. **-qan, -kən**. Bu şəkilçilərlə xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər yaranır. Məs: çalışqan (tələbə), sürüşkən (yer) və s.

c. **-qın, -kin, -qun, -kün, -ğın, -gin, -ğun, -gün**. Bu şəkilçilər kar və cingiltili samitlə bitən fe'l köklərinə artırılır. Məs: tutqun (hava), coşqun (dəniz), kəskin (söz) azğın düşmən, yorğun adam və s.

ç. **-ıcı⁴ (-yıcı⁴)**. Bu şəkilçilərlə vəzifə, bacarıq, keyfiyyət və s. bildirən sifətlər düzəldir. Məs: alıcı (quş), yuyucu (toz), keçici (bayraq), qurucu (adam) və s.

d. **-ıq⁴ (-q,-k)**. Bu şəkilçilərlə əsasən, hal-vəziyyət və keyfiyyət bildirən düzəltmə sifətlər yaranır. Məs: sök-ük (divar), böyü-k (qardaş), soyu-q (su), əz-ik (pul) və s.

e. **-inc⁴**. Məs: qorxunc (iş), gülünc (hadisə) və s.

ə. **-mə⁴**. Bu şəkilçi ilə həm fe'llərdən isim, həm də sifət düzəlir. Məs: vuruşma, dolma (isim), gəlmə (adam), hörmə (saç) – sifət və s.

5) **Mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi və yazılışı**. Mürəkkəb sifətlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir və yazılır.

1. İki sadə sözün birləşməsindən əmələ gəlib bitişik yazılanlar. Məs: şirindil (uşaq), qaraqaş (oğlan) və s.

2. Birincisi fe'ldən, ikincisi isimdən düzələn iki düzəltmə sifətin birləşməsi ilə əmələ gəlib bitişik yazılanlar. Məs: açıq-qəlbli (insan), soyuqqanlı (əsgər) və s.

3. Bir sadə, bir düzəltmə sözün birləşməsi ilə yaranıb bitişik yazılanlar. Məs: çoxhecalı (söz), üçtelli (durna) və s.

4. Mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə yaranıb bitişik yazılanlar. Məs: fakültələrarası (yarış), stolüstü (oyun) və s.

5. Sadə və düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə yaranıb əlamətin çoxluğunu bildirən və defislə yazılanlar. Məs: sərin-sərin (sular), dadlı-dadlı (meyvələr) və s.

6. Biri və ya hər ikisi ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin birləşməsi ilə yaranıb defislə yazılanlar. Məs: əyri-üyrü (küçələr), kələ-kötür (yol) və s.

7. Yaxm və ya əks mə'nalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: bağlı-bağath (kənd), irili-xırdalı (evlər) və s.

6) **SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏLƏRİ.** Sifətin üç dərəcəsi var: adi dərəcə, azaltma dərəcəsi, çoxaltma dərəcəsi. Bunlar əşyanın əlamətinin üç dərəcədə: normal, normadan az və normadan çox olması ilə bağlıdır.

1. **Adi dərəcə.** Əlamətin adi halda olduğunu bildirən dərəcəyə sifətin adi dərəcəsi deyilir. Adi dərəcə digər dərəcələr üçün ölçüdür. Azaltma və çoxaltma dərəcələri bu dərəcənin əsasında müəyyənləşdirilir. Bu dərəcənin heç bir xüsusi şəkilçisi yoxdur. Məs: qırmızı (alma), ağ (kağız) və s.

2. **Azaltma dərəcəsi.** Əlamətin adi halmdan az olduğunu bildirən dərəcəyə sifətin azaltma dərəcəsi deyilir. Bu dərəcəni düzəltmək üçün adi dərəcədə olan bə'zi sifətlərin sonuna -ımtıl⁴, -raq², -ımtraq, -mtraq, -sov, -ımsov, -ümsov şəkilçilərindən biri artırılır. Məs: ağ-ım-til (kağız), uzun-sov (daş), yaxşı-raq (iş) və s.

Azaltma dərəcəsinə düzəltmək üçün bə'zən açıq və təhər sözlərindən də istifadə olunur. Açıq sözü sifətin əvvəlinə artırılaraq ondan sonra defis (-) işarəsi qoyulur. Məs: açıq-sarı, açıq-

qırmızı və s. Təhər sözü isə sifətdən sonra işlədilir. Məs: qırmızı təhər, sarı təhər və s.

3. **Sifətin çoxaltma dərəcəsi.** Əlamətin adi haldan çox olduğunu bildirən dərəcəyə sifətin çoxaltma dərəcəsi deyilir. Çoxaltma dərəcəsi aşağıdakı üsullarla düzəliir:

a. Adi dərəcədə olan sifətlərə $-ca^2$ şəkilçisi artırmaqla. Bu zaman sifətin leksik mənası qüvvətləndirilir. Məs: zorba – zor-baca (it), körpə – körpəcə (uşaq) və s.

b. Sifətin ilk hecasının son samiti m, p, r samitlərindən biri ilə əvəz edilir və eyni sifətin əvvəlinə artırılır. Əgər sifətin ilk hecasının sonunda samit olmasa, saitlə bitən həmin hecaya (açıq hecaya) bu samitlərdən biri əlavə edilir. Məs: təmiz-tərtəmiz (paltar), qırmızı-qıpqırmızı (alma), təzə-təptəzə (ayaq-qabı), yaşıl-yamyaşıl (yarpaq) və s.

c. Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə **daha, ən, lap, olduqca** ədatlarından biri, **düm** hissəciyi və ya **tünd** sözü artırılır. Bunlardan düm bitişik, tünd defislə, qalanları isə ayrı yazılır. Məs: dümağ (parça), tünd-qırmızı (alma), ən gözəl (kitab), daha maraqlı (roman) və s.

7) **SİFƏTİN İSİM KİMİ İSLƏNMƏSİ.** Əlamət bildirən söz (sifət) cümlədə əşya bildirən sözü (ismi) əvəz edə bilər, yəni isimləşərək cümlədə mübtəda və tamamlıq yerində işlənir. Belə sifətlərə isimləşmiş (substantivləşmiş) sifətlər deyilir.

Sifətlər isimləşəndə ismin suallarına cavab olur. Məs:

1) Qırmızı (nə?) qaradan (nədən?) daha yaxşıdır.

2) Ooca (kim?) zorla nəfəs alırdı.

Sifətin təhlil qaydası

1. Ümumi qrammatik mənası və sualları
2. Quruluşca növü
3. Dərəcəsi
4. Əlaqədar olduğu söz
5. Cümlədə rolu

SAY

1. **SAY.** Ümumi qrammatik mə'nasma görə əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən əsas mitq hissəsinə say deyilir. Say neçə? nə qədər? və ya neçənci? suallarından birinə cavab olur.

Say bir qayda olaraq isimlə bağlı olur, isimdən (əşyadan) əvvəl işlənir. Məs: beş dəftər, ikinci sinif, xeyli adam və s. Saylar cümlədə ən çox təyin vəzifəsində işlənir. Məs: Murad beşinci sinifdə oxuyur. Toya çoxlu qonaq çağırılmışdı və s.

1. **SAYLARIN QURULUSCA NÖVLƏRİ.** Sayların quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb-tərkibi.

a) **Sadə saylar.** Sadə saylar bir kökdən ibarət olur və sözün tərkibində sözdüzəldici (leksik) şəkilçi iştirak etmir. Məs: bir, beş, az, çox, min və s.

b) **Düzəltmə saylar.** Tərkibində leksik şəkilçilər olan saylar düzəltmə saylar adlanır. Məs: beş-inci, yüzlər-lə, minlər-cə və s.

c) **Mürəkkəb saylar.** Mürəkkəb-tərkibi saylar ən azı iki sözün birləşməsi ilə yaranır. Məs: beş-altı, on-on beş, bir çox, üçdə bir, sıfır tam onda beş və s.

Mürəkkəb saylar defislə, tərkibi saylar isə ayrı yazılır. Məs: beş-altı, üç-dörd (mürəkkəb), əlli beş, yüz altmış altı (tərkibi) və s.

2. **SAYIN MƏ'NA NÖVLƏRİ.** Sayın mə'naca iki növü var: miqdar sayları, sıra sayları.

1. **Miqdar sayları.** Miqdar sayları əşyanın miqdarını bildirir, neçə? nə qədər? suallarından birinə cavab olur. Miqdar saylarının aşağıdakı növləri var:

a) **Müəyyən miqdar sayları.** Müəyyən miqdar sayları əşyanın konkret miqdarını bildirir, neçə? nə qədər? suallarına cavab olur. Məs: üç(neçə?) alma, yüz (nə qədər?) qələm və s.

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isim cəm şəkilçisi qəbul etmir. Məs: 5 kitab, 10 qələm (5 kitablar, 10 qələmlər demək və yazmaq olmaz).

Müəyyən miqdar sayları ilə isim arasında nəfər, baş, dənə, ədəd, cüt, dəst, kiloqram, metr, litr kimi bir çox sözlər işlənir ki,

bu cür sözlərə numerativ sözlər deyilir.

- Nəfər sözü ancaq insan bildirən isimlərdən əvvəl işlənir.

Məs: üç nəfər şagird, on nəfər fəhlə və s.

- Baş sözü, əsasən, heyvan bildirən isimlərdən əvvəl işlənir. Məs: beş baş qoyun, doqquz baş mək və s.

- Ədəd, dənə sözləri cansız əşya bildirən isimlərdən əvvəl gəlir. Məs: on dənə alma, altı ədəd dəftər və s.

- Cüt və dəst sözləri qoşalıq bildirmək üçün işlədilir. Məs: bir cüt corab, iki dəst paltar və s.

Bunlardan əlavə göz (5 göz otaq), parça (bir parça torpaq), tikə (bir tikə qənd), qaşıq (beş qaşıq dərman), top (iki top çit) sözləri də sayla isim arasında işləyə bilər.

b) **Qeyri-müəyyən miqdar sayları.** Əşyanın konkret miqdarını göstərməyən saylara qeyri-müəyyən miqdar sayları deyilir. Qeyri-müəyyən miqdar sayları nə qədər? sualına cavab olur. Məs: beş-on dəftər, bir-iki söz və s.

- Az, çox, xeyli, bir çox, bir qədər, onlarla, yüzlərlə, yüzlərcə və s. sözləri qeyri-müəyyən miqdar saylarıdır.

- 5-6, 10-15 tipli saylardan əvvəlki rəqəmlər "ən azı", sonrakı rəqəmlər isə "ən çoxu" mə'nalarını ifadə edir.

- Az, çox saylardan əvvəl lap, ən, daha sözlərini də işlətmək olar. Məs: ən az, lap çox, daha çox və s.

- Bir sıra, bir çox saylarından sonra gələn isimlər cəmdə olur. Məs: bir sıra qəzetlər, bir çox adamlar və s.

- Çox, onlarla, onlarca, yüzlərlə, yüzlərcə tipli saylardan sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə ola bilər. Məs: çox adam (adamlar), onlarla şəhər (şəhərlər) və s.

- Digər qeyri-müəyyən saylardan sonra gələn isimlər həmişə təkdə olur. Məs: xeyli tamaşaçı, çoxlu adam və s.

c) **Kəsr sayları.** Kəsr sayları ya hissəni, ya da tamın hissəsini bildirir, nə qədər? neçə hissə? suallarından birinə cavab olur. Məs: üçdə iki (2/3), bir tam onda beş (1,5) və s.

2) **Sıra sayları.** Əşyanın sırasını bildirən, neçənci?, bəzən də hansı? sualına cavab olan saylar sıra sayları adlanır. Sıra sayları samitlə bitən müəyyən miqdar saylarının sonuna -ıncı⁴, saitlə bitənlərin sonuna -ncı⁴ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs:

beş-inci, altı-ncı və s.

Əvvəl, axır, son, filan tipli sözlər də -ıncı⁴ şəkilçi qəbul edərək sıra məzmunu ifadə edə bilər. Məs: axır-mcı (adam), əvvəl-inci (şəkil) və s.

3) **SAYLARIN YAZILISI VƏ TƏLƏFFÜZÜ.** Bütün tərkibi saylar ayrı (on dörd, yüz əlli iki və s.), mürəkkəb saylar isə defislə yazılır. (beş-altı, on-on və s.).

- Sıra sayları ərəb rəqəmləri ilə (1,2,3,4,5,6,7,8,9) yazıldıqda onlardan sonra -ıncı⁴ (-ncı) əvəzinə -cı⁴ şəkilçisi işlənir. Məs: 5-ci, 9-cu, 16-cı, 80-ci və s.

- Roma rəqəmlərindən sonra heç bir sıra şəkilçisi yazılmır. (I,II,III,IV, V, VI, VII, VIII, IX, X və s.). I fəsil, IX əsr və s.

- Sıra saylarından sonra (ərəb rəqəmlil saylar) nöqtə və ya yarımnoqta tərzində də işləyə bilər. Məs: 5. 5) və s.

4) **SAYIN İSİM KİMİ İSLƏNMƏSİ.** Say isimsiz işləndikdə onun xüsusiyyətlərini qəbul edərək isimləşir. Bu zaman say isim kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, kim? və ya nə? (müxtəlif hallarda) suallarına cavab olur, cəmlənə bilər, cümlədə mübtəda və ya tamamlıq rolunda çıxış edir. Məs: Cək-kiz (nə) ondan (nədən) azdır. Besincilər qalib gəldilər.

A. beş	mənim beş-im
Y. beşin	sənin beş-in
Yön. beşə	onun beş-i
T. beşi	bizim beş-imiz
Yer. beşdə	sizin beş-iniz
Ç. beşdən	onların beş-i (ləri)

Sayın təhlil qaydası

- 1) Cümlədə qrammatik mə'nası, sualı.
- 2) Hansı isimlə bağlı olması.
- 3) Quruluşca növü.
- 4) Mə'naca növü.
- 5) Cümlədə rolu.

ƏVƏZLİK

1. ƏVƏZLİK. İsim, sifət, say və digər nitq hissələri yerində işlənən sözlərə əvəzlik deyilir. Əvəzlilər cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq, tə'yin və zərflilik yerində çıxış edə bilər. Əvəzliyin mə'nə növləri aşağıdakılardır:

1. Şəxs əvəzliləri: İsmnin yerində işlədilən, kim? nə? suallarından birinə cavab verən əvəzlilərə şəxs əvəzliləri deyilir. Şəxs əvəzliləri bunlardır:

- a) Birinci şəxs: mən (tək), biz (cəm)
- b) İkinci şəxs: sən (tək), siz (cəm)
- c) Üçüncü şəxs: o (tək), onlar (cəm)

Birinci və ikinci şəxsi bildirən əvəzlilər həmişə insana aid olur və kim? sualına cavab verir. Üçüncü şəxsi bildirən əvəzlilər isə həm insana, həm də cansız əşya və heyvanlara aid ola bilər. İnsana aid olanda kim?, cansız əşya və heyvana aid olanda nə? sualına cavab olurlar. Məs: O, ağıllı oğlandır. (kim ağıllı oğlandır? - O; İtə daş atdım. O zingildədi. (nə zingildədi? - O:) və s.

Bütün şəxs əvəzliləri isim kimi hallanır. Məs: mən, mənə, mənə, mənə, mənə, mənə, mənə, mənə və s.

Şəxs əvəzliləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir.

Nəzakət əlaməti olaraq danışqda, adətən, sən əvəzliyi əvəzinə siz işlədilir. Məs: Siz (sən) düz demirsiniz və s. Nəzakət əlaməti olaraq "sən" əvəzliyinin "siz" şəklində işlənməsi ilə ikinci şəxsin cəmi olan "siz" əvəzliyini qarışdırmaym.

Qeyd: İsimlər yiyəlik halda - **m**⁴ şəkilçisi qəbul etdiyi halda, mən və biz əvəzliləri yiyəlik halda -**im** şəkilçisi ilə işlənir. Məs: mən-im, biz-im.

2. Qeyri-müəyyən əvəzlilər: İsimlərin yerində işlənən, qeyri-müəyyən şəxsi (qeyri-müəyyən əşyanı) bildirən əvəzlilərə qeyri-müəyyən əvəzlilər deyilir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: biri (birisi), kimi (kimisi), kimsə (kim isə), nə isə, hamı, bə'zi (bə'ziləri, bə'zisi), hərə, hər kəs, hər şey və s. Bu əvəzlilər ismin suallarına cavab olur. Bu əvəzlilərin bir qrupu quruşca sadə (kimi, hamı, bə'zi və s.), bir qrupu isə mürəkkəb-

tərkibi əvəzlilər (kim isə, nə isə, bir neçəsi və s.) hesab olunur.

Kim isə, nə isə qeyri-müəyyən əvəzlilərləndən başqa yerdə qalan qeyri-müəyyən əvəzlilər hallanır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin bir qismi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək dəyişir. Məs: hamımız, biriniz və s.

3. **İnkə əvəzliləri:** İnkə əvəzliləri də isim yerində işləyir, ismin suallarına cavab verir. Bu əvəzlilərin əksəriyyəti "heç" sözünün köməyi ilə əmələ gəlir. Məs: heç kim, heç nə, heç kəs, kimsə (heç kim mə'nasında).

4. **İşarə əvəzliləri:** İşarə məqsədilə işlədilən əvəzlilərə işarə əvəzliləri deyilir. İşarə əvəzliləri bunlardır: **o, bu, elə, belə, həmin**. O, bu, həmin işarə əvəzliləri, adətən, sifətin yerində işləyir, sifətin suallarına cavab olur. Məs: Bu kitab (hansı kitab?) maraqlıdır. Həmin şəxs (hansı şəxs?) düz danışır. O uşaq (hansı uşaq?) savadlıdır və s.

Elə, belə işarə əvəzliləri həm sifətin, həm də zərfin yerində işləyir. Məs: Belə (elə) adamdan kim inciyər (sifət); İşi elə (belə) gör ki, axırda xəcalət çəkməyəsən. (zərf).

Elə, belə əvəzliləri sifət yerində işləyəndə isimlə, zərf yerində işləyəndə fe'llə, hərəkətlə bağlı olur.

O, bu əvəzliləri omonimdir. İşarə bildirdiyi kimi, əşyanı göstərmək üçün də işlədilir və bu zaman isim yerində işləyir. Məs: Bu, yaxşıdır və s.

Mübtəda vəzifəsində işlədilən **o, bu** əvəzlilərləndən sonra, adətən vergül işarəsi qoyulur. Məs: Bu, maraqlı kitabdır. O, quşdur və s.

Qeyd: Mübtəda vəzifəsində işləyən **o, bu** əvəzlilərləndən sonra fe'l və köməkçi nitq hissəsi gələrsə, əvəzlilərdən (**o, bu**) sonra vergül işarəsi işlənməz. Məs: O qaçır. Bu da maraqlıdır və s.

5. **Sual əvəzliləri:** Sual bildirən sözlərə sual əvəzliləri deyilir. Sual əvəzliləri əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik əlamətini daşıyır və həmin nitq hissəsinin suallarına cavab verir. İsmi sualı əvəz edəndə (məs: kim?) isim kimi hallanır, cəmlənir və mənsubiyyətə görə dəyişir. Digər nitq hissələrini əvəz etdikdə isə onların əlamətlərini daşıyır.

6. **Tə'yini əvəzliliklər:** Əşyanı ümumi şəkildə müəyyən etmək üçün işlədilən əvəzliliklərə tə'yini əvəzliliklər deyilir. Tə'yini əvəzliliklər aşağıdakılardır: **hər, bütün, filan, öz.** Bu əvəzliliklər si-fəti əvəz edir və sintaktik təhlil zamanı tə'yin yerində işlənir.

7. **Qayıdış əvəzliyi:** Öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə tə'yini əvəzlik olmaq xüsusiyyətini itirir və qayıdış əvəz-liyi adlanır. **Öz - özüm, özün, özü.** Qayıdış əvəzliyi isim yerində işlənir və isim kimi hallanır. Məs:

A. özüm	özün	özü
Y. özümün	özünün	özünün
Yön. özümə	özünə	özünə
T. özümü	özünü	özünü
Yer. özümdə	özündə	özündə
Ç. özümdən	özündən	özündən

Qeyd: Mən, sən, o və qayıdış əvəzliliklərinin qəbul etdikləri çıxışlıq hal şəkilçisi ədəbi dildə –nan² kimi tələffüz olunur. Məs:

məndən (mənnən)
səndən (sənnən)
ondan (onnan)
özümdən (özümnen)

FE'L

1. **FE'L:** Ümumi qrammatik mə'nasına görə hərəkət bildi-rən əsas nitq hissəsinə fe'l deyilir. Fe'llər müxtəlif forma və za-manlarda işlədilən nə etmək? nə etdi? nə etmişdir? nə edir? nə edəcək? nə edər? və s. suallarına cavab olur.

Fe'llər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir, təsdiq və inkar, tə-'sirli və tə'sirsiz olur.

2. **FE'LİN MƏ'NA NÖVLƏRİ:** Fe'llərin mə'naca, əsasən, aşağıdakı növləri vardır:

1) **İş fe'lləri:** yağla(maq), tik(mək), rənglə(mək), kəs(mək)
 və s.

2) **Nitq fe'lləri:** danış(maq), dinlə(mək), qulaq as(maq)

və s.

3) Hərəkət fe'lləri: get(mək), düş(mək), en(mək), qalx(maq) və s.

4) Təfəkkür fe'lləri: du(ymaq), xatırla(maq), zənn et(mək) və s.

5) Hal-vəziyyət fe'lləri: ağar(maq), gözəlləş(mək), nəril-də(mək) və s.

3. FE'LİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ: Fe'llərin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb-tirkibi.

1) **SADƏ FE'LLƏR:** Ancaq bir kökdən və qrammatik şəkilçidən ibarət olan fe'llərə sadə fe'llər deyilir. Məs: al, oxu(yur), get, al(dı), gəl(ir) və s.

2) **DÜZƏLTMƏ FE'LLƏR:** Kökə və sözdüzəldici (leksik) şəkilçiyə malik olan fe'llər düzəltmə fe'llər adlanır. Məs: baş-la(maq), ağ-ar(ır), iş-lə(mək), gör-üş(mək) və s.

3) **MÜRƏKKƏB VƏ TƏRKİBİ FE'LLƏR:** İki sözün birləşməsindən əmələ gələn fe'llər mürəkkəb fe'llər adlanır. Məs: deyir-gülür, ölçdü-biçdi, bəzənib-düzənir, atılıb-düşür və s.

Dilimizdə elə fe'llər var ki, mürəkkəb fe'llərə oxşasalar da, bunlara mürəkkəb fe'l deyilmir. Bu fe'llərin bir qrupuna frazeoloji birləşmə (başa düşdü, qulaq asdı, başa saldı və s.), bir qrupuna isə tərkibi fe'l deyilir (yaxşı elədi, həll olundu, itib getdi və s.).

Tərkibi fe'lləri və mürəkkəb fe'lləri qarışdırmamaq üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

a) Bütün mürəkkəb sözlər kimi mürəkkəb fe'llər də iki müstəqil sözün (köməkçi sözün yox) birləşməsindən əmələ gəlir (uçdu-getdi, deyir-gülür və s.). Tərkibi fe'llərdə isə sözlərdən biri müstəqil deyil, köməkçi vəzifə daşıyır. Bu səbəbdən də tərkibi fe'llərə (adam ol, yaxşı oldu, kömək et və s.) mürəkkəb fe'l demək olmaz.

b) Mürəkkəb fe'lləri əmələ gətirən sözlərin hər biri qrammatik cəhətdən dəyişə bilir (asdı-kəsdi, atılır-düşür), tərkibi fe'llərdə isə yalnız ikinci (sonuncu) söz dəyişir (yaxşı oldu, yaxşı olur, yaxşı olacaq).

c) Birinci tərəfdə –a² şəkilçisi, ikinci tərəfdə «bilmək» sözü

işlədilər fe'llərə də tərkibi fe'llər deyilir. Məs: ala bildi, oxuya bilmək və s.

4. DÜZƏLTMƏ FE'LLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ:
Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə həm başqa nitq hissələrindən, həm də fe'llərdən düzəltmə fe'llər əmələ gəlir.

Başqa nitq hissələrindən (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan) fe'l düzəltmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

a) **-la, -lə:** (isim, sifət, say, zərf, yamsılama, qismən də əvvəlki mənasını itirmiş sözlərdən fe'l əmələ gətirir). Məs: işlə(mək), boğazla(maq), salamlə(maq) (isim); hazırlə(maq), parçala(maq), ariqlə(maq) (sifət); tamamlə(maq), yarılə(maq), cütlə(mək) (say); parla, çırtlə, mələ (yamsılama); qamarla, topala (əvvəlki mənasını itirmiş söz).

Qeyd: Ədəbi dilimizdəki **-la, -lə** şəkilçisi ilə bitən bütün fe'llər, əsasən, düzəltmə fe'llərdir.

b) **-laş, -ləş:** qucaqlaş, ayaqlaş, əlləş (isim); razılaş, çətinləş, tündləş (sifət); birləş, ikiləş, cütləş (say); yaxınlaş, uzaqlaş (zərf).

c) **-lən, -lən:** dillən, evlən, kədərlən (isim); qaralan, təmizlən (sifət).

ç) **-al, -əl, -l:** boşal, sağal, qısal (sifət); çoxal, azal (say).

d) **-ar, -ər:** otar (isim); ağar, qızar, bozar (sifət).

e) **-a, -ə:** oyna, yaşa, ələ (isim); boşa, çilə (sifət).

ə) **-i, -i, -u, -ü:** bərk-i, turş-u (sifət).

f) **-var:** su-var (isim).

g) **-imsə, ümsə:** mən-imsə (mək) – əvəzlik.

ğ) **-sa, -sə:** su-sa(maq) – isim; qərıbsə(mək) – sifət.

h) **-ılda, -ildə, -ulda, -üldə:** zar-ılda-maq, xır-ılda-maq, cing-ildə-mək (yamsılama-təqlidi sözlər).

x) **-ıq (ıx), -ik, -uq (ux):** yol-ux-maq (isim); dar-ıx-maq, pis-ik-mək (sifət).

ı) **-aş, -əş:** yan-aş-maq, sav-aş-maq, ök-əş-mək, dar-aş-maq (isim, yamsılama və əvvəlki mənasını itirmiş sözlər).

ii) **-ış, -iş, -uş, -üş:** çal-ış-maq, bar-ış-maq, qar-ış-maq, çaqq -ış-maq (əvvəlki mənalarını itirmiş söz kökləri və yamsı-

lamalar)

j) **-an, -ən:** güc-ən-mək, hıqq-an-maq, uz-an-maq (isim və yamsılama).

2. Fe'ldən fe'l düzəltmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

a) **-ıl, -il, -ul, -ül:** yaz-il-maq, döy-ül-mək, vur-ul-maq.

b) **-ın, -in, -un, -ün:** al-ın-maq, bil-in-mək, döy-ün-mək.

c) **-ış, -iş, -uş, -üş:** yaz-ış-maq, gör-üş-mək, vur-uş-maq.

ç) **-aş, -əş, -ş:** tut-aş-maq, mələ-ş-mək.

d) **-dır, -dir, -dur, -dür:** yaz-dır-maq, sök-dür-mək, böl-dür-mək.

5. TƏSDİQ VƏ İNKAR FE'LLƏR: a) hərəkətin icra edildiyini bildirən fe'llər təsdiq fe'llər adlanır. Məs: yazmaq, oxumaq, aldım, gedir və s. b) hərəkətin icra edilmədiyini bildirən fe'llər inkar fe'llər adlanır. İnkarlıq təsdiq fe'llərə **-ma, -mə, -m** şəkilçiləri qoşulmaqla düzəlir. Məs: oxu-maq (təsdiq); oxu-ma-maq (inkar).

Qeyd: İnkar şəkilçisi **-ma²** sifət və isim düzəldən **-ma, -mə** şəkilçisi ilə omonimdir. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

1. İnkar şəkilçisi vurğu qəbul etmir (alma, yığma, oxuma), leksik şəkilçi olan **-ma, -mə** isə vurğu altına düşür (qazma, süzmə).

2. Bə'zən inkar şəkilçisinin saiti ixtisara düşür. Məs: alma-yır, al m-ır; gəl-mə-yir, gəl-m-ir və s.

Bə'zi fe'llər inkarda **-ma, -mə** şəkilçisi qəbul etmir, onun əvəzinə deyil sözündən istifadə olunur. Məs: gedəsi deyil, alası deyil və s.

6. TƏ'SİRLİ VƏ TƏ'SİRSİZ FE'LLƏR:

a) Özündən asılı olan sözün ismin tə'sirlik halında işlənməsini tələb edən fe'llərə tə'sirli fe'llər deyilir. Tə'sirli fe'llərlə əlaqəyə girən sözlər ismin tə'sirlik halının suallarına (kimi? nəyi? haranı? nə?) cavab olur. Məs: kitabı (nəyi?) oxudum, dəftər (nə?) aldım, Qulunu (kimi?) çağırdılar, Bakını (haranı?) sevirəm və s.

b) Özündən asılı olan sözün ismin tə'sirlik halında işlən-

məsini tələb etməyən fe'llərə tə'sirsiz fe'llər deyilir. Məs: Meşə-dən (haradan?) gəlirəm, kinoya (nəyə?) baxırlar və s.

Qeyd: Tə'sirli fe'llər şəkilçi qəbul edərək tə'sirsiz fe'llərə (yaz-yaz-il, oxu-oxu-n, aç-aç-ıl və s.), tə'sirsiz fe'llər isə tə'sirli fe'llərə (gül-gül-dür, otur-otur-t, köç-köç-ür, it-it-ir və s.) çevrilə bilirlər.

7. FE'LİN QRAMMATİK MƏ'NA NÖVLƏRİ: Fe'lin qrammatik mə'na növləri danışan (yazan) şəxsin, yə'ni iş görən üzərində iş görülən əşya ilə qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. MƏ'LUM NÖV. Fe'lin mə'lum növündə iş görən mə'lum olur və bu növü düzəltmək üçün heç bir xüsusi şəkilçidən istifadə olunmur. Məs: yaz, oxu, gör, iç və s.

Mə'lum növ fe'llər həm tə'sirli (ye, aç və s.), həm də tə'sirsiz (dur, bax və s.) olurlar.

2. QAYIDIŞ NÖV. Qayıdış fe'llər iş görənin işi öz üzərində icra etdiyini bildirir. Qayıdış növ fe'llər -ın, -in, -un, -ün, -il, -il, -ul, -ül, -n şəkilçiləri vasitəsilə tə'sirli fe'llərdən düzəlir, amma tə'sirsiz olur. Məs: Gül aç-ıl-dı. Qızlar yu-yun-dular. Sevda da-ra-n-dı. Azad gey-in-di və s.

Qeyd. Geyindi, soyundu fe'lləri müstəsnaadır. Bu qayıdış fe'lləri tə'sirli (gey, soy) fe'llərdən əmələ gəlsə də, yenə də tə'sirli olaraq qalır. (Paltarını geyindi; çəkməsini soyundu).

Bə'zən başqa mütq hissələrindən əmələ gələn qanad-lan(maq), ruh-lan(maq), şikayət-lən(mək) və s. kimi fe'llər də qayıdış növ mə'nasını bildirir.

3. MƏCHUL NÖV. Məchul növ fe'llərdə iş görən qrammatik cəhətdən mə'lum olmur. Məchul növ fe'lləri düzəltmək üçün tə'sirli fe'llərə -il, -il, -ul, -ül, -ın, -in, -un, -ün, -n, -nil, -yil şəkilçilərindən biri artırılır. Məs: Kağız yaz-il-dı. Tarla şumla-n-dı. Zəng vur-ul-du. Düşünən izlə-nil-ir və s.

Məchul növ fe'llər qrammatik formasma görə qayıdış fe'llərə çox yaxındır (hər iki növ -ın, -in, -un, -ün, -n, -ıl, -il, -ul, -ül şəkilçiləri ilə yaranır), lakin məchul növ fe'llərdə iş görən mə'lum olmadığı halda, qayıdış fe'llərdə iş görən mə'lum olur, yə'ni işi öz üzərində icra edir.

4. ŞƏXSİZ NÖV: -ıl, -il, -ul, -ül, -ın, -in, -un, -ün şəkilçilərlə təsirli fe'llərə artırıldıqda məchul növ, təsirsiz fe'llərə artırıldıqda şəxssiz növ əmələ gətirir. Məs: Məktuba bax-ıl-dı, diqqət ed-il-di, yanaş-ıl-dı və s.

Qeyd: Məcliul fe'llərlə şəxssiz fe'lləri ayırmaq üçün aşağıdakı cəhətlərə diqqət etmək lazımdır:

1. Məchul fe'llər təsirli fe'llərdən (böl-ün-dü, yaz-ıl-dı), şəxssiz fe'llər isə təsirsiz fe'llərdən (ged-il-di və s.) əmələ gəlir.

2. Məchul fe'llər -ın⁴, -n, -il⁴ şəkilçisi ilə yarana bildiyi halda, şəxssiz fe'llər, əsasən, -ıl⁴ şəkilçisi ilə əmələ gəlir.

3. Məchul fe'lli cümlələrdə mübtəda olur (Məktub yazıl-dı), şəxssiz fe'lli cümlələrdə isə mübtəda olmur (Tapşırığa əməl olundu).

5. QARŞILIQ-BİRGƏLİK NÖV: Bu növdə olan fe'llər hərəkətin qarşı-qarşıya, ya da şərikli, müştərək icra edildiyini bildirir.

Qarşılıq bildirən fe'llər əsasən təsirli (yaz-ış-maq, vur-uş-maq, de-yiş-mək), birgəlik (müştərək) bildirən fe'llər isə təsirsiz fe'llərdən (gül-üş-mək, ağla-ş-maq, hür-üş-mək) əmələ gəlir.

Qarşılıq-birgəlik növdə olan fe'llər nəticə e'tibarilə təsirsiz olur.

Qarşılıq-birgəlik növü yaratmaq üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur: -ış, -iş, -uş, -üş, -aş, -əş, -ş, -laş, -ləş.

6. İCBAR NÖV: İcbar növ fe'llərdə hərəkəti danışan və ya haqqında danışılan şəxs deyil, başqası icra edir. İcbar növ fe'llər təsirli fe'llərin sonuna -dır, -dir, -dur, -dür, bə'zən də -t şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs: yaz-dır, sil-dir, bil-dir, düzəlt-dir və s.

Qeyd: Yuxarıdakı şəkilçiləri təsirsiz fe'llərə artırıdığında icbar növ deyil, sadəcə təsirli fe'l əmələ gəlir. Məs: gül-gül-dür, otur-otur-t. Bu fe'lləri icbar növə çevirmək üçün onlara yenidən icbar növün şəkilçilərini artırmaq lazımdır. Məs: güldür-t, oturt-dur.

Qeyd: Vuruş, görüş tipli qarşılıq-birgəlik bildirən fe'llər isim də ola bilər. Məs: Görüş maraqlı keçdi. Vuruş baş tutmadı.

TƏSRİFLƏNƏN FE'LLƏR

1. **FE'LİN TƏSRİFLƏNƏN FORMALARI:** Fe'lin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalarına təsriflənən fe'llər deyilir. Təsriflənən fe'llər fe'lin sadə şəkilləri də adlanır. Fe'lin şəkilləri danışan, yazan şəxsin görülən işə münasibətini bildirir. Fe'lin təsriflənən formaları, yaxud sadə şəkilləri aşağıdakılardır:

a) **ƏMR ŞƏKLİ:** Əmr şəkli əmr, xahiş, məsləhət, təklif, nəsihət və s. bildirir. Əmr şəkli fe'lin kökünə və ya başlangıç formasına şəxs şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Əmr şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur. Məs:

<i>I Mən yazım</i>	<i>Biz yaz-aq</i>	<i>gəl-im</i>	<i>gəl-ək</i>
<i>II Sən yaz</i>	<i>Siz yaz-ın</i>	<i>gəl</i>	<i>gəl-in</i>
<i>III O yaz-sın</i>	<i>Onlar yaz-sınlar</i>	<i>gəl-sin</i>	<i>gəl-sinlər</i>

Əmr şəklinin ikinci şəxsinin təkinin şəxs şəkilçisi olmur.

b) **XƏBƏR ŞƏKLİ:** İşin nə zaman və neçənci şəxs tərəfindən icra edildiyini, icra ediləcəyini (və ya edilmədiyini) bildirən fe'l şəklinə xəbər şəkli deyilir. Xəbər şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur. Bu şəkli düzəltmək üçün müxtəlif fe'llərə zaman və şəxs şəkilçiləri artırılır.

Fe'l xəbər şəklində keçmiş, indiki və gələcək zamanlara, eləcə də şəxsə görə dəyişir.

1. **Kecmiş zaman.** Keçmiş zaman iki cür olur; şühudi keçmiş, nəqli keçmiş.

-Şühudi keçmiş hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını qətiyyətlə bildirir və -dı, -di, -du, -dü şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs:

<i>I al-dı-m</i>	<i>al-dı-q</i>	<i>gəl-di-m</i>	<i>gəl-di-k</i>
<i>II al-dı-n</i>	<i>al-dı-mz</i>	<i>gəl-di-n</i>	<i>gəl-di-niz</i>
<i>III al-dı</i>	<i>al-dı-lar</i>	<i>gəl-di</i>	<i>gəl-di-lər</i>

Şühudi keçmiş zamanda üçüncü şəxsin təkində şəxs şəkilçisi olmur.

-Nəqli keçmiş zaman keçmişdə icra edilmiş və ya edilməmiş hərəkət barədə nəql yolu ilə mə'lumat verildiyini bildirir və -miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisi ilə yaranır. Məs:

<i>I yaz-mış-am</i>	<i>yaz-muş-ıq</i>	<i>get-miş-əm</i>	<i>get-miş-ik</i>
<i>II yaz-mış-san</i>	<i>yaz-muş-sınız</i>	<i>get-miş-sən</i>	<i>get-miş-siniz</i>
<i>III yaz-muş-dır</i>	<i>yaz-muş-lar</i>	<i>get-miş-dir</i>	<i>get-miş-lər</i>

Qeyd: Nəqli keçmiş ikinci və üçüncü şəxsə -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisi ilə də düzələ bilir. Məs:

<i>II al-ib-san</i>	<i>al-ib-sınız</i>	<i>poz-ub-san</i>	<i>poz-ub-sunuz</i>
<i>III al-ib-dır</i>	<i>al-ib-lar</i>	<i>poz-ub-dur</i>	<i>poz-ub-lar</i>

Keçmiş zamanın inkarını yaratmaq üçün -ma, -mə şəkilçisindən istifadə olunur. Məs: aldım-al-ma-dım; oxudun-oxu-madın; bildi-bil-mə-di.

2. İndiki zaman: İndiki zaman hərəkətin söhbət gedən vaxtda icra edildiyini bildirir, fe'llərə -ır, -ir, -ur, -ür (-yır, -yir, -yur, -yür) şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs: oxu-yur, gəl-ir, yaz-ır və s.

İnkar fe'llər indiki zamana görə dəyişəndə inkar şəkilçisinin (-ma, -mə) saiti düşür (-a, -ə). Məs: al-ır -al-m-ır, qaç-ır -qaç-m-ır və s.

İndiki zaman fe'lləri şəxsə görə dəyişir. Məs:

<i>I mən gəl-ir-əm</i>	<i>biz gəl-ir-ik</i>	<i>yaz-m-ır-am</i>	<i>yaz-m-ır-ıq</i>
<i>II sən gəl-ir-sən</i>	<i>siz gəl-ir-siniz</i>	<i>yaz-m-ır-san</i>	<i>yaz-m-ır-sınız</i>
<i>III o gəl-ir onlar</i>	<i>gəl-ir-lər</i>	<i>yaz-m-ır</i>	<i>yaz-m-ır-lar</i>

İndiki zamanın üçüncü şəxsinin təkində şəxs şəkilçisi yoxdur

3. Gələcək zaman. Gələcək zaman iki cür olur: 1) qəti gələcək, 2) qeyri-qəti gələcək.

- Qəti gələcək fe'llərə -acaq, -əcək(yacaq, yəcək) şəkilçisi artırmaqla düzəlir və hərəkətin icra olunacağını qətiyyətlə bildirir. Məs:

<i>I al-acağ-am</i>	<i>al-acağ-ıq</i>	<i>ək-əcəy-əm</i>	<i>ək-əcəy-ik</i>
<i>II al-acaq-san</i>	<i>al-acaq-sınız</i>	<i>ək-əcək-sən</i>	<i>ək-əcək-siniz</i>
<i>III al-acaq</i>	<i>al-acaq-lar</i>	<i>ək-əcək</i>	<i>ək-əcək-lər</i>

Qəti gələcək zamanın üçüncü şəxsinin təkində şəxs şəkilçisi işlənir.

- Qeyri-qəti gələcək zaman fe'llərə -ar, -ər (-yar, -yər) şəkilçisi artırmaqla düzəlir və hərəkətin icrasının qəti şəkildə deyil, qeyri-müəyyən (şübhəli) olduğunu bildirir. Məs:

<i>I gül-ər-əm</i>	<i>gül-ər-ik</i>	<i>oxu-yar-am</i>	<i>oxu-yar-ıq</i>
<i>II gül-ər-sən</i>	<i>gül-ər-siniz</i>	<i>oxu-yar-san</i>	<i>oxu-yar-sınız</i>
<i>III gül-ər</i>	<i>gül-ər-lər</i>	<i>oxu-yar</i>	<i>oxu-yar-lar</i>

Qeyri-qəti gələcək zamanın üçüncü şəxsinin təkində şəxs şəkilçisi işlənir.

Qeyd: 1. Qəti gələcək zamanda inkar fe'llər dəyişərkən inkar şəkilçisi (-ma, -mə) olduğu kimi işlənir (al-acaq - al-ma-yacaq, vur-acaq -vur-ma-yacaq və s.), qeyri-qəti gələcək zamanda isə inkar şəkilçisinin saiti (-a, -ə) düşür, ikinci və üçüncü şəxsdə isə zaman şəkilçisinin (-ar², -yar²) r səsi z səsinə çevrilir. Məs: gör-m-ər-əm; gör-m-əz-sən; gör-m-əz.

2. Fe'l -la² şəkilçisi ilə bitdikdə iki hal özünü göstərir. a) qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindən əvvəl "y" bitişdiricisi işlənir (başla-y-ar, işlə-y-ər); b) və ya qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisində olan sait düşür. Məs: başla-y-ar -başla-r; işlə-y-ər -işlə-r və s.

c) **FE'LİN ARZU ŞƏKLİ:** Arzu şəkli işin gələcəkdə icrasının arzu olunduğunu bildirir və fe'llərə -a, -ə (ya, -yə) şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Arzu şəklində fe'ldən əvvəl çox vaxt gərək, kaş sözlərindən biri işlədilir. Məs:

<i>I gərək (kaş) al-a-m</i>	<i>al-a-q</i>	<i>oxu-ya-m</i>	<i>oxu-ya-q</i>
<i>II gərək (kaş) al-a-san</i>	<i>al-a-sınız</i>	<i>oxu-ya-san</i>	<i>oxu-ya-sınız</i>
<i>III gərək (kaş) al-a</i>	<i>al-a-lar</i>	<i>oxu-ya</i>	<i>oxu-ya-lar</i>

Arzu şəklinin inkarını düzəltmək üçün $-ma^2$ şəkilçisindən istifadə olunur.

Arzu şəklində III şəxsin təkində şəxs şəkilçisi olmur.

ç) **FE'LİN VACİB ŞƏKLİ:** Vacib şəkli icra ediləcək işin zəruri olduğunu bildirir və fe'llərə $-malı$, $-məll$ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs:

<i>I get-məli-yəm</i>	<i>get-məli-yik</i>	<i>bil-məli-yəm</i>	<i>bil-məli-yik</i>
<i>II get-məli-sən</i>	<i>get-məli-siniz</i>	<i>bil-məli-dir</i>	<i>bil-məli-siniz</i>
<i>III get-məli-dir</i>	<i>get-məli-dirlər</i>	<i>bil-məli-dir</i>	<i>bil-məli-dirlər</i>

Bu şəklin inkarı da $-ma^2$ şəkilçisi ilə düzəlir. Məs: Oxuma-malı-dir, yaz-ma-malı-san və s.

d) **FE'LİN LAZIM ŞƏKLİ:** Lazım şəkli icra ediləcək hərəkətin lazım olduğunu bildirir və fe'llərə $-ası$, $-əsi$ ($-yası$, $-yəsi$) şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Lazım şəklinin inkarını düzəltmək üçün **deyil** sözündən istifadə olunur. Ona görə də lazım şəklinin inkarında şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən **bissə deyil** sözü olur. Məs:

<i>I gəl-əsi-yəm</i>	<i>gəl-əsi deyil-əm</i>	<i>gəl-əsi-yik</i>	<i>gəl-əsi deyil-ik</i>
<i>II gəl-əsi-sən</i>	<i>gəl-əsi deyil-sən</i>	<i>gəl-əsi-siniz</i>	<i>gəl-əsi deyil-siniz</i>
<i>III gəl-əsi-dir</i>	<i>gəl-əsi deyil</i>	<i>gəl-əsi-dirlər</i>	<i>gəl-əsi deyil-lər</i>

Lazım şəklinin inkarının III şəxsinin təkində şəxs şəkilçisi olmur.

e) **FE'LİN ŞƏRT ŞƏKLİ:** Fe'lin şərt şəkli hərəkətin icrasının müəyyən şərtlə bağlı olduğunu bildirir və fe'llərə $-sa$, $-sə$ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs:

<i>I qaç-sa-m</i>	<i>qaç-sa-q</i>	<i>gör-sə-m</i>	<i>gör-sə-k</i>
<i>II qaç-sa-n</i>	<i>qaç-sa-nız</i>	<i>gör-sə-n</i>	<i>gör-sə-niz</i>
<i>III qaç-sa</i>	<i>qaç-sa-lar</i>	<i>gör-sə</i>	<i>gör-sə-lər</i>

Bu şəklin də inkarı $-ma^2$ şəkilçisi ilə düzəlir. Məs: get-mə-sə-m, yaz-ma-sa-n, bil-mə-sə və s.

Şərt şəklində olan fe'llərdən əvvəl bə'zən əgər bağlayıcısı da işlənir. Məs: əgər bil-sə-m; əgər get-sə-n; əgər oxu-sa. Şərt şəklinin III şəxsinin təkində şəxs şəkilçisi olmur. Şərt şəklində olan fe'llər müstəqil cümlənin xəbəri ola bilmir, yalnız mürəkkəb cümlədə asılı cümlənin xəbəri olub, hərəkətin icrasını müəyyən şərtlə bağlayır Məs: Əgər bizə gəlsən, kitabı gətirməyi unutma.

İzahlardan göründüyü kimi fe'lin arzu, vacib, lazım və şərt şəkilləri gələcək zamanla bağlı şəkillərdir.

Qeyd: Sadə şəkillərdə (formalarda) işlənmiş fe'llərə -maq² məsdər şəkilçisi artırmaq olmadığı halda, fe'lin qrammatik növlərinin sonuna bu şəkilçini artırmaq olur. Məs: al-maq (mə'lum növ), yaz-ıl-maq (məchul növ), yaz-ış-maq (qarşılıq birgəlik növ) və s.

2. FE'LİN MÜRƏKKƏB ŞƏKİLLƏRİ: Fe'lin mürəkkəb şəkilləri sadə şəkillərin üzərinə idi, imiş, isə hissəciklərinin artırılması yolu ilə düzəlir və üç yerə bölünür:

1) **Fe'lin şəkillərinin hekayəsi:** Fe'lin şəkillərinin hekayəsi fe'lin sadə şəkillərinə idi hissəciyinin artırılması ilə yaramır.

İdi hissəciyi fe'lin əmr şəklinə və xəbər şəklinin keçmiş zamanma artırılı bilmir. Deməli, əmr şəklində olan fe'llərdən, eləcə də şühudi keçmiş zaman fe'llərindən fe'l şəkilçilərinin hekayəsi yarana bilməz. Qalan şəkillərdən (xəbər şəklinin nəqli keçmiş, indiki zaman, gələcək zamanı, arzu, lazım, vacib və şərt şəkli) isə fe'l şəkillərinin hekayəsi əmələ gələ bilər. Məs: almış idi, alır idi, alacaq idi, almaz idi (xəbər); ala idi (arzu); almalı idi (vacib); alası idi (lazım); alsa idi (şərt).

İdi hissəciyi sonu samitlə bitən fe'l şəkillərində iki cür - həm ayrı, yə'ni idi formasında, həm də şəkilçiləşmiş -dı⁴ formasında yazılır. Məs: gələcək idi, gələcəkdi, gələr idi, gələrdi.

İdi hissəciyi sonu saitlə bitən fe'llərdə ayrı yazılır və tələffüzü ilə yazılışı arasında fərq olur. Məs: gəlməli idi (gəlməliydi), yazası idi (yazasıydı), bilsə idi (bilsəydi) və s. Fe'l şəkillərinin hekayəsində şəxs şəkilçiləri **idi** hissəcəyinə və ya onun şəkilçiləşmiş formasına artırılır. Məs:

<i>I oxu-malı</i>	<i>idi-m gəl-ər-di-k</i>	<i>yaz-malı idi-m</i>
<i>II oxu-malı</i>	<i>idi-n gəl-ər-di-niz</i>	<i>yaz-malı idi-n</i>
<i>III oxu malı</i>	<i>idi gəl-ər-di-lər</i>	<i>yaz-malı idi</i>

Fe'l şəkillərinin hekayəsində işin üç zamandan (keçmiş, indiki, gələcək) birinin daxilində görüldüyü (təsdiqdə) və ya görülmədiyi (inkarda), bu barədəki mə'lumatın isə sonradan verildiyi bildirilir.

2) **Fe'l şəkillərinin rəvayəti:** Fe'l şəkillərinin rəvayəti sadə şəkillərin üzərinə imış hissəciyinin artırılması yolu ilə yaranır. İmiş hissəciyi sonu samitlə bitən fe'l şəkillərində iki cür, həm ayrı, həm də şəkilçiləşmiş -miş⁴ formasında yazılır. Məs: ged-ək-miş, ged-əcək imiş, yaz-ar-mış, yaz-ar imiş və s.

Bu hissəcik (imış) sonu saitlə bitən fe'l şəkillərinə qoşulduqda ayrı yazılır, amma bir yerdə tələffüz olunur. Məs: gəzməli imiş (gəzməliymiş), gül-əsi imiş (gül-əsiymiş) və s.

İmiş hissəciyi fe'l-in əmr şəklinə və şühudi keçmiş zamana artırıla bilməz.

Fe'l şəkillərinin hekayəsindən fərqli olaraq, rəvayətində imış öz qısa variantında bə'zən şəxs şəkilçilərindən sonra da artırıla bilər. Məs:

<i>I al-ır-muş-am</i>	<i>al-ır-am-muş</i>
<i>II al-ır-muş-san</i>	<i>al-ır-san-muş</i>
<i>III al-ır-muş</i>	<i>al-ır-muş</i>

Fe'l şəkillərinin rəvayətində III şəxsin təkində şəxs şəkilçi iştirak etmir.

3) **Fe'l şəkillərinin şərti:** Fe'l şəkillərinin şərti fe'l-in əmr, arzu və şərt şəkilləri istisna olmaqla qalan sadə şəkillərinə isə hissəciyi artırmaqla düzəlir. Əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Hekayə və rəvayət şəkillərindən fərqli olaraq, şühudi keçmiş zamanda olan fe'l isə hissəciyi ilə işlənə bilər. Məs: al-dı-sa, yaz-dı-sa, bil-di-sə və s.

2. İsə hissəciyi şəkil və şəxs şəkilçilərindən sonra artırılır. Məs: al-mış-am-sa, gəl-miş-sən-sə və s.

3. **İsə** hissəciyi həm ayrı (al-mış isə), həm də bitişik (al-mış-sa) yazılır.

4. **İsə** hissəciyi bə'zən fe'l şəkillərinin hekayə və rəvayətin-dən sonra da işlənə bilir. Məs: gəl-ir-di-sə, öyrən-ir-miş-sə və s.

Qeyd: **İdi, imiş, isə** hissəciklərinin qısaldılmış, şəkilçiləşmiş formaları olan -dı⁴, -miş⁴, -sa² -nı şühudi keçmişin -dı⁴, nəqli keçmişin -miş⁴, şərt şəklinin -sa² şəkilçiləri ilə qarışdırmaq ol-maz. Sadə şəkillərin (xəbər, şərt) şəkilçiləri olan -dı⁴, -miş⁴, -sa² fe'l köklərinə və ya başlangıç formasına artırıldığı halda, his-səciklərin qısaldılmış foraları fe'lin sadə şəkillərinə, bu şəkilləri düzəldən şəkilçilərdən sonraya artırılır. Məs: al-dı-m, al-mış-am, al-sa-m (sadə şəkillər); al-ır-dı-m, al-ır-mış-am, al-dı-m-sa (fe'lin mürəkkəb şəkilləri) və s.

4) İDİ, İMİŞ, İSƏ HİSSƏCİKLƏRİNİN FE'L OL-MAYAN NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ İŞLƏNMƏSİ: Bu hissəcik-lər başqa nitq hissələri ilə işləndikdə aşağıdakılar baş verir:

1. **İdi, imiş** isim, sifət, say və əvəzliliklə işləndikdə həmin nitq hissəsi cümlənin xəbəri olur. Məs: Əli idi, beş idi, yaxşı imiş, o idi və s. **İdi, imiş** sözlərdən ayrı yazılır, tələffüz zamam ahəngə uyğunlaşır və bütöv dəyidir. Məs: Əli idi (Əliydi).

2. **İsə** isim, sifət, say və əvəzliliklə işləndikdə həmin sözlər müstəqil cümlənin yox, asılı cümlənin xəbərinə çevrilir. Məs: Əgər yaxşı isə, özün yaz.

İsə müstəqil xəbər əmələ gətirə bilmədiyindən xəbərlik şə-kilçisi qəbul edən sözlərdə həmin şəkilçidən sonra gəlir. Məs: yaxşı-dır-sa, fəhlə-sən-sə, şagird-dir-sə və s.

TƏSRİFLƏNMƏYƏN FE'LLƏR

1. FE'LİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən fe'l formalarına fe'lin təsriflən-məyən formaları deyilir. Bu cür fe'llər fe'lin bə'zi əsas əlamətlə-rini (təsdiq-mkar, tə'sirli-tə'sirsiz, növ bildirmə) saxlayır, fe'llərlə yanaşı, ikinci bir nitq hissəsinin də xüsusiyyətini daşıyır. Belə formalar 3-dür: məsdər, fe'li sifət, fe'h bağlama.

a) **Məsdər.** Həm fe'lin, həm də ismin əlamətlərinə malik

olan sözlərə məsdər deyilir. Məsdər fe'lin başlanğıc forması üzərinə $-maq^2$ (bə'zən də $-ma^2$) şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs: bağla-maq, gəl-mək, gülümsə-mək və s. Məsdərin fe'lə aid əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Fe'l və ondan əmələ gələn məsdər eyni leksik mə'na bildirir. Məs: oxu-oxumaq, yaz-yazmaq, gəl-gəlmək və s.

2. Məsdər də təsdiq və inkar olur. Məs: gülmək-gülməmək, getmək-getməmək, oynamaq-oynamamaq və s.

3. Məsdər də fe'lin müəyyən qrammatik mə'na növündə olur. Məs: geyinmək (qayıdış növ), yazdırmaq (icbar növ) və s.

4. Məsdər də tə'sirli və tə'sirsiz olur. Məs: oxumaq (tə'sirli), baxmaq (tə'sirsiz) və s.

5. Məsdər də fe'l kimi ətrafına söz toplaya bilər. Məs: kitabı oxumaq, evə getmək, çəpəri sökmək və s.

Məsdərin ismə aid əlamətləri aşağıdakılardır:

1. İsim kimi hallanır və mənsubiyyətə görə dəyişir. Məs: oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan (isim kimi hallanması); oxumağım, oxumağın, oxumağı, oxumağınız, oxumaqları (mənsubiyyətə görə dəyişməsi).

2. III şəxsdə xəbərlilik şəkilçisi ($-dır^4$) qəbul edib cümlədə ismi xəbər olur. Məs: Məqsədim yaxşı oxumaqdır.

3 Qoşmalarla işlənə bilər. Məs: yazmaq üçün, yatmaqdan ötrü, baxmağa görə və s.

4 Cümlənin mübtədası, tamamhığı və s. ola bilər. Məs: Çalışmaq baş ucalığıdır. Bu hadisədən sonra yazmağı ona yasaq etdilər.

Məsdər digər sözləri tabe edərək məsdər tərkibi əmələ gətirir və məsdər tərkibi bütövlükdə cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məs: Yaxsılıq etmək insanın xisletində olmalıdır.

b) Fe'li sifətlər. Həm fe'lin, həm də sifətin əlamətlərini daşıyan sözlərə fe'li sifət deyilir. Məs: devilmiş söz, oxuyan uşaq və s.

Fe'li sifətin fe'lə məxsus cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Zaman mə'nası bildirir. Məs: yazılmış məktub (keçmiş zaman), yazılacaq məktub (gələcək zaman), yazılan məktub (indiki zaman) və s.

2. Tə'sirli və ya tə'sirsiz olur. Məs: yazan uşaq (tə'sirli), gü-lən uşaq (tə'sirsiz)

3. Növ bildirir. Məs: çalınan zəng (məchul növ), savaşan qonşular (qarşılıq növ) və s.

4. Təsdiq və ya inkar olur. Məs: yazılmış məktub (təsdiq), yazılmamış məktub (inkar).

5. Ətrafına sözlər toplaya bilir. Məs: İşinə vicdanla vana-
şan mühəndis.

Fe'li sifətin sifətə məxsus cəliətləri aşağıdakılardır:

1. Əlamət bildirir

2. Necə? nə cür? hansı? suallarına cavab verir

3. Aid olduğu ismin əvvəlində gəlir

4. Cümlədə tə'yin vəzifəsində işlənir

5. Xəbərlük şəkilçisi (-dır⁴) qəbul edərək ismi xəbər olur.

Fe'li sifət düzəldən şəkilçilər. Aşağıdakılar fe'li sifət düzəl-dən şəkilçilərdir.

1. -mış⁴. Məs: yazıl-mış məktub, quru-muş ağac (miş⁴ şə-kilçisi keçmiş zaman mə'nalı fe'li sifət əmələ gətirir).

2. -dıq⁴. Bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və keç-miş zaman mə'nalı fe'li sifət əmələ gətirir. Məs: yaz-dığ-ım mək-tub, gör-dü-yüm iş, oxu-duğ-u malını.

3. -an². Bu şəkilçi vasitəsilə indiki zaman mə'nalı fe'li sifətlər əmələ gəlir. Məs: qaç-an at, oxu-van bülbül və s.

4. -acaq², -ası², -malı². Bu şəkilçilərlə gələcək zaman mə'-nalı fe'li sifətlər yaranır. Məs: devil-əsi söz, gəl-əcək qonaq, yey-il-məli meyvə.

Qeyd. a) Fe'ldən düzələn sifətlər ancaq sifətin (gül-əvən uşaq, az-ğın düşmən, qorx-unc hadisə və s.), fe'li sifətlər isə həm sifətin, həm də fe'lin əlamətlərini daşıyır (deyil-əcək söz, gül-ən adam, yeyil-məli çörək və s.)

c) -mış², -acaq² şəkilçisi qəbul etmiş sözlər şəxs şəkilçisi qəbul etdikdə fe'l (yaz-mış-am, yaz-acaq-san və s.), qəbul edə bilmədikdə fe'li sifət olur (yazıl-mış məktub, yazıl-acaq məktub və s.)

Fe'li sifət onunla əlaqəyə girən sözlə birlikdə fe'li sifət tər-kibi əmələ gətirir. Bu cür birləşmələr fe'li birləşmələr adlanır və

cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məs: Gündəlik dərsləri oxu-yan-lar imtahanda çətinlik çəkməzlər.

Sifət və saylar kimi, bə'zən fe'li sifətlər də isimləşə, substantivləşə bilir və bu zaman fe'li sifətlər sifətin suallarına deyil, ismin suallarına cavab verir. Ən çox –acaq², –mı², –an², –malı² şəkilçisi ilə düzələn fe'li sifətlər isimləşir.

ç) **Fe'li bağlamalar.** Həm fe'lin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyan sözlərə fe'li bağlama deyilir.

Fe'li bağlamanın fe'lə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Fe'llə eyni leksik məna daşıyır, leksik məna dəyişmir.
2. Tə'sirli və tə'sirsiz olur: al-ıb (tə'sirli), otur-anda (tə'sirsiz)
3. Təsdiq və ya inkar olur: al-dıqda, al-ma-dıqda
4. Mə'na növlərində (mə'lum, məcbul, qayıdış və s.) olur
5. Ətrafına söz toplaya bilir (səni görəndə, məktubu alanda)

Zərfə aid olan xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Hərəkətin tərzini, zamanım, səbəbini və s. bildirir.
2. Zərfin suallarına (necə? nə zaman? nəyə görə? və s.) cavab olur.
3. Əlaqəyə girdiyi sözə birlikdə cümlənin zərfliyi olur.

Fe'li bağlama şəkilçiləri:

1. –ıb². Bu şəkilçi ilə düzələn fe'li bağlamalar işin əsas fe'ldəki işdən əvvəl icra olunduğunu, eyni zamanda hərəkətin tərzini və səbəbini bildirir. Məs: Məmməd ali məktəbi bitirib, As-tara və Cəlilabad rayonlarında bir neçə il işləmişdi. O, bardaş qurub taxtda oturdu və s.

2. –araq². Bu şəkilçi ilə düzələn fe'li bağlamalar mənasına görə –ıb⁴ şəkilçisi ilə düzələn fe'li bağlamalara oxşardır. Hırs-lən-ərək, gül-ərək, yan-araq və s.

3. –a², –a². Eyni formanın təkrarı ilə düzələn belə fe'li bağlamalar daha çox tərz mə'nası bildirir. Məs: danış-a - danış-a, gör-ə - gör-ə və s.

4. –madan². Bu şəkilçi ilə düzələn fe'li bağlamalar hərəkətin tərzini bildirir. Məs: hazırlaş-madan, düşün-mədən və s.

5. –anda². al-anda, oxu-yanda

6. **-dıqda²**. al-dıqda, gəl-dikdə

7. **-arkən²**. al-arkən, gəl-ərkən

8. **-ınca²**. al-ınca, gəl-incə

9. **-dıqca²**. Al-dıqca, gəl-dikcə

10. **-ar, -maz²**. Qoşa işlənən fe'lin biri **-ar²** (təsdiq), digəri **-maz²** (inkar) şəkilçisi ilə işlənmiş olur. Məs: oxu-yar – oxu-maz, yat-ar – yat-maz və s.

Fe'li bağlama və onunla əlaqəyə girən söz fe'li bağlama tərkibi əmələ gətirərək cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məs: Sərvinaz dayananda Murad otaqdan çıxmışdı.

Feli bağlama cümlənin həmcins xəbəri olduqda ondan sonra vergül qoyulmalıdır. Məs: Anam qapını acıb, həyəcanla içəri daxil oldu.

ZƏRF

I. **ZƏRF**. Hərəketin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını və s. bildirən əsas nitq hissəsinə zərf deyilir. Zərflər necə? (nə cür?), nə zaman? (haçan?), nə vaxt? hara? nə qədər? nə üçün? niyə? və s. suallarından birinə cavab olurlar.

II. **Zərfin quruluşca növləri**. Zərfin quruluşca üç növü var: Sadə, düzəltmə, mürəkkəb - tərkibi.

a) **Sadə zərflər** bir kökdən ibarət olur və sözdüzəldici (leksik) şəkilçisi olmur. Məs: əvvəl, sonra, gec, tez və s.

b) **Düzəltmə zərflər** kök və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət olur. Düzəltmə zərflər əsasən aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir:

1. **-dan, -dən**. Zərfdən tərz-i-hərəket zərfi düzəldir. Məs: bərk-bərk-dən, qəfil-qəfil-dən, uca-uca-dan və s.

2. **-yana, -yanə, -anə**. İsim və fe'llərdən tərz-i-hərəket zərfi düzəlir. Məs: ağa-ağa-yanə, dost-dost-anə, saymaz-saymaz-yana və s.

3. **-la, -lə**. İsimdən tərz-i-hərəket zərfi düzəldir. Məs: hey-rət-hey-rət-lə, güc-güc-lə, həsəd-həsəd-lə və s.

4. **-an, -ən**. İsimdən tərz-i-hərəket zərfi yaradır. Məs: qəlb-qəlb-ən, qəsd-qəsd-ən, ruh-ruh-ən və s.

5. **-casına, -cəsinə.** Məs: igid-igid-cəsinə, dost-dost-casına.
6. **-ca, -cə.** Məs: ehmal-ehmal-ca, türk-türk-cə və s.
7. **-akı, -əki.** Məs: Yan-yan-akı, çəp-çəp-əki və s.
8. **-ca, -cə.** Məs: Yavaş-yavaş-ca, sakit-sakit-cə və s.
9. **-gə.** Məs: Bir-bir-gə.

10. **-sız, -sizi, -suz, -süz.** Məs: Hal-hal-sız, güc-güc-süz və s.

c) **Mürəkkəb zərflər.** Mürəkkəb zərflər iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlib defislə və ya bitişik yazılırlar. Məs: yavaş-yavaş, üzbəüz, arabir və s.

Tərkibi zərflər isə bir neçə sözdən ibarət olur və ayrı yazılırlar. Məs: bir an, bu gün və s.

Mürəkkəb zərflər əsasən aşağıdakı yollarla əmələ gəlir və yazılırlar:

1. Sadə sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: tez-tez, gec-gec, az-az və s.

2. Biri və ya hər ikisi şəkilçi qəbul etmiş sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: ildən-ilə, birdən-birə, qabaq-qabağa və s.

3. Antonim, yaxud yaxın mə'nalı sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: gec-tez, ara-sıra, başdan-binadan və s.

4. Yönlük halda işlənmiş bir sayına digər sayların qoşulması ilə əmələ gəlib defislə yazılanlar. Məs: birə-iki, birə-beş, birə-min və s.

5. **-ba, -bə** bitişdiricisinin köməkliyi və eyni sözlərin təkrarı ilə yaranıb bitişik yazılanlar. Məs: yanbayan, üzbəüz, günbəgün, taybatay və s.

6. Müxtəlif mə'nali sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlib bitişik yazılanlar. Məs: atüstü, əlbir, dabanbasma və s.

III. Zərfin mə'naca növləri. Zərfin mə'naca növləri aşağıdakılardır:

1. **Tərzi-hərəkət zərfləri.** Hərəkətin icra tərzini bildirir, necə? nə cür? suallarına cavab olur. Məs: Əsgərlər cəsarətlə (necə?) vuruşdular.

Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin keyfiyyətini də bildirir. Məs: yaxşı danışmaq, pis oxumaq və s.

2. **Zaman zərfləri.** Hərəkətin icra zamanını bildirir. Nə zaman? nə vaxt? haçan? suallarına cavab olur. Məs: Dünən (nə vaxt?) yağış yağdı və s.

3. **Yer zərfləri.** Hərəkətin icra yerini bildirir. Hara? haraya? harada? haradan? suallarıma cavab olur. Məs: Düşmən geri (hara?) çəkildi.

Dilimizdəki irəli, geri, içəri, yuxarı, aşağı, bəri və s. sözlər ismin hal şəkilçilərini qəbul etdikdə belə, zərf olur. Məs: içəriyə, içəridən və s.

4. **Miqdar zərfləri.** Hərəkətin miqdar və ya dərəcəsini bildirir. Nə qədər? neçə? suallarına cavab olur. Məs: Plan birə-beş (nə qədər?) yerinə yetirildi və s.

5. **Səbəb zərfləri.** Hərəkətin icra səbəbini bildirir. Nə üçün? Niyə? nə səbəbə? suallarına cavab olur. Məs: İstidən (nə üçün?) nəfəs almaq olmurdu və s.

IV. Zərfin digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi. Cümlədəki yerindən asılı olaraq, bəzi sözlər həm isim, həm zərf; həm sifət, həm zərf; həm say, həm də zərf ola bilirlər. Necə? nə cür? suallarına cavab olan zərflər sifətlərə, nə qədər? sualına cavab olan zərflər saylara, nə zaman? hara? suallarına cavab olan zərflər isə isimlərə bənzəyir. Nitq hissələrini (oxşar suallara cavab verənlər) qarışdırmamaq üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır.

1. Söz isim kimi işləndikdə kim? nə? hara? (bütün hallar üzrə) suallarından birinə cavab olur. Məs: Yaz (nə?) ilin ən gözəl fəslidir. Qışda gecə (nə?) gündüzdən (nədən?) uzun olur və s.

Zaman bildirən isimlər zərf yerində işləyəndə nə? sualına deyil, nə vaxt? nə zaman? haçan? suallarından birinə cavab olur. Məs: Gecə (nə vaxt?) qar yağdı. Havaıar yazda (nə vaxt?) istiləşəcək.

Səhər, axşam, gecə və s. isimlər hərəkətin zamanını bildirəndə zərf olur. Məs: Qatar axşam (nə vaxt?) yola düşəcək.

2. Bu və ya digər söz sifət olduqda əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirərək isimdən əvvəl işləyir, cümlənin tə'yini olur. Məs: **Yaxşı** (necə?) adam əməlindən bilinər. Zərf kimi işləndikdə hərəkətlə bağlı olur, fə'llə əlaqələnir və cümlənin zərfliyi yə-

rində çıxış edir. Məs: İmtahandan beş almaq üçün yaxşı (necə?) oxumaq lazımdır.

Sifətlər hansı? sualına cavab verdiyi halda, zərf heç vaxt hansı? sualına cavab olmur.

3. Bu və ya digər söz say kimi işləndikdə əşyanın miqdarını, zərf kimi işləndikdə isə hərəkətin miqdar və kəmiyyətini bildirir. Saylar isimdən əvvəl işlənərək cümlənin tə'yini, zərflər isə fe'llə ifadə olunmuş üzvlə bağlı olaraq cümlənin zərfliyi olurlar. Məs: Toya çox (nə qədər-say) adam gəlmişdi. Natiq çox (nə qədər?, zərf) danışdı və s.

4. Zərf əmələ gətirən **-la, -lə** şəkilçisi ilə köməkçi nitq hissəsi olan «ilə»ni (bağlayıcı, qoşma) qarışdırmaq olmaz. Yolla (ilə) (nə ilə?) gedirdim. Sür'ətlə (necə?) gedirdim.

5. $-da^2$ (yerlik hal) $-dan^2$ (çıxışlıq hal) şəkilçiləri ilə zərf düzəldən $-da^2$, $-dan^2$ şəkilçilərini qarışdırmamalı. $-da^2$, $-dan^2$ hal şəkilçisi olanda söz ismin suallarına (kimdə? nədə? harada? kimdən? nədən? haradan?), zərf düzəldən şəkilçi olduqda isə necə? nə zaman? sualına cavab olur. Məs: Üç beşdən (nədən?) azdır. Qəzetdə (nədə?) maraqlı yazı oxudum. O, birdən (necə?) ayağa sıçradı. Gündə (nə vaxt?) səkkiz saat işləyirəm.

Zərf cümlədə, əsasən, zərflik yerində işlənir.

KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ

Köməkçi nitq hissələri sözlərin elə mə'nə qruplarıdır ki:

- 1) leksik mə'naya malik olmur;
- 2) ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bilmir;
- 3) müstəqil suala cavab olmur;
- 4) şəkilçi qəbul edib dəyişmir.

Dilimizdə dörd köməkçi nitq hissəsi var: 1) qoşma;

- 2) bağlayıcı; 3) ədat; 4) modal sözlər.

QOŞMA

İsmi yiyəlik, yönük və çıxışlıq halında olan sözlərə qoşularaq müəyyən mə'nə çaları əmələ gətirən köməkçi nitq hissəsinə qoşma deyilir. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur.

Qoşmalar ismi halı ilə işlədilməsinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. İsmi yiyəlik halı ilə işlənən qoşmalar: qədər, kimi, tək, üçün, ilə (lə²), haqqında, barəsində, haqda, barədə, içrə, üzrə, -can, -cən.

Yiyəlik halda olan sözlərə artırılan qoşmaların aşağıdakı mə'nə xüsusiyyətləri var:

a) Qədər, kimi, tək qoşmaları yiyəlik halda olan sözlərə qoşularaq bənzətmə mə'nası əmələ gətirir. Məs: Təyyarə quş kimi (tək) uçurdu. Tarla bəyaz qar kimi, Arzu təzə, söz təzə və s.

Bu qoşmaların qoşulduğu sözlər ismi qeyri-müəyyən yiyəlik halında olur. Buna görə də bu cür isimlərin yerinə əvəzlik qoyduqda söz müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olur. Məs: Əhməd tək – sənin tək, Həsən qədər – onun qədər, quş kimi – onun kimi və s.

b) İlə qoşması birgəlik, bə'zən də vasitə mə'nası ifadə edir. Məs: Əli ilə, sənin ilə (səninlə), telefon ilə (telefonla) və s.

c) Üçün qoşması qoşulduğu sözlə səbəb-məqsəd mə'nası ifadə edir. Məs: onun üçün, Murad üçün və s.

1. İsmi yönük halı ilə işlənən qoşmalar. –dək, -can, -cən,

tərəf, doğru, qarşı, sarı, görə, əsasən, qədər, dair, aid, kimi, məxsus, nisbətən.

a) Görə qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə səbəb, uyğunluq, isnad və nisbət məzmununu ifadə edir. Məs: Murada görə qardaşını da məktəbə qoymurdular. Hər kəsə bacarığına görə iş verdilər. Əşitdiyimə görə yaxşı adamdır. Kamrana görə Arif cavab görünür.

b) Nisbətən qoşması yalnız nisbi müqayisə bildirir və görə qoşmasının sinonimi olur. Məs: Vəliyə nisbətən qardaşı daha çalışqan idi.

c) Məxsus, aid, dair qoşmaları yönük halda olan sözlərə qoşularaq aidlik məzmununu ifadə edir və biri digərinin sinonimi olur. Məs: Gəray atasına aid (məxsus, dair) sənədləri arxivə vermişdi.

ç) Qarşı qoşması ziddiyyət (məs: Həqiqətə qarşı çıxmaq nadanlıqdır), istiqamət, yönəltmə (məs: Məmməd ona qarşı gərdirdi) və s. bu kimi mə'naları ifadə edir.

d) Qədər, kimi, -dək, -can, -cən qoşmaları yönük halda işlənən zaman zərflərinə qoşulduqda zaman mə'nası (məs: Yaya qədər, indiyə kimi, səhərəcən, axşamədək və s.), ifadə edir.

e) Qədər, kimi, -dək, -can² qoşmaları yönük halda olan sözlərə qoşulduqda məsafə bildirir. Məs: evə qədər, evə kimi, evədək, evəcən və s.

f) Sarı, tərəf, doğru, qoşmaları istiqamət, yönəltmə bildirir və biri digərinin sinonimi olur. Məs: Evə tərəf, evə sarı, evə doğru, evə qarşı.

Qeyd: Kimi qoşması qədər qoşmasının sinonimi olduqda yönük, tək qoşmasının sinonimi olduqda isə yiyəlik halda olan sözlə işlənir. Məs: kəndə kimi, sənə kimi və s.

3. İsmin çıxışlıq halı ilə işlənən qoşmalar. Sonra, əvvəl, qabaq, bəri, başqa, qeyri, savayı, ayrı, özgə, ötrü, əlavə.

a) Əvvəl, sonra, qabaq, bəri qoşmaları zaman mə'nası ifadə edir. Məs: Səndən əvvəl (sonra, qabaq, bəri) və s.

b) Qeyri, başqa, savayı, ayrı, özgə qoşmaları fərqlənmə mə'nası ifadə edir. Məs: Əlidən başqa (savayı, ayrı, özgə).

c) Ötrü qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə səbəb – məqsəd

mə'nası ifadə edir. Məs: Atamdan ötrü, oxumaqdan ötrü və s.

Bə'zən **ötrü** qoşması əvəzinə **yana** qoşması da işlənir. Məs: Səndən yana bu qədə əziyyət çəkdim.

3. **Qoşmaların orfoqrafiyası (yazılışı).** -can², -ca², -dək qoşmaları şəkilçi formasına düşdüyü üçün həmişə bitişik yazılır. Məs: evəcən, kəndədək, dəryaca və s.

İlə qoşması samitlə bitən isimlərə qoşulduqda həm ayrı (Kərim ilə), həm də bitişik (Kərimlə) yazılır. Saitlə bitən sözlərdə isə həmişə ayrı yazılır (Sona ilə, quzu ilə) Bə'zən ilə qoşması saitle bitən isimlərdə bitişik yazılır və bu zaman «y» bitişdirici samitindən istifadə olunur (şə'riylə) və s.

Qalan qoşmaların hamısı ayrı yazılır.

4. **Qoşmaların sinonimliy.** Aşağıdakı qoşmalar bir-birilə sinonimdir.

1) Yiyəlik halda işlənən **kimi** – **tək** qoşmaları (sənin tək, sənin kimi)

2) Yönlük halda işlənən **qədər** – **kimi** – **dək** – **can(cən)** qoşmaları və **sarı** – **tərəf** – **doğru** qoşmaları. Məs: evə qədər (kimi, dək, cən); evə tərəf (sarı, doğru)

3) Çıxışlıq halda işlənənlər: **əvvəl** – **qabaq**; (məndən əvvəl (qabaq); **qeyri** – **başqa** – **savayı**; Səndən qeyri (savayı, başqa)

4) **İlə** -ca², **qədər** – ca², **üçün** – **ötrü** qoşmaları da sinonim ola bilər.

5) **Sarı** və **bəri** qoşmaları ayrılıqda sinonim ola bilmədiyi halda, cümlə daxilində sinonim ola bilər.

5. Qoşmaların digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi.

Dilimizdəki qoşmaların bə'zisi ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında işlənən sözlərə qoşularaq ancaq qoşma kimi işləndiyi halda (Məs: Üçün, ötrü, görə, kimi, savayı, məxsus, dair, içrə), bə'zisi nitq hissələri ilə omonim olduğundan cümlədə yerinə görə müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər.

1) **tərəf**, **qarşı** sözləri həm isim (Hər tərəf (isim) yaşıllıq idi), həm də qoşma (Sürü bizə tərəf (qoşma) gəlirdi) ola bilər.

2) **tək**, **doğru**, **yaxın**, **sarı** sözləri həm sifət (Tək (sifət) əldən səs çıxmaz), həm zərf (Əli kəndə tək (zərf) getdi), həm də qoşma (Xəyahın quş tək (qoşma) uçur) kimi işlənə bilər.

3) sonra, qabaq, əvvəl sözləri həm zərf (Bu barədə sonra (zərf) danışarıq), həm qoşma (Bundan sonra (qoşma) danışmağa dəyməz), bə'zən də sifət (əvvəl günlər) kimi işlənə bilər.

4) **İlə** həm bağlayıcı (İlham ilə Azad dərs ə'laçısıdırlar), həm də qoşma (Atam ilə şəhərə gedəcəyəm) kimi işlənə bilər

BAĞLAYICI

Cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir. Bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə iki yerə bölünür: 1) **tabesizlik** bağlayıcıları; 2) **tabelilik** bağlayıcıları.

Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini, tabelilik bağlayıcıları isə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirir.

Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü ola bildiyi halda, bağlayıcılar bağlandığı sözlə bərabər cümlə üzvü ola bilmir. Bə'zi qoşmalar sözlərə qoşulduqdan sonra şəkilçilər qəbul etdiyi halda (Məs: Onun üçün-dür ki, sən kimilər, bizim kimilər-dən və s) bağlayıcılar heç bir şəkilçi qəbul edə bilmir. Qoşmalar yalnız sözlərin sonuna qoşulduğu halda, bağlayıcılar sözlər və cümlələr arasında işlənir və heç bir hal şəkilçisi ilə əlaqədar olmur. Bağlayıcıların bir qismi durğu işarələri ilə əvəz oluna bilər.

Tabesizlik bağlayıcılarının mə'naca növləri.

1) **Birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə (la²).** Və bağlayıcısı cümlənin həmcinsi üzvləri (Məs: Uşaqlar çalır və oynayırdılar), tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (Məs: Göy güruldadı və yağış yağmağa başladı) arasında, ilə bağlayıcısı isə cümlənin həmcins üzvləri (Məs: Lalə ilə Vüsalə tələbədir) və tə'yimi söz birləşməsini ikinci tərəfindəki sözlər (Məs: Raminin qardaşı ilə bacısı bizə gəldilər) arasında işlənir.

2) **Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki, yoxsa.** Bu bağlayıcılar cümlənin həmcinsi üzvləri (Məs: O çox əsəbi, lakin ürəyi yuxa adam idi), tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (Məs: Qatar gəldi, ancaq gözlədiyim adam yox idi) arasında işlənərək qarşılaşdırma mə'nasının yaranması-

na xidmət edirlər.

3) **Bölüşdürmə bağlayıcıları:** **ya, ya da, ya da ki, və ya, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə.** Bu bağlayıcılar cümlənin həmcins üzvləri (Məs: Yol uzaq olduğundan ora ya atla, ya da maşınla getmək lazımdır; Səhərdən gah yağış, gah da qar ara vermir) və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri (Məs: Gah mən onu dinlədim, gah da o mənə qulaq asdı; Ya sən mənə kömək etməlisən, ya da mən gedib kimdənsə borc almaıyam) arasında işlənərək bölüşdürmə, bəzən də ehtimal mə'naları yaradır.

4) **İştirak bağlayıcıları:** **həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, habelə, hətta, da, də, həmçinin, özü də, bir də və s.** Bu bağlayıcılar həmcins üzvlər, söz birləşməsinin tərkibindəki sözlər və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənərək iştirak məzmunu yaradır. Məs: Vüqar həm anasım, həm də uşaqlarını kəndə göndərmək istəyirdi. İştirakçıları diqqətlə dinləmək, özü də ən yaxşısını müsabiqəyə göndərmək lazımdır. Gecə də, gündüz də fikrimdə sənsən. Dəvəsi ölmüş ərəb kimi nəinki qohum-əqrabasını, hətta atasının da sözünə qulaq asmaq istəmərdi. Bütün uşaqlar, o cümlədən Vaqif də çox sevindi və s.

5) **İnkarlıq bağlayıcıları:** **nə, nə də, nə də ki.** İnkarlıq bağlayıcılarının simtaktik vəzifəsi tə'yini söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı sözləri, həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri bir-birinə bağlamaqdan ibarətdir. Məs: Qulu nə kəndin xeyri, nə də şərinə qalan adam deyildi. Nə Rövsənin hədəsi, nə də anasının göz yaşları ona tə'sir edirdi. Rəhimin nə kənd cavanları, nə də ağsaqqallar arasında hörməti qalmamışdı.

6) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları:** **yə'mi, yə'mi ki, məsələn.** Yalnız üç sözdən ibarət olan bu bağlayıcılar özündən əvvəl işlənən və izahı lazım olan sözü, söz birləşməsini və ya cümləni aydınlaşdırmağa, dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Məs: Kişi bütün uşaqlarım, yəni Əhmədi, Muxtarı, Süsəni, Ələmdarı toya göndərdi. Elmi rəhbəri aspirantlardan bir neçəsini, məsələn, Rəşad və Ramini möhkəm danladı və s.

Tabelilik bağlayıcılarının mə'naca növləri

1) **Səbəb bağlayıcıları:** **çünkü, ona görə ki, buna görə də,**

onun üçün ki, ondan ötrü ki və s. Bu bağlayıcılar biri digərinə səbəb olan və səbəbə görə də biri digərinə təbə olan cümlələr arasında işlənir və onları bir-birinə bağlayır. Bu bağlayıcılar səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan başlıca vasitələrdir. Məs: Kimsə məni qorxuda bilməz, çünki hamının yanında üzüm ağdır. Murad hamıdan sonra zala girdi, ona görə ki, lap arxa cərgədə oturmaq istəyirdi və s.

2) **Şərt bağlayıcıları: əgər, hərgah, madam, madam ki, indi ki, bir halda ki və s.** Şərt bağlayıcıları, əsasən, tabeli mürəkkəb cümlənin şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Məs: Əgər çalışsan, ali məktəbə girə bilərsən. İndi ki, belədir, görək onunla haq-hesabi çürüdək. Madam ki, gəlmək istəmir, xahiş etməyin mə'nası yoxdur və s.

3) **Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd, hərçənd ki və s.** Güzəşt bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki qarşılaşdırma budaq cümləsinin güzəşt yolu ilə baş cümləyə bağlayır. Məs: Hərçənd bir az naxoşam, amma toyda iştirak edəcəyəm. Hərçənd ki xanım özünü pis hiss edirdi, ancaq bunu qonaqlara bildirmədi və s.

4) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki.** Bu bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini baş cümləyə müxtəlif cəhətlərdən aydınlaşdırma mə'naları ilə bağlayır. Məs: Aydın idi ki, Məmməd rayona getməyəcək. Müzakirəyə qoyulmuş məsələlər yaxşı həll olundu, belə ki, hamı razı qaldı və s.

7. Bağlayıcıların quruluşca növləri və orfoqrafiyası (vazıfəsi)

Bağlayıcıların quruluşca növləri aşağıdakılardır:

1) **Sadə bağlayıcılar:** və, ki, nə, həm, gah, amma, ya, guya, əgər və s.

2) **Mürəkkəb bağlayıcılar:** halbuki, hərgah, habelə və s.

3) **Tərkibi bağlayıcılar:** bu bağlayıcılar ən azı iki sözdən əmələ gəlir və ayrı yazılır: ona görə ki, və yaxud, ya da ki, ya da və s.

Sadə və mürəkkəb bağlayıcılar bitişik, mürəkkəb bağlayıcılar ayrı yazılır.

8. Bağlayıcılardan əvvəl və sonra vergülün işlənməsi.

-Təkrar olunan **nə, gah, həm, ya** bağlayıcılarından əvvəl

(birincisindən başqa) vergül qoyulur. (Səhərdən gah yağış, gah da qar yağdı)

-**Amma, ancaq, lakin** bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur (Gün çıxdı, amma yağış, kəsmədi)

-**Təkrar olunan da, də** bağlayıcılarından sonra (sonuncudan başqa) vergül qoyulur (Həsən də, Əli də, Məmməd də tələbədir)

-Sadə cümlələri bağlayan **çünki**, **ona görə ki** bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur (İmran tez getdi, çünki işi vardı)

-**Yoxsa** bağlayıcısından əvvəl vergül qoyulur (Tez getməliyik, yoxsa gecikərik)

Bağlayıcıların fərqləndirilməsi.

Bə'zən **da, də** bağlayıcısı ilə ismin yerlik hal şəkilçisi -da², **ki** bağlayıcısı ilə sifət düzəldən -ki şəkilçisi qarışdırılır.

-yerlik hal şəkilçisi sözə bitişik (evdə, məndə), bağlayıcı isə ayrı yazılır (ev də tikdim, mən də gələcəyəm)

-sifət düzəldən -ki⁴ şəkilçisi ahəng qanuna görə dörd cür, həm də sözə bitişik (sabahkı, bugünkü, dünənki və s.), **ki** bağlayıcısı isə bir cürə (**ki**) və ayrı yazılır, ondan sonra vergül işarəsi qoyulur (Mənə elə gəlir ki, havalar istiləşəcək).

ƏDAT

Sözlərin və cümlələrin təsir gücünü artıran köməkçi nitq hissəsinə ədat deyilir. Ədatlar cümləyə müxtəlif cəhətdən məna incəlikləri verir, ifadənin səlistləşməsinə və fikrin məntiqi qurulmasına xidmət edir.

Azərbaycan dilində daha çox işlənən ədatlar bunlardır: **ki, ha, axı, kaş, bəs, lap, qoy, məgər** və s.

Ədatların mə'naca növləri. Ədatların mə'naca növləri aşağıdakılardır:

1. **Qüvvətləndirici ədatlar:** Qüvvətləndirici ədatlar ya cümlə daxilindəki sözlərin, ya söz birləşmələrinin, ya da bütünlüklə cümlənin mənasını qüvvətləndirir. Qüvvətləndirici ədatlar aşağıdakılardır: **axı, ən, lap, hətta, daha, artıq, da, də, necə, ha, ki, -ca². Məs: Axı, biz neyləmişik? Yaxşı da, daha məni**

öldürməyəcəksən ki. Lap ağıllı iş görüb. Camaatı incitmə ha!
Hətta yuxarılarda da belələri var və s.

2. **Dəqiqləşdirici ədatlar:** Dəqiqləşdirici ədatlar aid olduqları sözün mənasının dəqiq müəyyənləşməsinə xidmət edir. Bunlar aşağıdakılardır: elə, məhz, əsl. Məs: Bu elə əsl mən deyəndir. Bu işi məhz sən görməlisən. Bu əsl arzuladığım adamdır və s.

3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar:

Məhdudlaşdırıcı ədatlar özlərindən sonra gələn sözün və ya söz birləşməsinin, bəzən də bütün cümlənin mənasını məhdudlaşdırır. Aşağıdakılar məhdudlaşdırıcı ədatlar hesab olunur: yalnız, ancaq, təkcə, tək, bircə, bir və s. Məs: Ancaq sənə e'tibar edirəm. Bizə yalnız siz lazımsınız. Bunu bircə onlar bilirlər və s.

4. **Sual ədatları:** Sual ədatları, başlıca, olaraq sual cümlələrində işlənir və cümlənin ümumi məzmununa aid olan sualın daha da qüvvətlənməsinə kömək edir. Bunlar aşağıdakılardır: məgər, yə'ni, bəs, -mı⁴ və s. Məs: Məgər, bu barədə eşitməmişən? Bu işə razı olarsanmı? Bəs nə üçün susursan? Yə'mi bu, mən deyən adamdır? və s.

5. **Əmr ədatları:** Əmr ədatları aid olduqları cümlədə məsləhət, tə'kid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və s. mə'naların əmələ gəlməsinə kömək edir. Əmr ədatları aşağıdakılardır: di, qoy, bax, gəl, gör, görün, gəlin, gəlsənə, ha, -sana, -sənə və s. Məs: Bax, gecikmə ha! Götürsənə! Savaşmaym ha! Di yeri, xoş gəldin! və s.

6. **Arzu ədatları:** Arzu ədatları aid olduğu cümləyə müxtəlif növlü arzu mə'naları gətirir. Bunlar aşağıdakılardır: kaş, kaş ki, təki, barı və s. Məs: Təki sən gələsən. Kaş hər şey düz ola. Barı bir dəfə səni görəydim və s.

Qeyd: Yuxarıdakı bölgüyə daxil olan ədatlar bəzən başqa mə'nada da işləyə bilər. Məs: Bu ki sudur cümləsində ki ədatı qüvvətləndirmə, tə'kid bildirdiyi halda, Ay bala, bir yerin ağrı-mır ki? cümləsində sual bildirir.

2. **Ədatların başqa nitq hissələrindən fərqləndirilməsi:** Ədatların bəziləri başqa nitq hissələri ilə omonim ola bilər. Məs: Ancaq sözü həm bağlayıcı, həm ədat; qoy sözü həm fe'l, həm də ədat ola bilər. Telefon zəng çaldı, ancaq cavab verən

olmadı (bağlayıcı); Bu işi ancaq Məmməd bacarar (ədat); Silahı yerə qoy (fe'l); Qoy getsin (ədat)

Sinonim ədatlar əsasən bunlardır: ki (bağlayıcı və ədat); təkcə (zərf və ədat); necə (əvəzlik və ədat); da, də (bağlayıcı və ədat); bir, bircə (say və ədat); elə, belə (əvəzlik və ədat); bax (fe'l və ədat); hətta (bağlayıcı və ədat) və s.

Qeyd: Cümlədə işlənmə yerinə və vəzifəsinə görə belə, elə, axır, tək, təkcə, bir, bircə, bax, gəl, gəlin, qoy, qoyun, gör, görün, görüm, görək sözləri həm müstəqil nitq hissələri, həm ədat yerində, ki, hətta, da, də, amma, ancaq, fəqət sözləri həm bağlayıcı, həm də ədat yerində işlənir.

- Lap, axı, məhz, məgər, kaş, bəri, bəs, di sözləri dilimizdə ancaq ədat kimi işlənir.

- ca^2 , - $sana^2$, - $mı^4$ hissəcikləri dilimizdə həm ədat, həm də şəkilçi kimi işlənir.

1. **Ədatların yazılışı (orfoqrafiyası).** Sual bildirən - $mı^4$, əmr bildirən - $sana^2$ ədatları şəkilçi halına düşdüynə görə həmişə qoşulduğu sözə bitişik yazılır. Qalan bütün ədatlar sözlərdən ayrı yazılır.

Da ədatı sözün son hecası qalın saitlə bitirsə «da» şəklində, incədirsə «də» şəklində yazılır. Məs: Yaz da! De də!

4. **Modal sözlər.** Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən köməkçi nitq hissəsinə modal sözlər deyilir. Məs: Ehtimal ki, sabah o buraya gələcəkdir. Xülasə, qonaq ayağa qalxaraq getməyə hazırlaşdı. Əli, nəhayət, arzusuna çatdı və s.

Modal sözlərin mə'naca aşağıdakı növləri vardır:

1) **Təsdiq bildirən modal sözlər:** əlbəttə (əlbəttə ki), doğrudan (doğrudan da), həqiqətən, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz (şübhəsiz ki), doğrusu, doğrudur, düzü, düzdür və s. Məs: Rə'na, əlbətdə ki, yaxşı həkimdir. Müğənni, doğrudan da, yaxşı oxuyurdu. Şübhəsiz, biz yarışda qalib gələcəyik. Düzü, bu qədər tez gələcəyinizi gözləmərdim və s.

2) **Ehtimal və şübhə bildirən modal sözlər:** gərək (gərək ki), yə'qin (yə'qin ki), görünür (görünür ki), ehtimal ki, bəlkə (bəlkə də), görəsən, görən, güman ki, olsun ki və s. Məs: Kim bilir, bəlkə də, bu onun son arzusu idi. Bəlkə, indi oralara qar yağıb.

Güman ki, bu yay kəndə gedə bilməyəcəyəm. Görünür, Novruzun bu işdən xəbəri olmayıb və s.

3) **Nəticə bildirən modal sözlər**: demək (demək ki), deməli, xülasə, ümumiyyətlə, bir sözlə, nəhayət və s. Məs: Demək, şəhərə az qalıb. Nəhayət, qonaqlar gəlib çıxdılar. Bir sözlə, hamı öz işi ilə məşğul idi. Ümumiyyətlə, məni bu işlərə qatmayın və s.

4) **Bənzətmə və ya müqayisə bildirən modal sözlər**: sanki, elə bil (elə bil ki) və s. Məs: Elə bil, zalım oğlunun gəmisi batıb. Sanki, bir pəridir başda kəlağay və s.

5) **Fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər**: mənəcə, sənəcə, bizcə, zənnimcə və s. Məs: İşlərimiz, mənəcə, yaxınlarda düzələcək. Zənnimcə, taxıhmız yaya qədər bəs edər və s.

2. **Modal sözlərin orfoqrafiyası və onlarda durğu işarələrinin işlənməsi**. Modal sözlərin quruluşca iki növü var:

1) Sadə modal sözlər: yə'qin, guya, deyəsən, demə, deməli və s.

2) Tərkibi modal sözlər: bəlkə də, görünür ki, söz yox, gərək ki və s.

Tərkibi modal sözlər ayrı yazılır.

Modal söz cümlənin əvvəlində gələndə ondan sonra, cümlənin ortasında gələndə həm ondan əvvəl, həm də ondan sonra vergül qoyulur. Modal sözlər cümlənin sonunda gələndə ondan əvvəl vergül, sonra isə nöqtə qoyulur. Məs: Nəhayət, gəlib çıxdınız. Bu xəbər məni, əlbəttə, sevindirdi. Daşdan da gövhərlər çıxarram, əlbət.

XÜSUSİLƏŞMİŞ NİTQ HİSSƏSİ NİDA

Danışanın hissini, həyəcanını, qorxu və ya sevincini bildirən sözlərə nida deyilir.

Nida nə əsas, nə də köməkçi nitq hissəsidir. O, xüsusi nitq hissəsi sayılır, çünki hiss-həyəcan ifadə etdiyi halda, onu adlandıra bilmir. Nidaların mə'nacə, əsasən, aşağıdakı növləri var:

1) **Qorxu, narahatlıq bildirənlər**: vay, ah, oh, oy

2) **Sadlıq, sevinc, təəccüb bildirənlər**: paho, bəh-bəh, oho,

oxqay və s.

3) **Qəm, kədər bildirənlər:** of, ah, eh, ox, oy və s.

4) **Çağırış bildirənlər:** hey, ey, ay və s.

5) **Nifrət və istehza bildirənlər:** tfu, xa-xa-xa, xix, xox və s.

Qeyd: 1) Bu bölgü bütövlükdə olduqca şərtidir, çünki müəyyən bir nida müxtəlif məqamlarda işlədilə bilər.

2) Nidaları yamsılamalarla (təqidi sözlərlə) eyniləşdirmək olmaz. Yamsılamalara heyvanların çıxardığı səslər, təbiət səsləri və s. daxildir. Belə sözlərin üzərinə -iltı⁴ şəkilçisi artırıldıqda isimlər düzəltmək olur. Məs: şır-iltı, gur-ultu, civ-iltı, şaqq-iltı, nər-iltı və s.

2. Nidaların orfoqrafiyası. Nidaların quruluşca iki növü var:

1) **Sadə:** ah, eh, oy, ox, vay, paho və s.

2) **Mürəkkəb (tərkibi):** ay can, ay haray, ay aman, ha-ha, ay-ay-ay və s.

Təkrar yolu ilə əmələ gələn nidalar mürəkkəb nida adlanır və defislə yazılır. Məs: ha-ha, xa-xa-xa və s.

Ey, ay nidaları ilə başqa sözün birləşməsindən əmələ gələn nidalar tərkibi nida adlanır və ayrı yazılır. Məs: ey vay, ay haray, ay aman, ay can və s.

Bütün nidalar sözlərdən ayrı yazılır.

- Nida cümlənin əvvəlində gələrsə, intonasiyadan asılı olaraq ondan sonra ya vergül, ya da nida işarəsi qoyulur.

- Cümlənin ortasında gələn nidadan əvvəl və sonra vergül qoyulur.

- Cümlənin sonunda gələn nidadan əvvəl vergül, sonra isə nida işarəsi və ya üç nöqtə qoyulur. Məs: Eh, köçən günlər... Aha! Yaxşı əlimə keçmişən!

Qorxdum, ay aman, yarıldı bağırim.

Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can!

Qeyd: 1) Çağırış bildirən ay, ey nidalarından sonra vergül qoyulmur. Məs: Ay Həsən, hardasan.

2) Ey nidası ismə qoşulmadan özü çağırış bildirdikdə ondan sonra vergül qoyulur. Məs: Ey, bura bax.

SİNTAKSİS

1. **Sintaksis** mənşəyinə görə yunan sözü olub birləşmə, tərtibat deməkdir. Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis sözlərin söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşmə qaydalarından bəhs edir. Sintaksis söz birləşmələri və cümlələr adlanan iki böyük hissədən ibarətdir.

Söz birləşmələri əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər arasında əlaqələri ifadə edir və söz birləşmələri əmələ gətirən sözlər əvvəlki mənasını itirmir. Sözlərin sintaktik əlaqələr vasitəsi ilə birləşməsi sayəsində əmələ gələn söz birləşmələrinin mahiyyətini, onların tipləri və əmələ gəlmə yollarını, birləşmədə iştirak edən tərəflərin qrammatik əlamətlərini öyrənmək, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün, cümlənin oxşar və fərqli cəhətləri ni aşkarlamaq sintaksisin ən zəruri məsələlərindəndir.

Sintaksisin məşğul olduğu sahələrdən biri və ən başlıcası cümlə problemdir. Bitmiş bir fikri ifadə edən ən böyük dil vahidi olan cümlənin quruluşca növləri, cümlə üzvləri, əlavə və xüsusişmələr, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər, təktərkipli, cütlərkipli, bütöv və yarımçıq cümlələr, məqsəd və intonasiyaya görə sadə cümlənin növləri, budaq cümlənin rəngarəng növ və tipləri və s. bu kimi məsələlər sintaksisin əsas tədqiqat sahələridir.

Dil sistem xarakteri daşıyır və bu sistemi təşkil edən dil vahidləri (fonem, söz, söz birləşməsi, cümlə) özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərəsini təşkil edir. Bu sistemin başlanğıcında fonem, sonunda isə cümlə dayanır. Deməli fonem dilin ilk, özlüyündə heç bir mə'naya malik olmayan vahidi, cümlə isə dilin son, ən mə'nalı vahididir. Söz birləşməsi bu silsilədə sözlə cümlənin sərhədində dayanır.

Söz birləşməsi də söz kimi dilin ad bildirmə vasitələri sahəsinə aid olub əşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözə yaxınlaşır və söz kimi cümləyə ti-kinti materialı olaraq daxil olur.

2. Söz birləşmələri: Söz birləşməsi iki və ya daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Məs: qol saati, göy çəmə, işə yarayan, məktəb direktoru və s.

3. Söz birləşmələrinin quruluşu: Bu birləşmələr quruluşuna görə iki cür olur:

a) **Sadə söz birləşməsi:** Sadə söz birləşməsi iki müstəqil sözdən ibarət olur. Məs: dəniz kənarı, məktəb direktoru, qızıl üzük, şe'ri əzbərləmək və s.

b) **Mürəkkəb söz birləşməsi:** Bu birləşmələr isə üç və ya daha artıq sözdən ibarət olur. Məs: qoşa qala qapıları, vətənin azadlığı uğrunda vuruşanlar və s.

4. Söz birləşməsi və söz: Söz leksik kateqoriya, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Həm söz, həm də söz birləşməsi ad bildirir. Məs: dağ, dəniz (söz); Xəzər dənizi, Qafqaz dağları (söz birləşməsi). Bu cəhətdən sözlə söz birləşməsi arasında yaxınlıq var. Fərqlər aşağıdakılardır:

a) Cöz səslərdən (ata-a,t,a), söz birləşməsi sözlərdən əmələ gəlir (ana dili-ana,dili).

b) Söz ümumən ad bildirir (üzük, kitab, oxumaq), söz birləşməsinin tərkibində sözlərin mənası bir qədər konkretləşir və ona görə də söz birləşməsi sözə nisbətən konkret ad bildirir (qızıl üzük, kitab mağazası, mahnı oxumaq).

5. Söz birləşməsi və cümlə. Söz birləşməsi ilə cümlə arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var:

Oxşar cəhətlər: a) həm söz birləşməsi, həm də cümlə sözlərdən əmələ gəlir. Məs: Baharın gəlişi (söz birləşməsi); Bahar gəlir (cümlə). b) həm söz birləşməsində, həm də cümlədə sözlərin sırası eyni olur. Məs: Uşaqlar dərstdən gələndə (söz birləşməsi); Uşaqlar dərstdən gəldilər (cümlə).

Fərqli cəhətlər: a) Söz birləşməsi bitmiş fikir ifadə etmir, cümlə isə bitmiş fikir ifadə edir. b) Söz birləşməsində intonasiya bitkinliyi yoxdur, cümlədə isə intonasiya bitkinliyi var. c) Söz birləşmələrində baş üzvlər olmur, cümlələrdə isə baş üzvlər olur və bunlar bir-biri ilə əlaqələnir. ç) Söz birləşməsi nitqin nisbətən kiçik, cümlə isə böyük vahididir. Söz birləşməsi də söz kimi

cümlənin tərkibində işlənir, müstəqil ola bilmir. d) Söz birləşməsi bir sözdən ibarət ola bilmədiyi halda, cümlə bir sözdən ibarət ola bilər. Məs: Soyuq hava (söz birləşməsi); Soyuqdur (cümlə).

6. Söz birləşməsində əsas və asılı tərəflər. Söz birləşməsində sözlərdən biri əsas, digəri isə asılı olur. Asılı söz əsas sözə tabe olub onu müxtəlif cəhətlərdən izah edir. Azərbaycan dilində söz birləşməsinin əsas sözü birləşmənin ikinci tərəfində, asılı söz isə birinci tərəfində olur. Ona görə də "asılı söz, əsas söz" əvəzinə daha çox "birinci tərəf, ikinci tərəf" ifadələrindən istifadə olunur. Məs: əlvan çiçəklər, uca dağ, vətəni qorumaq və s. Bu birləşmələrdəki "çiçəklər, dağ, qorumaq" sözləri əsas söz, yaxud ikinci tərəf, "əlvan, uca, vətəni" sözləri isə asılı söz, yaxud birinci tərəfdir.

7. Söz birləşmələrinin növləri. Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşməsinin iki növü var. 1) ismi birləşmələr (zəngin torpaqlar, pəncərə şüşəsi); 2) fe'li birləşmələr (vətəni sevmək, məktəbə getmək, evə gedəndə).

8. İsmi birləşmələr. İkinci, yə'ni əsas tərəfi adlarla (əsasən isim, sifət, say, eləcə substantivləşən-ismin xüsusiyyətlərini qəbul edən başqa sözlərlə) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. Məs: yaşıl meşə, əsgərlərin beşi, dəmir iradə və s. İsmi birləşmələrdə bir qayda olaraq birinci tərəf (asılı söz) ikinci tərəfi (əsas söz) izah, tə'yin etdiyindən həmin birləşmələrə tə'yini söz birləşmələri deyilir. Forma və mə'nə xüsusiyyətlərinə görə tə'yini söz birləşməsi üç növə ayrılır.

9. Birinci növ tə'yini söz birləşmələri. Bu birləşmələrin əmələ gəlməsində heç bir formal əlamət, şəkilçi iştirak etmir. Məs: dəmir iradə, taxta qapı, yaşıl yarpaq və s.

Birinci növ ismi birləşmələrin ikinci tərəfi (əsas söz) adətən isimlə, birinci tərəfi (asılı söz) isə müxtəlif nitq hissələri ilə (isim, sifət, say, əvəzlik, fe'li sifət) ifadə olunur. Məs: dəmir qapı (isim, isim); şirin söhbət (sifət, isim); beşinci sinif (say, isim); bu ölkə (əvəzlik, isim); oyanan Şərq (fe'li sifət, isim).

Birinci növ tə'yini söz birləşmələrinin tərəfləri parçalanaraq ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü olur. Birinci tərəf tə'yin ikinci tərəf isə cümlənin müxtəlif üzvləri rolunda çıxış edir. Məs: Yaşıl

qələm yerə düşdü. Torpaq yol narahat idi.

Tərkibindəki sözlər mə'naca ayrılmağa imkan vermədikdə birinci növ tə'yini söz birləşmələri bütövlükdə cümlənin üzvü olur. Məs: Yarım əsr bir igidin ömrüdür.

10. İkinci növ tə'yini söz birləşmələri. Birinci tərəfi şəkilçisiz (birinci tərəf qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur), ikinci tərəfi 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə (-i,-i,-u,-ü) əmələ gələn ismi birləşmələrə ikinci növ tə'yini söz birləşməsi deyilir. Məs: Odlar yurdu, bahar fəsli, pəncərə şüşəsi və s.

İkinci növ birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) Bu birləşmələrin tərəfləri bir qayda olaraq isimlə ifadə olunur (əsgər anası, layyarə gölgəsi və s).

b) Başqa nitq hissələrinə ald olan söz bu birləşmənin tərəfləri kimi işləndikdə substantivləşir, yə'ni ismin xüsusiyyətini qəbul edir (gözəllər gözəli, işləmək həvəsi, oxumaq arzusu və s.). birləşmələrin tərəfləri arasına başqa söz artırmaq olmur. Məs: vətən torpağı, hava yolları və s.

c) Bu birləşmələrin tərəfləri eyni zamanda cəmlənə bilmir. Birinci tərəf cəm olanda ikinci tərəf tək (sular sonası, ellər gözəli), ikinci tərəf cəm olanda birinci tərəf tək olur (Qafqaz dağları, türk dilləri, Şərq ölkələri).

Qeyd: İstisna hallarda hər iki tərəf cəmlənə bilir. Məs: həmkarlar ittifaqları, atalar sözləri, elmlər doktorları və s.

İkinci növ tə'yini söz birləşmələrinin tərəfləri hissələrə ayrılır və bütöv şəkildə cümlənin bir üzvü yerində işlənir. Məs: Gələn məktəb direktorudur. Qız qalası əzəmətlidir.

11. Üçüncü növ tə'yini söz birləşmələri. Birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə yaranan ismi birləşmələrə üçüncü növ ismi birləşmələr deyilir. Məs: ağacın yarpağı, kəndin yolları, Nizaminin poemaları və s.

Üçüncü növ birləşmələrin tərəfləri, əsasən, isimlərlə ifadə olunur. Başqa nitq hissələrinə aid sözlər bu birləşmənin tərəfləri olduqda isimləşir, yə'ni substantivləşir. Məs: oxumağın mə'nası, yolun uzunluğunu, deyilənlərin çoxu və s. (oxumaq-məsdər, uzun-sifət, çox-saydır. Bu birləşmələrdə isimləşmişdir).

Üçüncü növ birləşmənin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) Hər iki tərəfinin şəkilçisi var. (Əlinin kitabı).

b) Bu birləşmənin ikinci tərəfi hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Məs: mənim qələmim, bizim qələmimiz; sənin kitabın, sizin kitabınız; onun dəftəri, onların dəftəri(ləri).

c) Bu birləşmənin tərəfləri arasına söz artırmaq olur. Məs: Nizaminin lirikası-Nizaminin fəlsəfi, ictimai və orijinal lirikası və s.

ç) Bu birləşmələrin tərəfləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də hər ikisi eyni zamanda cəmlənə bilər. Məs: tarixlərin yadigarı, Bülbülün mahnıları, natiqlərin çıxışları, çayların suları.

Üçüncü növ tə'yini söz birləşmələri hissələrə ayrılmadan cümlənin bir üzvü yerində işlənir. Məs: Evin qapısı açıldı.

Qeyd: Bə'zi hallarda üçüncü növ tə'yini söz birləşməsinin birinci tərəfi I və II şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur, lakin ikinci tərəfdə buna uyğun şəkilçi işlənmir. Məs: bizim qızlar, sizin dağlar və s. Belə birləşmələri ayıraraq birinci tərəfi tə'yin, ikinci tərəfini isə sualına müvafiq cümlə üzvü kimi təhlil etmək lazımdır. Məs: Bizim uşaqlar dərəcə gecikmişdilər.

12. Fe'li birləşmələr. İkinci, əsas tərəfi fe'lin təsriflənməyən formaları (məsdər, fe'li sifət və fe'li bağlamalar) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə fe'li birləşmələr deyilir. Məs: məktəbə getmək (məsdər), məktəbə gedən (fe'li sifət), məktəbə gedəndə (fe'li bağlama).

Fe'li birləşmələrin ikinci tərəfinin bu fe'l formalarından hansı ilə ifadə olunmasının bir o qədər də fərqi yoxdur. Əgər fe'li birləşməyə misal söyləmək lazım gələrsə, fərq qoymadan onların hər birindən nümunə vermək olar. Məs: yaxşı oxumaq, yaxşı oxuyan, yaxşı oxuyanda və s.

Fe'li birləşmələrin ikinci tərəfləri fe'llə ifadə olunduğundan hərəkət bildirir, birinci tərəf isə həmin hərəkəti müxtəlif cəhətlərdən izah edir. Məs:

a) Birinci tərəf hərəkətin subyektini bildirir (uşaqlar gülərkən)

b) Birinci tərəf hərəkətin obyektini bildirir (təməşaya bax-

maq)

c) Birinci tərəf hərəkətin yerini bildirir (dağlara qalxmaq)

ç) Birinci tərəf hərəkətin zamanını bildirir (səhər oyan-

maq)

d) Birinci tərəf hərəkətin kəmiyyətini bildirir (az danış-

maq)

e) Birinci tərəf hərəkətin tərzini bildirir (durub baxmaq)

ə) Birinci tərəf hərəkətin səbəbini bildirir (işləyib yorul-

maq)

Fe'li birləşmələrə tərkiblər də deyilir. Tərkiblər əsas tərəflərin (ikinci tərəf) adları ilə adlanır.

Qeyd: Birləşmələrdə iki tərəf (təbə olan və təbə edən) və iki söz olur. Tərkiblərdə isə sözlərin miqdarı çox olur. Birləşmə və tərkiblərin cümlədə rolu onların əsas tərəfləri olan fe'li bağlamanın, fe'li sifətin və məsdərin cümlədəki rolu kimidir.

13. Fe'li bağlama tərkibləri. Əsas tərəfi fe'li bağlama ilə ifadə olunan tərkiblərə fe'li bağlama tərkibləri deyilir. Məs: Qürbətdə xan olunca, Vətəninə dilən,gəz.

14. Fe'li sifət tərkibləri. Əsas tərəfləri fe'li sifətlərlə ifadə olunan birləşmələrə fe'li sifət tərkibləri deyilir. Məs: Özünü xalqdan üstün tutanları xalq sevmir.

15. Məsdər tərkibləri. Əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunan tərkiblərə məsdər tərkibi deyilir. Məs: İnsana yalan demək ya-
raşmaz.

Fe'li birləşmələr təhlil zamanı parçalanmır və bütöv halda cümlənin müəyyən bir üzvü vəzifəsində işlənir.

16. Sintaktik əlaqələr. Sözlər mənə və sintaktik cəhətdən əlaqələnməyə, nə söz birləşməsi, nə də cümlə əmələ gəlir. «Məktəb» və «getmək» sözlərinə diqqət edək. İndiki vəziyyətdə bu sözlər arasında heç bir əlaqə yoxdur. Məktəb sözünə yönük hal şəkilçisi (-ə) əlavə edib getmək sözü ilə əlaqələndirsək məktəbə getmək birləşməsi alınacaqdır, getmək məsdərini də fe'lin təsriflənən forması ilə əvəz etsək, Məktəbə getdi cümləsi alınacaqdır.

Sözlər arasındakı bu cür əlaqə sintaktik əlaqə adlanır.

17. Sintaktik əlaqələrin növləri. Sintaktik əlaqələrin iki növü var:

1) Tabesizlik əlaqəsi. 2) Tabelilik əlaqəsi.

18. Tabesizlik əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər eynihüquqlu sözlərdir. Bunlardan biri o birisinə tabe olmur, biri o birini aydınlaşdırmır, hər ikisi eyni qrammatik formada olur. Məs: Uşaqlar gülür, danışır və oynayırdılar.

Tabesizlik əlaqəsi özünü cümlədəki sözlər və tabesiz mü-
rəkkəb cümlənin tərəfləri arasında göstərir. Bu əlaqə həm into-
nasiya, həm də tabesizlik bağlayıcıları ilə müəyyənləşir.

a) İntonasiya ilə: Düşəndə çovğuna, borana ceyran

b) Bağlayıcı ilə: Qocalar və cavanlar rəqs edirdilər.

19. Tabelilik əlaqəsi. Bu əlaqədə olan sözlərdən biri o bi-
rinə tabe olur. Tabelilik əlaqəsinin üç növü var:

1. Uzlaşma əlaqəsi. Tabe sözün şəxs və kəmiyyətə görə
əsas sözlə uyğunlaşmasına uzlaşma deyilir. Məs: Mən şagirdəm,
sənin kitabın, Həsən gəldi. Bu əlaqədə tərəflərin biri təkdirsə, o
biri də tək, cəmdirsə, o biri də cəm olmalıdır.

Uzlaşma əlaqəsi həm mübtədə ilə xəbər, həm də ikinci və
üçüncü növ tə'yini söz birləşmələri arasında olur. Mübtədə ilə
xəbər arasında şəxsə görə uzlaşma heç vaxt pozulmur. Kə-
miyyətə görə uzlaşma birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində,
üçüncü şəxsin təkində həmişə olduğu halda (mən oxuyuram, biz
oxuyuruq, sən oxuyursan, siz oxuyursunuz, o oxuyur), üçüncü
şəxsin cəmində həm ola, həm də olmaya bilər. Məs: Uşaqlar
oxuyur (uzlaşmır), Uşaqlar oxuyurlar (uzlaşır).

İkinci növ tə'yini söz birləşməsinin ikinci tərəfi şəxs əvəz-
likləri ilə ifadə oluna bilmədiyinə görə uzlaşma yalnız üçüncü
şəxsə görə olur. Məs: Qız qalası, nar dənəsi, alma qurusu və s.

Üçüncü növ tə'yini söz birləşməsində isə uzlaşma hər üç
şəxsə görə olur. Məs: mənim kitabım, bizim kitabımız, sənin
kitabın, sizin kitabınız, onun kitabı, onların kitabı (üçüncü şəxs-
də cəmdə kəmiyyətə görə uzlaşma olmur).

2. İdarə əlaqəsi. Əsas sözün tələbi ilə tabe sözün ismin ad-
lıq halından çıxıb başqa hala düşməsinə uzlaşma deyilir. Məs:
Leylək qışa qalmadı, Köçdü isti ellərə. Bu misalda idarə aşağı-
dakı qayda ilədir:

qışa-----qalmadı

ellərə-----köçdü

Əsas (qalmadı,köçdü) sözlərin tələbi ilə tabe sözlər (qış, ellər) ismin yönük hahna düşmüşdür.

İdarə əlaqəsində əsas söz (ikinci tərəf) çox vaxt fe'llə, asılı söz (birinci tərəf) isim və ya substantivləşmiş başqa nitq hissələri ilə işlənir. Bə'zən başqa nitq hissələri də ikinci tərəf, yə'ni əsas söz kimi çıxış edə bilirlər. Məs: yuxudan oyanmaq (isim-məsdər), dağlardan ağır (isim-sifət), böyüyə hörmət(isim-isim) və s.

3. **Yanaşma əlaqəsi.** Tabe sözün heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əsas sözə tabe olmasına yanaşma əlaqəsi deyilir. Məs: azad insan, yüksələn bayraq, durub baxmaq və s.

Yanaşma əlaqəsində olan sözlərdə, daha doğrusu birləşmələrdə birinci, yə'ni asılı tərəf heç bir şəkilçi qəbul etmədən ikinci, yə'ni asılı tərəfə tabe olaraq onu tə'yin edir.

Qeyd: Uzlaşma əlaqəsinin göstəriciləri şəxs sonluqları və mənsubiyyət şəkilçiləri, idarə əlaqəsinin göstəriciləri isə hal şəkilçiləridir. Yanaşma əlaqəsinin isə heç bir qrammatik göstəricisi yoxdur.

CÜMLƏ VƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

1. **CÜMLƏ.** Bitmiş bir fikri bildirən söz və söz birləşmələri cümlə adlanır. Cümlə vasitəsilə bir iş və ya hadisə haqqında mə'lumat verilir, bir şey soruşulur, bir işə təhrik edilir. Məs: Qar yağır. Atam evdədirmi? Səhər lap tezdən gəlin! Gecdir.

Cümlə qurluşca sadə və mürəkkəb olur. Mübtəda və xəbər cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir.

a) Sadə cümlənin yalnız bir qrammatik əsası olur. Məs: Qapı şiddətlə döyüldü.

b) İki və ya daha qrammatik əsası olan cümlələr mürəkkəb cümlə adlanır. Məs: Zəng çalındı, müəllim içəri girdi.

2. **CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ.** Hər bir cümlə müəyyən bir məqsədlə deyilir və hər cümlənin özünəməxsus intonasiyası var. Bu cəhətdən cümlə-

lər dörd cür olur:

1) NƏQLİ CÜMLƏ. Bu cümlələr bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat vermək məqsədi ilə işlədilir. Nəqli cümlələr adi intonasiya ilə deyilir. Məs: Qardaşım ali məktəbdə oxuyur. Uşaqlar Novruz bayramında bir yerə yığılmışdılar.

2) SUAL CÜMLƏSİ. Sual məqsədilə işlənən cümləyə sual cümləsi deyilir. Sual cümləsinin üç növü var:

a) Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranan sual cümlələri.
Məs: Kim dərsə hazırdır?

b) Sual ədatlarının köməyi ilə yaranan sual cümlələri.
Məs: Məgər bu barədə sənə deyilməmişdi?

c) Yalnız sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri.
Məs: Ali məktəbdə oxuyur?

Sual ədatları və intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrinə həmin cümlələrin özlərini, ya da bir hissəsini təkrar etmək, yaxud da onlara «bəli», «xeyir» sözləri ilə cavab vermək olar. Sual əvəzlilikləri ilə düzələn sual cümlələrində isə bu mümkün deyil. Belə cümlələrdə əvəzliyin əvəzinə onun tələb etdiyi sözü işlətmək lazımdır. Məs: Şəhriyar harada anadan olmuşdur? – cümləsinə cavab belə verilməlidir: Şəhriyar Təbrizdə anadan olmuşdur.

3) ƏMR CÜMLƏSİ. Əmr cümləsi əmr, xahiş, məsləhət, istək və s. mə'nalarını ifadə edir. Əmr cümləsinin xəbəri fe'lin əmr şəkli ilə ifadə olunur. Bu əmr cümləsi üçün qrammatik göstərici hesab olunur. Məs: Tez olun, qapını örtün!

4) NİDA CÜMLƏSİ. Yüksək hiss-həyəcanla tələffüz edilən cümlələrə nida cümləsi deyilir. Məs: Ah...dünya nə qədər gözəldi!

Nida cümləsinin xüsusi forması yoxdur. Nəqli, sual və əmr cümlələri xüsusi intonasiya ilə deyiləndə nida cümləsinə çevrilir. Bu cümlə tipi iki yolla əmələ gəlir:

a) Yalnız intonasiya vasitəsi ilə. Məs: Lağ-lağ damşıb başlama fəryada, əkinçi!

b) Nidaların köməyi ilə. Məs: Of... partla ürəyim! Yazıq Xuraman!

3. CÜMLƏ ÜZVLƏRİ. Hər hansı söz cümlə üzvü olmaq

üçün ilk növbədə leksik mə'naya malik olmalı, başqa bir sözlə sintaktik əlaqəyə girməlidir.

Cümlə üzvləri əsas nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunurlar. Köməkçi nitq hissələri və xüsusi nitq hissəsi olan nida cümlə üzvü yerində işləyə bilmir.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri sadə üzvlər, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürəkkəb üzv adlamrlar.

Cümlənin beş üzvü var. Bu üzvlər cümlənin təşkilindəki roluna görə iki növə ayrılırlar.

1. **BAŞ ÜZVLƏR:** mübtəda, xəbər

2. **İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR:** tamamlıq, tə'yin, zərflik.

Mübtəda və xəbər cümlənin qrammatik əsasını təşkil edirlər. Bu o deməkdir ki, baş üzvlərin iştirakı olmadan (heç olmasa birinin) cümlə yalnız yarana bilməz, bitmiş fikir ifadə olunmaz.

4. **MÜBTƏDA.** Cümlənin fikir özülünü bildirən, adlıq halda olub, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən cümlə üzvünə mübtəda deyilir. Cümlədə mübtəda varsa, iş, hal, hərəkət, əlamət onunla bağlıdır. Mübtədamın ifadə vasitələri müxtəlifdir.

a) Mübtəda əsasən isim və əvəzliliklərlə ifadə olunur. Məs: Namıq evə getdi. Biz onunla dostuq.

b) Məsdərlər də mübtəda yerində işləyə bilər. Məs: Oxumaq yaxşı şeydir. Yaşamaq gözəldir.

c) Sifət, say, işarə əvəzlilikləri, fe'li sifətlər substantivləşərək (isimləşərək) mübtəda yerində işləyir. Məs: Qırmızı qaradan yaxşıdır (sifət). Birincilər qalib gəldilər (say). Bu, maraqlıdır (əvəzlilik). Gələn məktəbin müdürüdür (fe'li sifət).

ç) Mübtəda mürəkkəb adlarla, ikinci və üçüncü növ tə'yini söz birləşmələri ilə, məsdər və fe'li sifət tərkibləri ilə ifadə oluna bilər. Pəncərə şüşəsi sındı (ikinci növ tə'yini söz birləşməsi). Evin qapısı açıldı (üçüncü növ tə'yini söz birləşməsi). Həmişə vaxsı oxumaq lazımdır (məsdər tərkibi). Mərd anadan süd əmənlər mərd olar (fe'li sifət tərkibi).

Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar sadə, mürəkkəb adlar və söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar mürəkkəb

mübtəda adlanır.

Mübtəda o, bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunduqda, ondan sonra vergül qoyulur. Məs: Bu, qartal idi. O, cəld qanadlarını açdı.

Qeyd: O, bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar-dan sonra fe'l və köməkçi nitq hissəsi işləndikdə vergül qoyulmaz. Məs: O uçdu. Bu da məni pərt etdi.

Qeyd: Var, yox, lazım, gərək, mümkün, bəs tipli sözlərlə və sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri sual tələb etmir. Məs: Sənə sözüm var. Sizə nə lazımdır? Mənə bu da bəsdir. Gələn kimdir? və s.

5. XƏBƏR. Mübtədaya aid hərəkət və ya hökmü bildirən baş üzvə xəbər deyilir. Xəbər nə edir? (fe'lin bütün şəkil və zamanlarında), kimdir? nədir? necədir? neçədir? haradadır? və s. suallarından birinə cavab olur. Məs: Yarpaqlar töküldü. Fəridə gözəldir və s.

Xəbər həm əsas nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər sadə, birləşmələrlə ifadə olunanlar mürəkkəb hesab olunur.

Xəbər ifadə vasitələrinə görə iki cür olur: fe'li xəbər, ismi xəbər

a) **FE'Lİ XƏBƏRLƏR.** Fe'li xəbər təsriflənən fe'llərlə (fe'-lin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım və şərt şəkilləri ilə) ifadə olunur. Məs: Körpə güldü. Ülvü bizə gələsidir. Mən getməliyəm və s.

Fe'li xəbərlər fe'li frazeoloji birləşmələrlə də ifadə olunur. Məs: İgidlər dərdə düşdü. Bayram köksünü ötürdü və s.

Qeyd: Başlamaq, istəmək, bilmək, olmaq, etmək fe'lləri əksərən başqa sözlərə birləşərək xəbər vəzifədə işlənir. Məs: Mən yatmaq istəyirəm. Müğənni oxumağa başladı və s.

Başlamaq, istəmək, olmaq sözləri müstəqil şəkildə işlənilib xəbər ola bilirlər. Məs: Biz oynamağa başladıq. Mən kitab istəyirəm. İslam şəhərdə olur.

b) **İSMİ XƏBƏRLƏR.** İsmi xəbərlər adlarla (fe'l olmayan nitq hissələri ilə) ifadə olunur. Məs: Murad səgirdir (isim). Sənin qiymətin bəsdir (say). Rəsmiyyə varasıqlıdır (sifət). Qələ-

bə bizimlədir (əvəzlik) və s.

İsmi birləşmələr^{lə}, fe'li sifət tərkibləri və məsdərlə ifadə olunan xəbərlər də ismi xəbər adlanırlar.

Cümlədə var, yox, lazım, mümkün, bəs sözləri də ismi xəbər kimi işlənir və heç bir suala cavab olmur. Məs: Evdə heç kəs yoxdur. Bizə birçə xal lazımdır. Oxumaq mümkündür və s.

İdi, imiş köməkçi sözləri özündən əvvəlki söz və birləşmələrlə birlikdə xəbərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir və bu sözlər (idi, imiş) xəbərin quruluşuna təsir etmir. Məs: O, kəndə gəlməli imiş. Roza Muradın bacısı idi.

**6. XƏBƏRİN MÜBTƏDA İLƏ ŞƏXSƏ VƏ KƏMİY-
YƏTƏ GÖRƏ UZLAŞMASI.** Xəbər mübtəda ilə şəxsə görə həmişə uzlaşır. Mübtəda hansı şəxsə olarsa, xəbər də həmin şəxsin şəkilsini qəbul edərək onunla uzlaşır. Məs: Biz razıyıq. Qızlar palaz toxuyurlar və s.

İnsan anlayışı bildirən mübtədalar birinci və ikinci şəxslərin həm tək, həm də cəmlərində həmişə kəmiyyətə xəbərlə uzlaşır. Məs: Mən oxuyuram. Biz oxuyuruq. Sən oxuyursan. Siz oxuyursunuz.

Üçüncü şəxsin təkində uzlaşma əlaqəsi həmişə baş verir, cəmində isə bu əlaqə həm ola, həm də olmaya bilər. Məs: O, oxuyur, Onlar oxuyur (oxuyurlar).

Heyvan və quş anlayışı bildirən mübtəda cəm olduqda xəbər həm tək, həm də cəm ola bilər. Məs: İtlər hürüdü (İtlər hürüdülər). Qarğalar uçuq (Qarğalar uçurlar).

İnsan və heyvan anlayışı bildirməyən mübtədalarla xəbər kəmiyyətə əksərən uzlaşmır. Məs: Ağaclar kəsildi. Zəmilər biçildi.

7. CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ: Tamamlıq, təyin və zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvləridir. İkinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərflik xəbərlə bağlı olur, xəbəri izah edib aydınlaşdırır. Təyin isə mübtədə, tamamlıq və əşya məzmunlu digər üzvlərə aid olur.

8. TAMAMLIQ. Cümlədə əşya bildirən, adlıq və yiyəlik hallardan başqa, qalan halların suallarına cavab verən ikinci dərəcəli üzvə tamamlıq deyilir. Tamamlıq hərəkət və əlamətin

obyektini bildirir. Tamamlıq kimə? nəyə? kimi? nəyi? kimdə? nədə? kimdən? nədən? nə? kim ilə? nə ilə? kim üçün? nə üçün? kim haqqında? nə haqqında? nə barədə? suallarından birinə cavab olur.

Tamamlığın ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

a) İsim. Məs: Qulu kitabı oxudu. Əhməd Məmmədə baxdı.

b) Əvəzlik. Məs: Səni axtarırlar. Bacım mənə köynək almışdı.

c) Substantivləşmiş, yə'ni ismin xüsusiyyətlərini qəbul etmiş sifət, say, işarə əvəzliyi, zərf və fe'li sifətlər tamamlıq vəzifəsində işləyə bilərlər. Məs: Murad qırmızını bəyənmədi (sifət). Direktor onunculara təşəkkür etdi (say). Bunu qardaşım alıb (əvəzlik). Oaçanı qovmazlar (fe'li sifət). O, əli ilə irəlini göstərdi (zərf).

ç) Məsdərlər də cümlədə tamamlıq yerində işləyir. Məs: O, oxumağa vərdiş etmişdi. Yaşamağı bacarmaq lazımdır.

d) Tamamlıq ikinci və üçüncü növ tə'yini söz birləşmələri, fe'li sifət və məsdər tərkibləri ilə də ifadə olunurlar. Məs: Rauf məktəb direktorunu gözləyirdi (ikinci növ tə'yini söz birləşməsi). Məmməd kitabın cildini bəyənmədi (Üçüncü növ t. s. b.). Rəşid meydanda at oynatmaqdan zövq alırdı (məsdər tərkibi). Anası Mirzə ilə Xasayın ürəyindən keçənlərdən xəbərsiz idi (fe'li sifət tərkibi).

Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar sadə tamamlıqlar, söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə olunan tamamlıqlar isə mürəkkəb tamamlıqlar adlanır.

9. Vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar - Tamamlıq vasitəsiz və vasitəli olur.

a) vasitəsiz tamamlıqlar ismin tə'sirlik halında olur, tə'sirli fe'llə əlaqələnir və kimi? nəyi? nə? suallarından birinə cavab olur. Vasitəsiz tamamlıqların iki növü var: 1) müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar; 2) qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar tə'sirlik halın müəyyənlik bildirən formasında olan söz və birləşmələrlə ifadə

edilir və kimi? nəyi? suallarından birinə cavab olurlar. Məs: Qu-lu dəftərləri yoxladı. Məktəbin direktorunu işdən azad etdilər.

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamalıqlar qeyri-müəyyən tə'sirlik halda olan söz və birləşmələrlə ifadə olunur və nə? sualına cavab olur. Məs: İlham qardaşma qırmızı qələm bağışladı. Quzu su içir. Biz burada yanalma körpüsü tikməli idik.

Qeyd: Ayrılıqda kim? sualına cavab verən sözlər vasitəsiz tamamlıq kimi işləndikdə nə? sualına cavb verir. Məs: Universi-tet nə qəbul edir? – Tələbə.

b) Vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq ha-lının suallarına (kimə? nəyə? kimdə? nədə? Kimdən? nədən?), ey-ni zamanda kim ilə? nə ilə? kim üçün? nə üçün? nə barədə? sual-larına cavab olan sözlərlə ifadə olunur və həmin suallara da ca-vab olur. Məs: Səndə gözəl qabiliyyət var. İtkinlər barədə nə bilirsiniz? Sənin üçün boyunbağı almışam və s.

Tamamlıq adətən fe'li xəbərə aid olur. Lakin vasitəli ta-mamlıqlar bə'zən ismi xəbərlərlə də əlaqəlonə bilirlər. Məs: Məmməd qardaşından ağıllıdır. Səməd Vurgunda dağlarımızm əzəməti vardı.

10. TƏ'YİN. İsimlə ifadə olunan hər hansı bir üzvü müxtəlif cəhətdən izah edən ikinci dərəcəli üzvə tə'yin deyilir. Tə'yin necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər? neçənci? sualların-dan birinə cavab olur. Məs: Sevil çox ağıllı qızıdır. Rasim beş kitab aldı və s.

Tə'yin əsasən sifət, say, fe'li sifət və işarə əvəzlilikləri ilə ifa-də olunur. Məs: Yaşıl işıq yandı (sifət). Toyda yüz adam iştirak edirdi (say). Bu kitab çox maraqlıdır (işarə əvəzliyi). Çalışqan şagirdləri hamı sevir (fe'li sifət).

İsim və zərflər də atributivləşdikdə (sifətləşdikdə) tə'yin vəzifəsində işlənilir. Məs: Doktor Cavadzadə rezin əlcəkləri əlinə taxdı (isim). Aşağı otaqlar qaranlıq idi (zərf).

Tə'yin ismi birləşmələr və fe'li sifət tərkibləri ilə də ifadə oluna bilər. Məs: Qəza rəisi Kərim xan Tiflisə yola düşdü (ikinci növ tə'yini söz birləşməsi). Yaşıl meşədən çıxan maral səhraya üz qoydu (fe'li sifət tərkibi).

Cümlədə isimlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan bütün üzvlərin tə'yini ola bilər.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan tə'yinlər sadə, söz birləşməsi və tərkiblərlə ifadə olunan tə'yinlər mürəkkəb tə'yin adlanır.

11. ZƏRFLİK. Cümlədə hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmasını müxtəlif cəhətlərdən izah edən ikinci dərəcəli üzvə zərflik deyilir. Məs: Qapı şiddətlə döyüldü. Uşaq qaça-qaça içəri girdi. Xəstələndiyi üçün dərəcə getməmişdi. Xəstələndiyi üçün rəngi solğun idi.

Zərflik hərəkətin icra vəziyyətini bildirdikdə fe'li xəbəyə, (əvvəlinci üç misalda olduğu kimi), əlamətin meydana çıxma səbəbini göstərdikdə (sonuncu cümlə) ismi xəbəyə aid olur.

12. ZƏRFLİYİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ. Zərflilər əsasən aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunurlar.

a) **Zərflərlə.** Məs: Hadisə çoxdan olmuşdu. Hava yavaş-yavaş aydınlaşmağa başladı. Azad gülə-gülə içəri girdi.

b) **Yer və zaman mə'nalı isimlərlə.** Məs: Həsən Kərimi şəhərə yola saldı. Rauf hər yay istirahətə gedirdi.

c) **Fe'li bağlamalarla.** Məs: Qar yağanda bu dağların üzünü görmə.

ç) **Qoşma artırılmış isimlərlə.** Məs: Bacısı Arzudan ötrü gəlmişdi.

d) **Qoşma artırılmış məsdərlərlə.** Məs: Yaralı yığılmamaq üçün ağaca söykənmişdi.

e) **Sual əvəzlilikləri ilə.** Məs: Bakıya niyə gedirsən?

Nitq hissələri ilə, yə'nə yuxarıdakı qayda ilə ifadə olunan zərflilər sadə zərflilər adlanırlar.

Mürəkkəb zərflilər isə ismi və fe'li birləşmələrlə ifadə olunurlar. Məs: Dağların qoynunda bir dəniz vardır (ismi birləşmə, 111 növ). Şah uzaq vilayətlərə səfərə çıxanda oğlunu da özü ilə aparardı (fe'li bağlama tərkibi) və s.

Qeyd: Fe'li bağlama tərkibləri bir qayda olaraq zərflik vəziyyətində işlənir.

13. ZƏRFLİYİN MƏ'NA NÖVLƏRİ. Zərflik əksərən fe'li xəbəyə, bəzən də ismi xəbəyə aid olur. Fe'li xəbəyə aid olanda

işin, ismi xəbəərə aid olduqda əlamətin meydana çıxmasının icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini və məqsədini bildirir. Buna görə də zərfliyin aşağıdakı mə'nə növləri vardır:

1) **Tərzi-hərəkət zərfliyi.** İşin, hərəkətin icra tərzini bildirir və necə? nə cür? nə tərzdə? nə vəziyyətdə? suallarından birinə cavab verir və əsasən, tərzi-hərəkət zərfləri, fe'li bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur. Məs: Uşaq zorla nəfəs alırdı. Ağillı adam qabaqcadan söz verməz. Səkinə gözlərini qırpınadan anasına baxırdı. Pəhləvan qızmış nər kimi irəli atıldı. Sarayın bütün hörmətli adamları ayaq üstə, əmrə müntəzir dayanmışdı.

2) **Zaman zərfliyi.** İşin, hadisənin, hərəkətin zamanını bildirir və nə vaxt? nə zaman? haçan? nə zamanadək? nə vaxtadək? nə vaxta kimi? nə vaxta qədər? suallarına cavab olur. Bu zərflilər zaman zərfləri, zaman mə'nali isimlər, fe'li bağlama və fe'li bağlama tərkibləri, ismi birləşmələr və s. ifadə olunurlar. Məs: Səhərlər hava soyuq olur. Yaya qədər işlərimizi qurtarmalıyıq. Sənubərlə üz-üzə gələndə çox sevindim. Ev qısa qədər təmir olunmalıdır və s.

3) **Yer zərfliyi.** İşin, hərəkətin, hadisənin yerini bildirir və hara? haraya? harada? haradan? suallarından birinə cavab olur. Yer zərfləri, yer bildirən isimlər və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məs: Murad meşəyə getdi. Ora getmək üçün maşın lazımdır. Kəndimizin aşağısından kiçik bir çay axır və s.

4) **Kəmiyyət zərfliyi.** İşin, hərəkətin nə qədər, hansı nisbətdə icra olunduğunu bildirir və nə qədər? sualına cavab olur. Zərfliyin bu növü bəzən hərəkətin dərəcəsini də bildirir və nə dərəcədə? nə dərəcəyə? suallarına cavab verir. Kəmiyyət zərfliyi miqdar zərfləri, ismi birləşmələr və s. ilə ifadə olunur. Məs: Məmməd bir qədər irəli getdi. Yol artıq dərəcədə təhlükəli idi. Meşədə xeyli yubandıq. Qələbəyə yüz faiz əminlik və s.

5) **Səbəb zərfliyi.** Hərəkətin və ya əlamətin səbəbini bildirir və niyə? nə üçün? nə səbəbə? nədən ötrü? nəyə görə? suallarından birinə cavab olur. Səbəb zərfliyi üçün, ötrü, görə qoşmalarının artırıldığı sözlər, birləşmələr, fe'll bağlama və fe'li bağlama tərkibləri, sual əvəzlilikləri və ismi birləşmələrlə ifadə olunurlar. Məs: Əli yatdığı üçün işə yubanmışdı. Rəfiqə dərsə

gecikdiyi üçün müəllimdən üzr istədi. İlham dostları ilə görüşə getdiyinə görə müəllimdən icazə almışdı.

6) Məqsəd zərfliyi. İşin, hərəkətin məqsədini bildirir və niyə? nədən ötrü? nə məqsədlə? suallarına cavab olur. Məqsəd zərfliyi bə'zi isim, məsdər və məsdər tərkibiəri (çox vaxt bunlara üçün, ötrü qoşmaları əlavə edilir), sual əvəzlilikləri, ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məs: Şəhərə oxumaq üçün gəlmişəm. Biz və-təni müdafiə etmək üçün vuruşuruq.

Səbəb zərflilikləri ilə məqsəd zərflilikləri arasında oxşarlıq vardır. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

1) Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən əvvələ aid olur. Məs: Sənubər xəstələndiyi üçün tədbirə gələ bilməmişdir.

2) Məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi iş isə xəbərdəki işdən sonraya aid olur. Məs: İlham nənəsini yoxlamaq üçün hər həftənin bazar günü kəndə gedirdi.

3) Səbəb zərflilikləri nə məqsədlə? sualına cavab verə bilmədiyi halda, məqsəd zərflilikləri nə məqsədlə? sualına cavab olur. Məs: Şahm üzünə ağ olduğum üçün mənə buraya göndəriblər (səbəb zərfliyi). Dəvə sahibləri Madara kömək etmək üçün Lalənin adamlarına qoşuldular (məqsəd zərfliyi).

Qeyd: Zərfliyin yuxarda qeyd olunan məna növlərindən başqa, şərt və qarşılaşdırma növləri də vardır ki, bunlar xüsusi-ləşmiş tərkibiərlə ifadə olunur və «Xüsusi-ləşmələr» bəhsində öyrənilir.

Sualların bir qismi tə'yinin sualları ilə eyni olan tərz-i-hərəkət zərfliyini tə'yinlə qarışdırmaq olmaz. Tə'yin isimlə ifadə olunmuş üzvü izah edərək ondan əvvəl gəlir, tərz-i-hərəkət zərfliyi isə fe'lə aid olur. Məs: Minayə gözəl bir qələm almışdı. Toya xeyli adam gəlmişdi (tə'yin). Minayə gözəl danışdı. Toya xeyli oynadım (zərflik).

14. CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN ƏLAVƏSİ. Cümlədə özün-dən əvvəlki üzvün mə'nasını izah edən, konkretləşdirən sözə və ya söz birləşməsinə əlavə deyilir. Məs: Fikrim dənizə – Xəzərə yönəldi.

Bütün cümlə üzvlərinin əlavəsi olur və əlavələr aid olduğu cümlə üzvündən sonra gəlir.

a) Mübtədanın əlavəsi – Ucaboyle bir nəfər – Vəli Məmmədov içəri daxil oldu.

b) Xəbərin əlavəsi – Azərbaycan zəngin bir yerdir – qara qızıl ölkəsidir.

c) Tamamlığın əlavəsi – Murad iki əmioqlunu – Qasım ilə Həmzəni yamna çağırırdı.

ç) Tə'yinin əlavəsi – Bu oyunda o, ikinci, yə'ni həllədicisi qolu vurdu.

d) Zərfləyin əlavəsi – Bizimkilər topa tutulan gecə – yanvarın 19-da Bakıda olmamışam.

Cümlə üzvlərindən başqa üçüncü növ ismi birləşmələrin, fe'li bağlama, fe'lli sifət. məsdər tərkiblərimin asılı tərəflərinə və xitablara aid əlavələr də ola bilər. Məs: Vüsalənin – birinci kurs tələbəsinin hazırcavablığı professoru heyran etmişdi. Kəndə – evlərinə dönəndə qaş qaralmışdı. Gül, ey nazlı vətən – Odlar torpağı və s.

Qeyd: Əlavələr izah etdiyi sözdən tire (-) işarəsi ilə ayrılır. Bə'zən əlavədən əvvəl vergül işarəsi də qoyulur. Məs: Dünən, maym 5-də Qafarın ad günü idi.

Əlavədən əvvəl yə'ni bağlayıcısı işləndikdə də vergül işarəsi qoyulur. Məs: Dünən, yə'ni maym 5-də Qafarın ad günü idi.

HƏMCİNS ÜZVLÜ CÜMLƏLƏR

1. HƏMCİNS ÜZVLƏR HAQQINDA MƏ'LUMAT.

Eyni üzvlə bağlı olub, eyni suala cavab verən bərabərhüquqlu üzvlərə həmcins üzvlər deyilir. Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər. Məs: 1. Əli, Məmməd və Həsən dərstdən gəldilər. (kim? -mübtəda) 2. Uşaqlar gülür, danışır, oynayır (nə edirdilər? - xəbər) 3. Rza qardaşına, bacısına və bacısı qızına hədiyyə almışdı (kimə? - tamamlıq) 4. Gələn elçi ucaboy, enlikürək, yaraşıqlı bir adam idi (necə? – tə'yin) 5. Qulu tələsə-tələsə, tövşüyə-tövşüyə içəri girdi (necə? - zərflək)

Və, ilə bağlayıcıları ilə bağlanan həmcins üzvlərdən başqa,

digər həmcins üzvlər arasında vergül qoyulur.

Qeyd: 1. Tə'yinlər həm həmcins, həm də həmcins olmaya bilir.

a) Sadalanma intonasiyası ilə tələffüz edildikdə və hər biri bir başa tə'yinlənən üzvə aid olduqda həmcins olur. Məs: Rauf qara, qırmızı, yaşıl qələmləri mənə verdi.

b) Az-çox biri digərinə aid olan və sadalanma intonasiyası ilə tələffüz edilməyən tə'yinlər həmcins ola bilmir. Məs: Yaşıl eynəkli adam çıxıb getdi.

2. Emosionallıq, ifadəlilik məqsədilə təkrar edilən sözlər həmcins sayılmır. Məs: Gülün, gülün, uşaqlar!

2. HƏMCİNS ÜZVLƏR ARASINDA BAĞLAYICILAR. Həmcins üzvlər tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnilir. Həmcins üzvləri əlaqələndirən tabesizlik bağlayıcıları mə'naca beş qrupa bölünür:

1) **Birləşdirmə bağlayıcıları:** və, ilə (-la, -lə). Məs: Rza və (ilə) Qafar getdilər. (İlə bağlayıcısını ilə qoşması ilə qarışdırmaq olmaz. «İlə» bağlayıcı kimi işləndikdə «və» bağlayıcısı ilə əvəz oluna bilir).

2) **Bölüşdürmə bağlayıcıları:** ya, ya da, və ya, yaxud da, gah, gah da. Məs: Səməd müalicə olunmaq üçün ya Kiyevə, ya da Moskvaya getməlidir. Gah yağış, gah da qar yağdı.

3) **İştirak bağlayıcıları:** bəm, həm də (ki), hətta, da, də. Məs: Aşıq həm çalır, həm oxuyur, həm də oynayır. Qasım da, Mirzə də, Hacı da məktəblidir.

4) **İnkər bağlayıcıları:** nə, nə də (ki). Məs: Həsən bəy nə inadmdan əl götürmür, nə də istəyinə çata bilirdi.

5) **Qarşılaşdırma bağlayıcıları:** amma, ancaq, lakin. Məs: Göyərçin dinmək istədi, amma udqunub dayandı.

Yadda saxlamaq lazımdır:

- Həmcins üzvləri bağlayan amma, ancaq, lakin bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Məs: Güllə atıldı, ancaq quşa dəymədi.

- Həm, həm də, nə, nə də, ya, ya da, gah, gah da bağlayıcıları ilə bağlanan həmcins üzvlərdə təkrar olunan bağlayıcılardan əvvəl vergül qoyulur. Məs: Yağış gah yağır, gah

da kəsirdi.

- Da (də) bağlayıcısının təkrarlanması ilə bağlanan həmcins üzvlərdə həmin bağlayıcıların əvvəlcisindən (və ya əvvəlcilərindən) sonra vergül qoyulur. Məs: Atam da, anam da, dayım da Bakıya getdilər.

Qeyd: Cümlədə həmcins xəbər yerində işlənən yox, deyil sözlərindən sonra da vergül qoyulur. Məs: Bina məktəb üçün deyil, klub üçün tikilmişdir.

3. HƏMCİNS ÜZVLƏRDƏ ÜMUMİLƏSDİRİCİ SÖZLƏR. Həmcins üzvlərin hamısına aid olan və onları ümumiləşdirən cümlə üzvünə (sözə) ümumiləşdirici söz deyilir. Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərdən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilərlər: Məs: İçəridəkilər: müəllim və şagirdlər çəşib qaldılar. Tarlalarda, meşələrdə, zəmilərdə – hər tərəfdə bir sükut hökm sürürdü.

Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərdən əvvəl gələndə ondan sonra iki nöqtə, sonra gələrsə ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur. (Yuxarıdakı misallara diqqət etməli. Birinci cümlədə «içəridəkilər» (mübtədə), ikinci cümlədə isə «hər tərəfdə» (yer zərfliyi) sözləri ümumiləşdirici sözlərdir).

Qeyd: 1. Bə'zən ümumiləşdirici sözlərdən sonra «yə'mi», «məsələn» sözləri işlədilir. Bu zaman həmin sözlərdən sonra iki nöqtə, ümumiləşdirici sözlərdən sonra vergül qoyulur. Məs: Bütün şagirdlər, yə'ni: həm oğlanlar, həm də qızlar dərsə hazır idilər.

2. Bə'zən həmcins üzvlərdən sonra ümumiləşdirici sözdən əvvəl «bir sözlə» tipli yekunlaşdırıcı sözlər işlənir. Belə hallarda həmcins üzvlərdən sonra tire, belə sözlərdən sonra vergül qoyulur. Məs: Ordu, qacqınlar, əsirlər – bir sözlə, aləm bir-birinə qarışb.

4. HƏMCİNS ÜZVLƏRDƏ ŞƏKİLCİLƏRİN VƏ HİS-SƏCİKLƏRİN İXTİSARI. İxtisarlar aşağıdakı kimidir:

1. Sonuncusunda saxlanılmaqla, həmcins mübtədaların cəm şəkilçisi ixtisar olunur. Məs: Bu gün müəllim, tələbə və aspirantlar iməcliyə toplaşmışdılar.

2. Sonuncusunda saxlanılmaqla, həmcins tamamlıqlarda

hal şəkilçisi ixtisar olunur. Məs: Rasim Rəsad, Cəmilə və Rəsid gəzməyə aparmışdı.

3. Sonuncu saxlanılmaqla, həmcins xəbərlərdə şəxs şəkilçiləri ixtisar olunur. Məs: Körpələr gülür, danışır, oyunayırlar.

4. Həmcins xəbərlər tək olarsa, «idi», «imiş» hissəcikləri, cəm olarsa, hissəcik və şəkilçi ixtisar olunur. Məs: Samir oxuyur, yazır və şəkil çəkirdi. Həkimlər tələsir, ora-bura qaçır, xəstəni vəziyyətdən çıxarmaq istəyirdilər.

5. Sonuncusunda saxlanılmaqla, həmcins üzvlərdən sonra gələn ilə (-la, -lə) qoşması ixtisar olunur. Məs: Həsən Qulu, Orxan və Şaiqlə kitabxanaya getdi.

5. XƏBƏRİN HƏMCİNS MÜBTƏDALARI A UZLAŞMASI. Həmcins mübtədalar həm şəxs əvəzlilikləri, həm də isimlərlə ifadə oluna bilər. Belə cümlələrdə xəbərin onlarla uzlaşması aşağıdakı qaydada olur:

1. Müxtəlif şəxslərdə olan həmcins mübtədalardan biri I şəxsdə olarsa xəbər I şəxsin cəmində olur. Məs: Biz, siz və onlar bir dərddəyik.

2. Həmcins mübtədalar II və III şəxsdə olarsa, xəbər II şəxsin cəmində olur. Məs: Sən və Asif rayona getməlisiniz.

3. Həmcins mübtədalar üçüncü şəxsdə olan sözlərlə (əvəzlilik və isimlərlə) ifadə edildikdə xəbər də III şəxsdə olur. Məs: Sona, Samirə və Roza dərstdən qaçdılar.

Qeyd: Həmcins üzvlü cümlələr də sadə cümlələr kimi təhlil olunur. Təhlil zamanı hansı üzvlərin həmcins olduğunu, hansı vasitələrlə əlaqələndiyini, ümumiləşdirici sözün olub-olmadığını və s. göstərmək lazımdır.

6. SADƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏRİN SİRASI VƏ MƏNTİQİ VURĞU: Müxtəsər cümlələrdə əvvəl mübtəda, sonra xəbər gəlir. Məs: Qapı açıldı.

Geniş cümlələrdə isə sözlərin sırası əsasən aşağıdakı kimidir: Mübtəda əvvəldə, xəbər sonda, təyin həm mübtədadan əvvəl, həm də sonda gələ bilər. Tamamlıqlar mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl, zərflər isə çox vaxt xəbərin yanında, ondan əvvəl işlənir.

Məqsəddən asılı olaraq, cümlə üzvlərinin sırası dəyişə bilər.

lər və göstərilənlər məcburi deyil. Misallara diqqət etməli: 1) O, əlcəyi və corabı həkimin qabığına qoydu. 2) Yüklü dəvələr karvansaranının qabığında dayandı. 3) Bizə oyunu udmaq lazımdır.

Cümlədə müəyyən sözün başqalarına nisbətən qüvvətli tələffüzünə məntiqi vurğu deyilir. Məntiqi vurğu fikri söyləyənin şəxsi münasibətlərindən daha çox asılı olur. Məs: Sənin atan kəndə gedir? Sənin atan kəndə gedir? Sənin atan kəndə gedir? Sənin atan kəndə gedir?

SADƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ

Baş üzvlərin iştirakına görə sadə cümlənin iki növü var: 1) cüttərkibli cümlələr; 2) təkterkibli cümlələr.

1. CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR. Cümlənin qrammatik əsası – mübtəda və xəbər cümlənin iki qütbünü təşkil edir və əsas fikir bu üzvlərin vasitəsi ilə ifadəsini tapır. Cümlələrimizin böyük əksəriyyətini hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan cümlələr təşkil edir. Məs: Səhər açıldı. Uşaq qorxudan əsirdi və s.

Hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan sadə cümlələrə cüttərkibli cümlələr deyilir. Məs: Zəng çalındı. Evin qapısı şiddətlə döyüldü.

Mübtədası mən, sən, biz, siz sözlərindən ibarət olan cümlələrdə bəzən həmin əvəzlik – mübtədalar buraxılır. Belə cümlələr də cüttərkibli hesab olunur, çünki onların mübtədasını xəbərdəki şəxs şəkilçisinə əsasən bərpa etmək olur. Məs: Dünən toya getmişdik – Biz dünən toya getmişdik və s.

İkinci dərəcəli üzvlərin (tamamlıq, tə'yin, zərflik) iştirakına görə cüttərkibli cümlələr iki yerə ayrılır.

a) Müxtəsər cümlələr. İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak etmədiyi cümlələr müxtəsər cümlələr adlanır. Müxtəsər cümlələrdə yalnız mübtəda və xəbər (baş üzvlər) olur. Məs: Külək əsir. Yağış yağırdı.

b) Geniş cümlələr. Baş üzvlərlə bərabər ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak etdiyi cüttərkibli cümlələrə geniş cümlələr deyilir. Məs: Hava birdən-birə qaraldı. Murad qırmızı almaları

zorla məna verdi.

2. TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR. Baş üzvlərdən biri əsasında qurulan sadə cümlələrə təktərkibli cümlələr deyilir. Təktərkibii cümlələr iki növə ayrılır: 1) Xəbər əsasında formalaşanlar; 2) Mübtəda əsasında formalaşanlar.

Cüttərkibli cümlələr kimi, təktərkibli cümlələr də müxtəsər və geniş olur.

1) Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr. Xəbər əsasında, yəni mübtədanın iştirakı olmadan formalaşan təktərkibli cümlələr aşağıdakılardır:

a) Şəxssiz cümlə. Qrammatikada şəxs dedikdə mübtəda nəzərdə tutulur.

Mübtədası olmayan və onun təsəvvür edilməsi qeyri-mümkün olan təktərkibli cümlələrə şəxssiz deyilir. Şəxssiz cümlələrin xəbəri həmişə III (üçüncü) şəxsin təkində olur. Məs: Səhərdir. (müxtəsər cümlə). Əsmərə Qulunun yazığı gəldi. (geniş cümlə). Məktublara diqqətlə baxıldı.

Şəxssiz cümlələrin xəbəri həm nitq hissələri, həm də fe'li frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Məs: Səssizlikdir. Nərimanın həyəcandan rəngi qaçmışdı.

b) Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə. Hərəkət və ya hökmün qeyri-müəyyən şəxsə aid olduğunu bildirən təktərkibli cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslı cümlə deyilir. Məs: Bizi hərbi hissəyə gətirdilər.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin bir qisminə elə bil, elə bil ki, sanki, deyəsən, guya ki və s. sözlər işlənir və belə cümlələrdə icraçı qeyri-müəyyən deyil, qeyri-real olur. Məs: Sanki (elə bil, deyəsən və s.), Qəmərin haşma bir vedrə qaynar su tökdülər.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri III (üçüncü) şəxsin cəmində olur.

Xəbərdəki şəxs şəkilçisinə əsasən, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtəda kimi onlar sözünü artırmaq olar, lakin konkret məna ifadə edə bilmədiyindən həmin sözün artırılması düzgün deyil. Məs: Onu nəhaq yerə gözdən salıblar – Onlar onu nəhaq yerə gözdən salıblar və s.

c) Ümumi şəxslı cümlə. Hərəkət və ya hökmün eyni zamanda hamıya aid olduğunu bildirən təktərkipli cümlələrə ümumi şəxslı cümlə deyilir. Məs: Palaza bürün, elinən sürün. Əvvəl düşün, sonra danış.

Bu cümlələrin xəbəri II şəxsin təkində olsa da, iş, hadisə, hökm təkcə II şəxsə deyil, hamıya – hər üç şəxsin təkinə, həm də cəminə aiddir.

Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri III şəxsin cəmində olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən fərqli olaraq bu cümlələrdə işin icrası bir və ya bir qrup qeyri-müəyyən şəxsə deyil, hamıya, bütün şəxslərə aid olur. Məs: Onu e'zamiyyətə göndərdilər (qeyri-müəyyən şəxslı cümlə). Pılləkanı pıllə-pıllə qalxarlar (ümumi şəxslı cümlə) və s.

Ümumi şəxslı cümlələr ümumiləşmiş mə'nalar ifadə edir. Ona görə də belə cümlələr əksərən atalar sözləri və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən ibarət olur. Məs: Əvvəl arxı tullan, sonra bərəkalla de. İşləməyəne tənbəl deyərler və s.

Qeyd: Təktərkipli cümlələr də cüttərkipli cümlələr kimi təhlil olunur. Ancaq əvvəlcə onun mübtəda və ya xəbər əsasmda əmələ gələn təktərtıpli cümlə olduğunu qeyd etmək lazımdır.

2. MÜBTƏDA ƏSASINDA FORMALAŞAN TƏKTƏRKİPLİ CÜMLƏLƏR. Adlıq cümlə mübtəda əsasmda formalaşan təktərkipli cümlədir.

Əşyanın, hadisənin adını çəkməklə onun mövcudluğu haqqmda mə'lumat verən təktərkipli cümlələrə adlıq cümlə deyilir. Məs: Qışın ortaları... Axsam... Yenə həmin yer... və s.

Adlıq cümlələr vasitəsilə hər hansı bir hadisənin danışılan vaxtda mövcud olduğu bildirilir, lakin həmin hadisə haqqında əlavə mə'lumat və ya hökm verilmir.

Adlıq cümlələrdə baş üzv (mübtəda) isimlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur.

Adlıq cümlələr də müxtəsər və ya geniş olur. Məs: Cəbhə boyu. Çöl. Sükut (müxtəsər). Dağın ətəyində gözəl bir ev. Ön tərəfdə bir hovuz (geniş).

3. BÜTÖV VƏ YARIMCIO CÜMLƏLƏR. Bütöv cümlələrdə fikrin ifadəsi üçün lazım olan bütün üzvlər iştirak edir.

Məs: Zavodun direktoru iclasa gecikmişdi. Atlar yəhərlənmişdi. Dilimizdə elə cümlələr də var ki, onların bir və ya bir neçə üzvü buraxılmış olur. Məs: Bişirdiyin nədir? – Düyü. – Nə istəyirsən xala? – Oğlumu və s.

Bu tipli cümlələr yarımçıq cümlə adlanır.

Bir və ya bir neçə üzvü buraxılan, lakin asanlıqla bərpa edilən cümlələrə yarımçıq cümlələr deyilir.

Yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzvləri (həm baş üzvlər, həm də ikinci dərəcəli üzvlər buraxıla bilər) əvvəlki cümlələrin köməyi ilə asanlıqla bərpa etmək olar. Məs: Bu oğlan kimdir? – Mənim dostumdur. Bunu kim deyir? – Mən.

Misal göstərilən cümlələri aşağıdakı şəkildə asanlıqla bərpa etmək olar. Bu oğlan mənim dostumdur. Bunu mən deyirəm.

Yarımçıq cümlələrdən daha çox dialoqlarda istifadə olunur.

Qeyd: Yarımçıq cümlələr də bütöv (cüttərkiibli və təktərkiibli) cümlələr kimi təhlil edilir. Bütöv cümlələrdən fərqli olaraq, belə cümlənin yarımçıq olduğunu və məhz hansı üzvlərin buraxıldığını göstərmək lazımdır.

GRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR

Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərin hamısı cümlə üzvü olmur. Xitab və ara sözlər belələrindəndir.

1. XİTAB. Cümlədə müraciət olunanı bildirən sözlərə xitab deyilir. Xitab, adətən, insana aid sözlərələ ifadə olunur. Çünki bir qayda olaraq, insana müraciət olunur, insanla danışılır. Məs: Sənubər, dərsi bilirsənmi? Dost, hardan gəlirsən? və s.

Xitabdan ya adamları çağırmaq, ya **nitqi** qüvvətləndirmək, ya da dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün istifadə edilir.

Xitablar insandan başqa digər canlılara, hətta cansız əşyalara da aid ola bilər. Belə xitablar, bir qayda olaraq bədii dildə, xüsusən şe'rdə, poetik əsərlərdə işlənir. Məs:

De, hara qaçırsan, hara, kəpənək? (başqa canlı)

Salam, a gədiklər, salam, a dağlar! (cansız əşya)

Xitab ismin adlıq hahnda olur və formal cəhətdən mübtədaya oxşayır. Lakin mübtədadan fərqli olaraq xüsusi intonasiya ilə deyilir və kiçik fasilə ilə cümlənin digər üzvlərindən ayrılır.

Xitab cümlənin əvvəlində gələndə ondan sonra vergül və ya nida, ortasında gələndə hər iki tərəfində vergül, axırında gələndə isə ondan əvvəl vergül, ondan sonra nöqtə, nida və ya sual işarəsi qoyulur. Xitab ayrı-ayrı sözlərlə də, söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilər. Məs:

1) Ouzım, kağız götür, qeyd et. (söz, cümlənin əvvəlində)

2) Göy göl, tərifmi çox etmişəm. (əvvəldə, söz birləşməsi)

3) Qızarmış, sevgilim, al yanaqların (ortada, söz)

4) Ancaq duz-çörəyi itirmə, oğlum! (axırda, söz)

Xitablar ey, ay, a, heç kimi köməkçi vasitələrlə də işlənir.

Məs: Gəl, ev qoca Təbriz.

Öz tacını qoy, a dağlar!

Xitablar həm müxtəsər, həm də geniş ola bilərlər. Məs: Dost, hardan gəlirsən? (müxtəsər xitab); Əziz dost, səni çoxdan axtarırdım (geniş xitab). Geniş xitablarda tə'yin də olur.

2. **ARA SÖZLƏR.** Ara sözlər danışamın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. Ara sözlər həm söz, həm söz birləşməsi, hətə cümlə formasında ola bilərlər. Məs: 1) Təəssüf ki, Səinəd çox az yaşadı (söz formasında); 2) Sözün doğrusu, bu iş məmı açmır (söz birləşməsi); 3) Görünür, günəşə iştahan vardır (cümlə).

Ara sözlər, əsasən, cümlənən əvvəlində işlənsələr də, bə'zən cümlənən ortasında, bə'zən də cümlənən axırında işlənə bilərlər. Cümlənin əvvəlində işlənən ara sözdən sonra vergül, ortasında işlənən ara sözün hər iki tərəfində vergül, axırında işlənən ara sözdən əvvəl vergül, sonra isə cümlənən xarakterinə görə durğu işarəsi işlənir. Məs: 1) Məncə, havalar isti keçəcək. 2) Sən, doğurdan da, cəsəretli adamsan. 3) Yerli igidlərin səsidir, bəlkə?

Ara sözlərin ən çox işlənən mə'na növləri aşağıdakılardır:

1) Yə'qinlik bildirənlər: Əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən,

düzü, doğurdan da, doğrusu, yə'qin ki.

2) Güman, şübhə, təəssəf bildirənlər: bəlkə (də), güman (ki), deyəsən, ehtimal (ki), olsun (ki), görəsən, görünür, olmaya, hayıf (ki), çox hayıf, təəssüf (ki) və s.

3) Fikrin mənbəyini, kimə aid olduğunu bildirənlər: Mənə, bizcə, mənə görə, sənə görə, deyilənə görə, guya və s.

4) Nitqin hissələri arasında münasibəti (əlaqəni) göstərənlər: nəhayət, beləliklə, deməli, demək, xülasə, qisası, əvvələn, əvvəla, əksinə, birincisi, ikincisi və s.

3. ƏLAVƏ CÜMLƏLƏR VƏ ƏLAVƏ SÖZLƏR. Əlavə cümlə və əlavə sözlər nitqdə fikri dəqiqləşdirmək, şəxs, əşya, hadisə haqqında əlavə mə'lumat vermək məqsədilə işlədilir. Bunlar aid olduqları söz və ifadələrdən sonra, ayrıca söz qrupu kimi əlavə edilir və xüsusi intonasiya ilə fərqləndirilir. Yazıda onlar, adətən, mö'tərizəyə alınır, bə'zən də hər iki tərəfdən tire qoyulur. Məs: 1) – Yox, bizimkilər deyil. Ağam (Səhhət atasını nəzərdə tuturdu) qapını belə döymür. 2) Şagirdlər dərstdən sonra idman zalına yığışar – buna adət etmişdilər – müxtəlif idman növləri üzrə məşq edərdilər.

Belə əlavə cümlə və sözlər cümlə üzvlərinin əlavəsinə oxşayır.

4. SÖZ – CÜMLƏLƏR. Dilimizdə elə cümlələr var ki, onlar üzvlənmir, yə'ni belə cümlələrdə baş və ya ikinci dərəcəli üzvü göstərmək mümkün deyil.

Bir sözdən ibarət olub üzvlənməyən cümlələrə söz cümlə deyilir.

Bir sıra ədatlar, modal sözlər və nidalar nitqimizdə xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, bitmiş fikir ifadə edir və nəticədə söz-cümlə kimi formalaşır.

Bəli, yox, xeyr, əsla ədatları təkliddə işlənərək bütöv bir cümləni əvəz edir. Məs: Dərsi bilirsənmi? – Bəli. Sizə soyuqdurmu? – Yox və s.

Əlbəttə, bəlkə də, şübhəsiz, şəksiz, yə'qin ki, sözsüz, əsla və s. modal sözlər söz-cümlə ola bilər. Məs: Hamı razı qaldı? – Əlbəttə. Toya gedəcəksənmi? – Şübhəsiz.

Nidalar da söz-cümlə kimi çıxış edə bilirlər. Məs: Hamı

oxuyanı alqışladı: - Əhsən!

Qeyd: Ədatlar və modal sözlər cümlə üzvləri ilə birlikdə işlənilib, həmin cümlədəki fikrə uyğun məna ifadə etdikdə söz-cümlə olmur. Məs: Dərsə gedəcəksənmi?– Əlbəttə, getməyim vacibdi.

Söz-cümlədən sonra, adətən, nöqtə, nida işarəsi, üç nöqtə, az-az hallarda isə sual işarəsi qoyulur.

XÜSUSİLƏŞMİŞ ÜZVLÜ CÜMLƏLƏR

1. XÜSUSİLƏŞMİŞ ÜZVLƏR. Cümlədə məna və intonasiya cəhətdən fərqləndirilən üzvlərə xüsusiləşmiş üzvlər deyilir. Bütün cümlə üzvləri xüsusiləşə bilər. Lakin tamamlıqlar və zərflilər daha çox xüsusiləşir.

Tamamlıqlar başqa, qeyri, özgə, savayı, əlavə, əvəzinə və s. qoşmaların köməyi ilə xüsusiləşir. Tərkibində bu qoşmalardan biri olan tamamlıq intonasiya və fasilə ilə qalan üzvlərdən ayrılaraq xüsusiləşir. Məs: 1) Qusların səmindən başqa, bir səs eşidilmirdi. 2) Plandan əlavə, 30 faiz pambıq nəzərdə tutulub və s.

Zərflilər əksərən baxmayaraq, haldə, kimi, əlaqədar olaraq, asılı olaraq və s. sözlərin köməyi ilə xüsusiləşir. Məs: 1) Cəhər vorğun və ac olduğumuza baxmayaraq, körpünü tikdik. 2) Payız olduğu haldə, aran yerlərdə isti idi.

Qeyd: Başqa, əlavə sözləri qoşma kimi işləndikdə, haldə, kimi sözləri xəbərin yanında işləndikdə xüsusiləşmiş üzv əmələ gətirə bilmir.

Xüsusiləşmiş tamamlıq və zərflilərdən sonra vergül qoyulur.

2. DƏQİQLƏSDİRİCİ XÜSUSİLƏŞMİŞ ÜZVLƏR. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər bu və ya digər bir üzvə aid olur, onun mənasını konkretləşdirir. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər olan cümlələrdə əvvəl gələn üzv məzmunca çoxluğu, bütövlü, sonra gələn üzv isə çoxluq, ümumilik bildirənin bir hissəsini, bir qismini ayıraraq nəzərə çarpdırır və xüsusiləşdirir. Məs: Biz bütün adamlara, o cümlədən də uşaqlara diqqətlə yanaşmalıyıq və s.

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta sözlərinin köməyi ilə formalaşır. Bu sözlər xüsusiləşdirilən üzvün əvvəlində işlənir. Məs: 1) Bütün siniflər, xüsusən onuncular yaxşı nəticə əldə etdilər. 2) Onun bütün bədən, hətta üz-gözü də toz-torpaq içində idi. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər əlavələrə oxşayır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz. Xüsusiləşən əlavələrlə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər mə'nə həcminə görə fərqlənir. Əlavə ilə onun aid olduğu üzv mə'nəcə bərabər olur. Məs: Mən Bəşirə - şəhərli dostuна məktub yazdım.

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər isə ümumilik bildirən üzvün, bütövün bir hissəsini nəzərə çarpdırır. Məs: Orta məktəbin şagirdləri, xüsusən 10-cu sinifdə oxuyanlar daha yaxşı işləyirdilər.

Bundan başqa, əlavələrdən əvvəl yə ni sözü, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərdən əvvəl isə xüsusən, xüsusilə, o cümlədən tipli sözlər işlənir.

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərdən əvvəl vergül qoyulur.

VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ, SİTATLAR

1. VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ. Danışarkən və ya yazarkən bə'zən başqasının nitqini (onun nə dediyini, nə yazdığını) dinləyiciyə, oxucuya çatdırmaq lazım gəlir. Başqasının nitqi iki üsulla verilə bilər: 1) vasitəsiz, 2) vasitəli.

1) **Vasitəsiz nitq.** Birisinin eynilə işlətdiyimiz sözlərinə vasitəsiz nitq deyilir.

Ünsiyyət prosesində başqasının, bə'zən də özümüzün əvvəllər söyləmiş olduğumuz fikri eynilə işlətmək lazım gəlir. Bu cür fikirlərin işləndiyi cümlələr iki hissədən - müəllifin sözlərindən və vasitəsiz nitqdən ibarət olur. Məsələn: Məhəmməd peyğəmbər demişdir: "Cənnət anaların ayaqları altındadır" (Müəllifin sözü)+ (vasitəsiz nitq).

Müəllifin sözləri çox zaman dedi, əmr etdi, düşündü, fikirləşdi, soruşdu və s. sözlərlə - nitq fe'lləri ilə bitir, cütlərkibli və

ya təktərkibli cümlə şəklində formalaşır. Vasitəsiz **nitq** isə bir, iki, üç və daha artıq cümlədən ibarət olub, müəllif nitqinə intonasiyanın köməyiylə qoşulur. Vasitəsiz nitq müəllif təhkiyəsinə daxil olduqda dırnaq arasına alınır, dialoqun tərkib hissəsi olduqda, adətən tire ilə verilir.

Vasitəsiz nitq beş vəziyyətdə işləyə bilər:

1) Müəllifin sözlərindən sonra; məs: M.Qorki demişdir: "Kitab bilik mənbəyidir". Əli dedi: - Gəlin dərslərdən qaçaq. (M: "V")

2) Müəllifin sözlərindən əvvəl; "Tək birçə anaş qoyun qalsa, mənə bəsdir", - deyər çoban ürəyini sıxmırdı. ("V" M)

3) Müəllifin sözlərinin arasında; məs: Ələm: - Bircədən könlümə düşdünüz, - dedi. Katibə dəstəyi yerinə qoyub: "Rəktor sizi istəyir", - dedi. (M: "V": m)

4) Müəllifin sözlərindən əvvəl və sonra; məs: "Vəğzələ sür, - dedi, - orada bilərsən" ("V":m: "v")

5) Müəllif nitqi ilə vasitəsiz nitq ardıcıl növbələşə bilər; məs: -Qızım, bu mənim nəyimə lazımdır? - deyər Xürrəm gülümsündü. -Bunu sənə bağışlayıblar. (V - m -V)

2) Vasitəli nitq. Vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsi.

Başqasının nitqinin eynilə deyil, öz sözlərimizlə dəyişilmiş şəkildə verilməsinə vasitəli nitq deyilir. Bu cür cümlələr müəllifin sözlərindən və başqasının nitqinin məzmunundan ibarət olur.

Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən "ki" bağlayıcısından istifadə olunur, dırnaqlar və tire atılır. Vasitəli nitq budaq cümlə şəklində formalaşır və müəllif nitqindən sonra işlənir. Məs:

Müəllim dedi: «Sabah sifətin dərəcələrini soruşacağam».

Müəllim dedi ki, o sabah sifətin dərəcələrini soruşacaq.

Vasitəli nitqdə şəxs əvəzlilikləri vasitəsiz nitqdə olduğu kimi saxlanmır, müəllifin istəyinə uyğun olaraq dəyişdirilir.

Vasitəli nitqdə vasitəsiz nitqə məxsus xüsusi intonasiya olmur və vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən xitabları, nida-ları, vasitəsiz nitq üçün zəruri olan bə'zi başqa əlamətləri sax-

lamağa ehtiyac qalmır.

2. SİTATLAR. Öz fikrini əsaslandırmaq və ya aydınlaşdırmaq üçün başqasının söylədiklərindən, yazdıqlarından götürilən dəqiq çıxarışlara sitat deyilir.

Citatla verilən cümlə tərtib formasına, durğu işarələrindən istifadə qaydasına görə vasitəsiz nitqdən seçilmir. Fərq ondadır ki, sitatdan istifadə edərkən müəllif öz fikrini gücləndirmək, fikrin ilkin mənbəyini göstərmək və s. məqsədlər güdür. Bu cəhət elmi əsərlər üçün səciyyəvidir. Məs: M.F.Axundov "Təmsilat"ı tərcümə edən Mirzə Məhəmməd Cəfərə yazırdı: "Kəmalüddövlə vaiz və nəsihətçi deyil, o, tənqidçidir".

Əgər bütöv bir cümlədən ibarət olan sitat tam şəkildə verilmirsə, bəzi sözlər ixtisar edilirsə, buraxılmış sözlərin yerinə üç nöqtə qoyulur. Məs: S.Vurğun yazırdı: "Azərbaycan xalqı qəbrəman xalqdır".

Sitatlar müəllifin nitqinin tərkibinə də daxil ola bilər. Lakin bu zaman dırnaqlar saxlansa da, sitat kiçik hərflə başlanır. Sitatdan bu cür istifadə halları vasitəli nitqə oxşayır. Məs: M.F.Axundovun fikrincə "elm və mədəniyyət geniş yayılandan sonra" artıq despotizm, fanatizm və s. "yaşaya bilməz".

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

1. İki və ya daha artıq cümlənin birləşməsindən ibarət olan cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin isə iki və daha çox grammatik əsası olur. Məs: Göy guruldadı, şimşək çaxdı, yağış yağmağa başladı.

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi təktərkibli də ola bilər. Belə hallarda həmin tərkib hissədə mübtəda axtarmağa ehtiyac yoxdur. Məs: Şad xəbər verdilər, ananın ürəyi açıldı.

Bu cümlənin birinci tərəfi (Şad xəbər verdilər) qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, ikincisi (Ananın ürəyi açıldı) şəxssiz cümlə şəklində qurulmuşdur. Ona görə də tərkib hissələrinin heç birinin mübtədası yoxdur.

Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə sintaktik cəhətdən iki cür bağlanır: **tabesizlik yolu** ilə və **tabelilik yolu** ilə. Bu cəhətdən mürəkkəb cümlələrin iki növü var:

1) **Tabesiz mürəkkəb cümlələr** (bu cümlələr tabesizlik yolu ilə yaranır)

2) **Tabeli mürəkkəb cümlələr** (bu cümlələr tabelilik yolu ilə yaranır)

2. **TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR:** Bərabər hüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir.

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə müxtəlif məna əlaqələri ilə (zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə əlaqəsi) bağlanır. Bu əlaqələr həm tabesizlik bağlayıcıları, həm də intonasiya ilə, bağlayıcısız yaranır. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələr iki qrupa ayrılırlar: **bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr** və **bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr**.

3. **BAĞLAYICILI TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR:** Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün aşağıdakı bağlayıcılardan istifadə olunur:

1) **Birləşdirmə bağlayıcısı:** və; Məs: Qapı açıldı və Həsən içəri girdi.

2) **Qarşılaşdırma bağlayıcıları:** amma, ancaq, lakin və s. Məs: Gün çıxdı, ancaq yağış kəsmədi.

3) **İştirak bağlayıcıları:** həm, həm də (ki), hətta, da, də. Məs: Hava birdən-birə soyudu, hətta yağış da yağdı.

4) **İnkar bağlayıcıları:** nə, nə də, nə də ki; Məs: Nə o bunu dindirir, nə də o bunu danışdırır.

5) **Bölüşdürmə bağlayıcıları:** ya, ya da, gah, gah da, istər, istərsə də və s; Məs: Gah gün çıxır, gah bulud olur, gah da xəzri əsməyə başlayır.

6) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları:** yə'ni, məsələn və s; Redaksiya fəaliyyətdə idi, yə'ni qəzet vaxtında çıxırdı.

Qarşılaşdırma, iştirak, inkar və bölüşdürmə bağlayıcıları ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri bir-birinə bağlanıbsa, həmin bağlayıcılardan əvvəl vergül qoyulur. Aydınlaşdırma bağlayıcısı olan yə'ni(dən) əvvəl çox vaxt vergül, bə'zən də nöqtəli vergül qoyulur.

4) **TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ MƏ'NA ƏLAQƏLƏRİ.** Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mə'na əlaqələri həm bağlayıcıların iştirakı, həm də intonasiya ilə yaranır. Bunlar aşağıdakılardır: Zaman əlaqəsi, ardıcılıq əlaqəsi, səbəb-nəticə əlaqəsi, aydınlaşdırma əlaqəsi, qarşılaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi.

1) **Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.** Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində eyni zamanda baş verən hadisələr sadalanır. Məs: 1) Sənəmi görə-görməz bütün məclis onu seyr etdi və hər kəs bir-birinə pıçıl-daşmağa başladı. 2) Şəhərdə sakitlikdir, yollar təhlükəsizdir.

2) **Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.** Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində müəyyən ardıcılıqla baş verən hadisələr sadalanır. Məs: 1) Lampalar söndü, kino verilişi başlandı. 2) Dəhlizim qapısı açıldı və otağa bir qız daxil oldu.

3) **Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.** Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissə-

dəki iş səbəbi, ikinci tərkib hissədəki iş onun nəticəsini bildirir. Məs: 1) Birdən motor susdu, çarxlar dayandı. 2) Günəş batdı və göylər qaraldı.

Qeyd: Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında bənzəyiş var. Yadda saxlamaq lazımdır ki, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir kortəbiilik olur, yə'ni birinci cümlədəki səbəbdən sonrakı cümlədəki hadisə baş verir. Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə isə işin ardıcıl icrası öz ifadəsini tapır. Məs: 1) Arvad diksindi və süd kasası əlindən yerə düşdü (səbəb-nəticə əlaqəsi); 2) Günəş batdı, lampalar yandı (ardıcılıq əlaqəsi).

4) Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrindən biri o birinin ifadə etdiyi fikri aydınlaşdırır.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri əksərən intonasiya ilə bir-birinə bağlanır. Bə'zi hallarda yə'mi aydınlaşdırma bağlayıcısından da istifadə olunur. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri intonasiya ilə bağlandıqda hissələr arasında iki nöqtə və ya nöqtəli vergül, yə'mi bağlayıcısı ilə bağlandıqda vergül qoyulur. Məs: 1) Əhmədin işi asan idi: idarələrə məktub daşıyırdı. 2) Uzun qış axşamı idi; külək dəhşətli bir sızıltı ilə əsirdi. 3) Səlim başını tərpətdi, yə'ni o razı idi.

Qeyd: Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrinin tərkib hissələri arasında o vaxt nöqtəli vergül işarəsi qoyulur ki, cümlənin tərkib hissələrinin birində vergül işarəsi olsun. Məs: Ələm qoruqdakı hündür ərik ağacına nəzər saldı; budaqların çoxu puçurlamışdı, tumurcuqların burnu ağarırdı.

5) Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinə dəki iş və ya hadisələr bir-biri ilə qarşılaşdırılır.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri intonasiya, qarşılaşdırma bağlayıcıları (**amma, ancaq, lakin**) və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnir. Məs: 1) Mən çox dedim, o az eşitdi. 2) Aslan kişi getmək istədi, ancaq İsa kişi qoymadı. 3) Hadisənin nə yerdə olduğunu Kərəm başa düşmüş-

dü, İlyas isə heç nə anlamırdı.4) Çiçək var, amma aparmaq öz əlindədir.

Qeyd: Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları ilə yanaşı, yeri gəldikdə isə bağlayıcısından da istifadə olunur. Məs: Mən şofer olub maşın sürürəm, sən isə bədnəzərdən qorxursan.

6) Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrindəki iş və ya hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və ya daha artıq işdən yalnız birinin mümkünlüyü ifadə olunur. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələr bölüşdürmə bağlayıcılarının köməyi ilə yaranır. Məs: 1) Gah güclü yağış yağır, gah da külək əsirdi. 2) Ya uşaqlar kəndə gələcək, ya da mən onları görmək üçün şəhərə gedəcəyəm. 3) Ya vətən torpağı tam azad olunacaq, ya da biz hamımız bu yolda qurban gedəcəyik.

Qeyd: Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qarşılaşdırma, və, həm, həm də, nə, nə də, da, də bağlayıcıları işlənmiş cümlələrdə zaman, ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəsi, yəni bağlayıcısı işlənmiş cümlələrdə aydınlaşdırma əlaqəsi, ya, ya da, gah, gah da bağlayıcıları işlənmiş cümlələrdə isə bölüşdürmə əlaqəsi olur

5. BAĞLAYICISIZ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR. Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri sadə cümlələrin məzmunundan və intonasiyadan asılı olur. Məs: 1) Sərin külək əsdi, mağara bir sərinlik doldu. 2) Əhməd çıxış etmək istədi, Qulu imkan vermədi.

Birinci cümlədə səbəb-nəticə, ikinci cümlədə qarşılaşdırma əlaqəsi var.

İntonasiya ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr arasında vergül qoyulur. Məs: İldırım çaxdı, göy gürüldədi, yağış yağmağa başladı.

Belə hallarda sonuncu tərkib hissələr arasında və bağlayıcısı da işlənə bilər.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

1. Tərkibindəki sadə cümlələrdən biri grammatik cəhətdən digərinə tabe olan mürəkkəb cümləyə tabeli mürəkkəb cümlə deyilir. Bu cür cümlələrdə tabe edən hissə baş cümlə, tabe olan hissə budaq cümlə adlanır. Baş cümlənin işarəsi: - kvadrat (□), budaq cümlənin işarəsi: - dairə (O)

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan budaq cümlələr ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işlənir, yaxud da bütövlükdə baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Məs: 1) Aydın idi ki, maşın xarab olub yolda qalmışdır. 2) Müəllim öz kəndimizdən olsa, bütün çətinliklərdən birdəfəlik xilas olarıq.

Misallardakı (maşın xarab olub yolda qalmışdır) və (müəllim öz kəndimizdən olsa) budaq cümlələr, (aydın idi ki) və (bütün çətinliklərdən birdəfəlik xilas olarıq) baş cümlələrdir. Birinci misaldakı budaq cümlə baş cümlənin mübtədası yerində işlənmiş, ikinci misaldakı budaq cümlə isə baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olub, baş cümlədəki işin şərtini bildirir.

2. BUDAQ CÜMLƏNİ BAŞ CÜMLƏYƏ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR. Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bir sıra vasitələr var. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Budaq cümlələrin bir qismi baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları (ki, çünki, ona görə ki, odur ki, əgər, hərgah, madam ki və s) ilə bağlanır. Belə budaq cümlələr baş cümlədən əvvəl də, sonra da gələ bilər. Məs: Madam ki tanıyırsınız, kim olduğunu söyləyin (əvvəldə). Bütün tələbələrə tələb olunur ki, şəhərdə pasport qeydiyyatına düşsünlər (axırda).

2) Budaq cümlələr baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlana bilər. Məs: Qara pəhləvan gördü, hərif çox güclüdür.

3) Budaq cümlələrin bir qrupu baş cümləyə kim, nə, necə, nə cür, bansı, nə vaxt, haçan, hara, nə qədər, necə və s. əvəzliliklərlə – bağlayıcı sözlərlə bağlanır və bu sözlər çox vaxt ki ədatı ilə birgə işlənir. Məs: Kim ki zəhmətdən qorxmur, onun çörək sahibi olması mümkündür. Nəyi ki bilmirsən, öyrənməyə çalış.

Bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqli olaraq cümlə üzvü

olur. Bağlayıcı sözlər əsasında qurulan budaq cümlə bir qayda olaraq, baş cümlədən əvvəl gəlir.

4) Bə'zən budaq cümlə baş cümləyə –sa, (–sə) şəkilçisi və –mi⁴ ədatı ilə bağlanır. Belə budaq cümlələr də baş cümlədən əvvəl gəlir. Məs: Göyün üzü açılsa, hava bir qədər isinər. Bir şey oldumu, özünü itirmə, mənə mə'lumat çatdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birindən vergülə ayrılır.

Qeyd: Bağlayıcı sözdə «ki» ədatından sonra vergül qoyulmaz; Məs: Harda ki iş çoxdur, mən orda işləmək istəyirəm.

3. BAŞ CÜMLƏDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU. Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində çox zaman budaq cümlə vasitəsilə müəyyənləşən, aydınlaşdırılan **bu, o, buna, ona, bunda, onda, elə, belə (müxtəlif formalarda), o qədər və s. sözlər – işarə əvəzlilikləri işlənir.** Belə sözlər həm müəyyən bir budaq cümlənin işlənməsinə şərait yaradır, həm də budaq cümlənin növünə əvvəlcədən işarə edir. Məs: 1) Bu da aydındır ki, (nə?) Həsən dərsə gəlməyəcək. 2) Mən də onu deyirəm ki, (nəyi?) yaşım ötür, qocalıram. 3) Dediym odur ki, (nədir?) iş gecikməyim. 4) Uşaq elə sevindi ki, (necə?) elə bil dünyanı ona bağışladılar. 5) Koroğlu onda ayıldı ki, (nə zaman?) iş işdən keçmişdi.

Misallardan göründüyü kimi baş cümlələrin birincisində əvəzlik mübtəda (**bu**), ikincisində tamamlıq (**onu**), üçüncüsündə xəbər (**odur**), dördüncüsündə tərz-i-hərəkət zərfliyi (**elə**), beşincisində isə zaman zərfliyi (**onda**) yerində işlənmişdir. Bu cür sözlər, yə'ni işarə əvəzlilikləri baş cümlədə hansı üzv yerində işlənirsə, budaq cümlə də onun adı ilə adlanır. Belə ki, yuxarıdakı cümlələrdən birincisi mübtəda, ikincisi tamamlıq, üçüncüsü xəbər, dördüncüsü tərz-i-hərəkət, beşincisi isə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Bu xüsusiyyətinə görə baş cümlədə işlənən belə əvəzliliklərə **əvəzlik-qəliblər** də deyilir.

Qeyd: Bə'zən baş cümlədə bu cür sözlər işlənməyə bilər, lakin onları bərpə və təsəvvür etmək mümkündür. Məs: Demək istəyirəm ki, (nəyi?) getməyinə razı deyiləm; Onu demək istəyi-

rəm ki, (nəyi?) getməyinə razı deyiləm.

Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlandıqda baş cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifələrində əvəzlik-sözlər işlənir. Belə sözlərə **qarşılıq** söz deyilir. Belə sözlər baş cümlədə hansı üzv yerində işlənibsə, budaq cümlə həmin üzvün adı ilə bağlıdır. Əvəzlik-sözlər bir qayda olaraq baş cümlənin bir üzvü olur. Məs: Necə istəyirsən, elə də yaz. Kimi məsləhət bilirsən, onu da göndərək.

4. BUDAQ CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ. Tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələrinə görə fərqlənir və budaq cümlələr də cümlə üzvlərinə uyğun gəlir. Cümlə üzvlərinə uyğun olaraq, budaq cümlələr başlıca olaraq aşağıdakı növlərə ayrılır:

I mübtədə budaq cümləsi;

II xəbər budaq cümləsi;

III tamamlıq budaq cümləsi;

IV tə'yin budaq cümləsi;

V zərflik budaq cümləsi;

1) tərz-i-hərəkət budaq cümləsi;

2) yer budaq cümləsi;

3) zaman budaq cümləsi;

4) kəmiyyət budaq cümləsi;

5) səbəb budaq cümləsi;

6) məqsəd budaq cümləsi;

7) qarşılaşdırma budaq cümləsi;

8) şərt budaq cümləsi.

5. MÜBTƏDA BUDAO CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR.

Mübtədə budaq cümləsi ya baş cümlənin mübtədası əvəzinə işlənir, yaxud da baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədanı izah edir. Məs: 1) Ürəyindən keçir ki, (nə?) babası Solmazın əlindən tutsun. 2) Bu da aydındır ki, (nə?) o yerlərdə dəğ çiçəkləri çox ətirli olur.

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona «ki» bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Birinci cümlənin baş cümləsində mübtədə yoxdur və mübtədanın baş cümlədən doğan

sualına budaq cümlə cavab verir. İkinci misalın baş cümləsində mübtədə «bu» işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş, budaq cümlə isə həmin sözü açmağa və aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə, əsasən, budaq cümlədən əvvəl gəlir. Bə'zən elə hallar olur ki, mübtədə budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona bağlayıcı sözlə bağlanır. Bu zaman baş cümlədə mübtədə vəzifəsində qarşılıq bildirən söz olur və ya təsəvvür edilir. Məs: 1) Kimdən soruşuram, qoy o cavab versin. 2) Kim ki intizamlıdır, döyüşü də o udur. 3) Kim gəncliyini zəhmətsiz keçirsə, gələcəkdə peşman olacaq.

Qeyd: Tərkibində əvəzlik-qəlib işlənmiş mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr sadələşdirilərkən əvəzlik-qəlib atılır, budaq cümlə tərkib şəklində onun yerinə qoyulur. Məs: Məktubda o da yazılmışdı ki, (nə?) Cingizi xaricə göndərmək istəyirlər. Sadələşdirilərkən cümlə belə olacaqdır: Cingizi xaricə göndərmək istədikləri də (nə?) məktubda yazılmışdı.

6. XƏBƏR BUDAO CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzləri ilə ifadə olunmuş xəbərini izah edib aydınlaşdırır. Baş cümlənin xəbəri adətən odur, o idi, bu idi, elədir, belədir, oradadır, buradadır, onun üçündür, bunun üçündür və s. sözlərlə ifadə olunur və budaq cümlə onların izahına xidmət edir. Məs: 1) Məqsədım budur ki, (nədir?) yayda rayona gedəm. 2) Vəziyyət elədir ki, (necədir?) gəlişinizlə hər şeyi yerinə qoya bilərsiniz.

Xəbər budaq cümləsi bə'zən baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlanır. Bu zaman baş cümlədə qarşılıq bildirən söz xəbər vəzifəsində işlənir. Məs: 1) Hər kim tez gəlsə, bu yer onundur. 2) Əvvəllər necə idisə, indi də elədir.

Qeyd: Əvəzlik-qəlib işlənmiş xəbər budaq cümlələrini sadələşdirərkən baş cümlədəki əvəzlik-qəlib ixtisar olunur və budaq cümlə tərkib şəklində onun yerini tutur. Məs: Məqsədım odur ki, yayda rayona gedim – Məqsədım yayda rayona getməkdir.

7. TAMAMLIO BUDAO CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR. Tamamlıq budaq cümləsi ya baş

cümlənin tamamlığı əvəzində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan tamamlığı ifadə edir. Məs: 1) Hiss edirəm ki, (nəyi?) siz əməlinizdən pəsmansınız. 2) Onu da bilirəm ki, (nəyi?) qalib gəlməyimiz çətin olacaq.

Tamamlıq budaq cümləsi daha çox baş cümlənin fe'li xəbərinə aid olur. Lakin bə'zən ismi xəbərə də aid ola bilər. Məs: Əminəm ki, (nəyə?) hər şey yaxşı olacaq.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə «ki» bağlayıcısı olmadan intonasiya ilə də qoşula, bağlana bilər. Məs: Mən bilirəm, (nəyi?) sən nə demək istəyirsən.

Bə'zən tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona bağlayıcı sözlə bağlanır və baş cümlədə tamamlıq vəzifəsində qarşıq bildirən söz işlənir və ya təsəvvür olunur. Məs: 1) Kim ki çıxış edirdi, onu (kimi?) alqışlayırdılar. 2) Səndən nə soruşsalar, (ona) cavab ver.

Qeyd: Tamamlıqlar kimi, tamamlıq budaq cümlələri də vasitəsiz və vasitəli olurlar. İsmi tə'sirlik halının (kimi?, nəyi?, nə?) suallarına cavab verib tə'sirli fe'llərlə əlaqədə olan tamamlıq budaq cümlələri tə'sirli, qalan tamamlıq budaq cümlələri isə tə'sirsiz tamamlıq budaq cümlələri hesab olunur.

8. TƏ'YİN BUDAO CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR. Tə'yin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə (və ya isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunmuş hər hansı bir üzvünü tə'yin edir və necə?, nə cür?, hansı? suallarından birinə cavab verir. Məs: 1) Mən insan o adama deyirəm ki, ömrü fırtınalar içəri-sində kecsin. 2) O şe'ri oxuyuram ki, heç yerdə çap olunmayıb. 3) O elə şairdir ki, adı dünya durduqca yaşavacaqdır.

Misalların hər üçündə budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona «ki» bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Birinci cümlədə budaq cümlə baş cümlənin mübtədasını (insan), ikinci misalda tamamlığını (şe'ri), üçüncü misalda isə xəbərini (şairdir) izah edir.

Baş cümlədə işarə əvəzliyi (tə'yinin qəlibi) işlənməyə də bilər, lakin onu təsəvvür və bərpa etmək mümkündür. Məs: Nöqsan var ki, yüzlərlə adama ziyan vurur. (Elə nöqsan var ki, yüzlərlə adama ziyan vurur.)

Tə'yin budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı olmadan, intonasiya ilə də bağlana bilər. Məs: Elə adam var heç nəyi bəyənmir.

9. ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR. Zərflik budaq cümləsinin növləri aşağıdakılardır: 1) tərz-i-hərəkət budaq cümləsi; 2) zaman budaq cümləsi; 3) yer budaq cümləsi; 4) kəmiyyət budaq cümləsi; 5) səbəb budaq cümləsi; 6) məqsəd budaq cümləsi; 7) şərt budaq cümləsi; 8) qarşılaşdırma budaq cümləsi.

1) Tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin nə cür icra olunduğunu bildirir. Bu cür cümlələr baş cümlənin fə'li xəbərinə aid olur, baş cümlədə işlənmiş elə, belə işarə əvəzliliklərinin mə'nasını izah edir və necə? nə cür? suallarına cavab olur. Məs: Elə danışırısan ki, esidənlər səni qınavar.

Bə'zən tərz-i-hərəkət budaq cümləsinin əvvəlində elə bil, guya, sanki, deyəsən sözləri işlənir və budaq cümlənin bu növü müqayisə məzmununa malik olur. Məs: Külək qarı elə sovururdu ki, elə bil (sanki, elə bil ki) aləm bir-birinə qarısacaqdı.

Bə'zən baş cümlə ismi xəbərlə əlaqələnilir və dərəcə çalarına malik olur. Məs: Gecə elə aydın idi ki, (nə dərəcədə?) fanarları yandırmağa ehtiyac olmadı.

Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi bə'zən baş cümlədən əvvəl gəlir və ona necə, nə cür, necə ki, hər necə bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə isə qarşılıq bildirən elə, eləcə də, o cür sözlərindən biri işlənir. Məs: Nə cür istəyirsən, o cür də edirik.

2) Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir, nə zaman? nə vaxt? haçan? suallarından birinə cavab olur. Zaman budaq cümləsi həm baş cümlədən sonra, həm də əvvəl işləyə bilər.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədən sonra gələndə ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə o vaxt, o zaman, onda ki sözləri işlənir və həmin sözlər budaq cümləsi vasitəsilə izah olunur. Məs: Biz o zaman xoşbəxt olacağıq ki, vətən torpaqları tam azad olunsun.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələndə baş cümləyə o zaman ki, o gün ki, o vaxt ki, nə zaman ki, haçan ki, elə ki və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır və baş cümlədə onda qarşılıq sözü işlənir (bə'zən işlənməyə də bilər). Məs: O zaman ki Püstə xanım evə çatdı (nə zaman?), onda artıq iş-ışdən keçmişdi.

Bə'zən zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələrək ona ki bağlayıcısı ilə də bağlana bilər. Məs: Təzəcə yerini rahatlamısdı ki, səs eşitdi.

3) Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və haraya? harada? haradan? suallarından birinə cavab olur.

Yer budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir, baş cümləyə bə'zən haraya (haraya ki), harada (harada ki), haradan (haradan ki), bə'zən də o yerə ki, o yerdə ki, o yerdən ki, bir yerə ki, bir yerdən ki, və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə isə bunlara müvafiq olaraq, ismin üç halmda – yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında qarşılıq bildirən oraya, orada, oradan sözləri işlənir (bə'zən bu sözlər işlənməyə də bilər, lakin onları bərpa etmək mümkündür) və budaq cümlə vasitəsilə izah olunur. Məs: Harada ki, əməyinə düzgün qiymət vermirlər, mən orada işləmək istəmirəm. Bir yerə ki çağrıldın, orada olmağın məsləhətdir.

4) Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin və ya əlamətin miqdarını bildirir və nə qədər? sualına cavab olur.

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işləmir və baş cümləyə nə qədər, hər nə qədər, nə qədər ki bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Baş cümlədə isə uyğun olaraq qarşılıq bildirən o qədər, o qədər ki, o qədər də, bir o qədər, bir elə sözləri işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Məs: Sən nə qədər demişdin, mən də bir o qədər aldım. Nə qədər çox oxusan, o qədər çox bilərsən.

Bə'zən baş cümlədəki qarşılıq bildirən o qədər sözü buraxılır, lakin təsəvvür edilir. Nə qədər səbirli olsan, xeyir taparsan.

5) Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin və ya əlamətin səbəbini bildirir və niyə? nə üçün? nə səbəbə? nəyə görə? suallarından bi-

rinə cavab olur.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki**, **çünki**, **ona görə ki**, **ondan ötrü ki** bağlayıcıları ilə bağlanır. Məs: Bu hadisə məni çox sevindirdi, çünki Söhbət öz səhvini başa düşmüşdü. Cavanşir çox sevinirdi, ona görə ki o, ikinci sinfi də ə'lə qiymətlərlə başa vurmaqda idi.

6) Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin məqsədini bildirir və **niyə? nə üçün? nəyə görə? nə məqsədlə?** suallarından birinə cavab olur.

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə məqsəd zərfliyi vəzifəsində **oua görə, ondan ötrü (qəlib söz)** ola da bilər, olmaya da. Məs: Zakir dostu Fərruxa teleqram göndərdi ki, onun gəlişindən xəbərsiz olmasın. Biz əlavə məşğələlərə ona görə gedirik ki, qəbul zamanı çətinliyimiz olmasın.

Qeyd: Səbəb və məqsəd budaq cümlələri bir-birinə çox yaxın və oxşardır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümləyə **nə məqsədlə?** sualını vermək lazımdır. Bu suala cavab verə bilməyən cümlə səbəb budaq cümləsi, cavab verən isə məqsəd budaq cümləsi sayılmalıdır. Məs: 1) Yaxşı oxuduğu üçün (niyə? nə səbəbə? nə üçün? nəyə görə?) Vasifi aspiranturada saxladılar (səbəb budaq cümləsi) 2) Müəllimlər keçmiş dərsi ona görə təkrar edirlər ki, (niyə? nə üçün? nəyə görə? nə məqsədlə?) sagirdlər biliklərə daha möhkəm yiyələnsinlər (məqsəd budaq cümləsi)

7) Şərt budaq cümləsi. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir və **hansı şərtlə?** sualına cavab olur.

Şərt budaq cümləsi, əsasən, baş cümlədən əvvəl gəlir, ona şərt şəkilçisi – sa^2 və ya şərt bağlayıcıları (**əgər, hərgah, madam, madam ki, indi ki, bir halda ki** və s.) ilə bağlanır. Məs: Əgər mən bir adama yaxşılıq eləvirəmsə, demək, mə'nəvi ehtiyacımı ödəyirəm. Hərgah bu is baş tutmasa, elə indidən açıb-ağartmağa ehtiyac yoxdur.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə bə'zən baş cümlədə **bir şərtlə, o şərtlə, bu şərtlə** qəlib sözlərdən biri iştirak edir. Bu zaman budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki**

bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs: Bir şərtlə hamamdan çıxmaq istəyirdi ki, Səfiyyə ilə bir söhbət eləsin. Əhməd pulu bu şərtlə verdi ki, Məmmədin heç nədən xəbəri olmasın.

Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzən bu şərtlə, bir şərtlə birləşmələri yerini dəyişərək ki bağlayıcısı ilə budaq cümlənin tərkibinə keçir və bu şərtlə ki, bir şərtlə ki şəklində bağlayıcı birləşmə əmələ gətirir. Məs: Səminlə toya gedərəm, bir şərtlə ki, toyda çox oynamayasan.

Bəzən şərt budaq cümləsi intonasiya ilə, bağlayıcı sözlərin köməyi olmadan da baş cümləyə bağlana bilir. Məs: Bir kasa azlıq evləvir, yeddi kasa ye.

8) Qarşılaşdırma budaq cümləsi. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu qarşılaşdırılır. Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hərəkətə qarşı duran hadisəni, vəziyyəti bildirir. Belə cümlələr nəyə baxmayaraq? sualına cavab olur. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümləyə, əsasən, -sa² şəkilçisi, da, də, belə ədatları, yaxud nə qədər bağlayıcısı ilə bağlanır. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir. Məs: Aslanzadə hər işdə dəqiq olmağı tələb etsə də, təfərrüata varmağı sevməzdi. O nə qədər ağır vəziyyətə düşsə, fikirləşib yol tapacaqdır.

Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümləyə qarşılıqlı şəkil-də işlənən hərçənd (düzdür, doğrudur) – amma (ancaq, lakin, fəqət) bağlayıcıları ilə də bağlanır. Məs: Doğrudur, bir az ləngidik, amma tapşırığımızı yerinə yetirdik. Hərçənd çox da ciddi məsələ deyil, lakin ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Qeyd: Bəzən tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri ikidən artıq ola bilər. Bu cür cümlələr mürəkkəb tərkibli tabeli mürəkkəb cümlələr adlanır. Belə cümlələr daha çox budaq cümlələrin, bəzən də baş cümlələrin hesabına formalaşır. Bunların, əsasən, üç növü var:

1) Bərabər**hüquqlu** budaq cümlələrin baş cümləyə təbə olması yolu ilə əmələ gələnlər. Məs: O zaman insan xoşbəxt ola bilər ki, başqalarına faydası dəysin, ürəyində xalqın səsim eşitsin, qolunda xalqın qüvvəsi duyulsun.

Bu misalda birinci cümlə baş cümlə, sonrakı üç cümlə isə

zaman budaq cümlələri olub, paralel şəkildə baş cümləyə bağlanmışdır.

2) Bə'zən baş cümlə sadə, budaq cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs: Sabutay gedəndən sonra xəbər gəldi ki, bərə yanıb, rəis o yana keçə bilməyib.

Bu misalda birinci cümlə baş cümlə, ikinci cümlə isə tamamlıq budaq cümləsidir. Tamamlıq budaq cümləsinin özü də səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir (bərə yanıb, rəis o yana keçə bilməyib).

3) Bə'zən baş cümləyə bağlanan budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs: Üzündən bəllidir ki, yaşı az olsa da, ömrünün çoxu gedib.

Bu misalda birinci cümlə (üzündən bəllidir ki) baş cümlə, ikinci cümlə (yaşı az olsa da, ömrünün çoxu gedib) isə mübtəda budaq cümləsidir. Budaq cümlənin özü qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Qeyd: Altından xətt çəkilmiş cümlələr budaq cümlələrdir.

DİL VƏ DİLÇİLİK

1. **DİL NƏDİR?** Bir həqiqətdir ki, dilsiz, danışqsız, ünsiyyətsiz cəmiyyət ola bilmədiyi kimi, cəmiyyət olmadan dil də yaranı bilməzdi. Dilin yaranması, inkişafı cəmiyyətin tarixi və inkişafı ilə bağlıdır. Dil fərdi hadisə deyil, yə'ni onu bir nəfər yaratmayıb. Dil ictimai hadisədir. Bu o deməkdir ki, dili ayrı-ayrı adamlar yox, cəmiyyət, insanların birliyi yaradıb, formalaşdırıb və inkişaf etdirib.

Dil insanlar arasında qarşılıqlı anlaşıma, ünsiyyət vasitəsidir. Dilsiz, nitqsiz, danışqımız insanlar bir-birilərinə dərk edə, anlaşı bilməzlər.

İctimai hadisə olub insanlar arasında ünsiyyət yaradan dilin yaranması, inkişafı, başqa elmlərlə əlaqəsi, özünəməxsus qanun və qaydalarını öyrənən elmə **dilçilik elmi** deyilir.

2. **YAZI.** İnsanlar səsli dildən, şifahi danışqıdan istifadə etməklə yalnız müəyyən məsafədə bir-biriləri ilə əlaqə saxlaya bilirdilər. Cəmiyyət inkişaf etdikcə ünsiyyətin digər forması-yazı meydana gəldi. Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir. İnsanların səsin yetmədiyi yerlərlə əlaqə yaratmaq, hətta özlərindən sonra gələcək nəsillərlə ünsiyyət saxlamaq ehtiyacından yaratdıqları yazımın dörd növü var: Əşyavi yazı, şəkli yazı, fikri yazı və hərfi yazı.

a) **Əşyavi yazı.** Bu, yazımın ilk növü, ilk tipidir. İnsanlar bir-birilərinə müxtəlif əşyalar göndərməklə fikir və düşüncələrini bildirirdilər.

b) **Şəkli (piktoqrafik) yazı.** Əşyavi yazıdan sonra meydana gəlib. Bu yazıda hansı əşyaları yazmaq nəzərdə tutulursa, onun şəkli çəkilir.

c) **Fikri (ideoqrafik) yazı.** Şəkli yazıdan sonra meydana gələn bu yazıda şəkil hər hansı bir anlayışı ifadə edir, daha çox düşüncə ilə bağlı olur. Məs: Əgər şəkli yazıda göz şəkli gözü, günəş şəkli günəşi əks etdirsə, fikri yazıda göz şəkli görmək, baxmaq, duymaq, günəş şəkli isə işıq, aydınlıq, istilik və səadət anlayışlarını ifadə edir.

Şəkli və fikri yazı hərfi yazıya doğru əhəmiyyətli bir ad-

dım hesab olunur.

ç) Hərfi yazı. Yazının ən mükəmməl forması hərfi (fonografik) yazıdır. Bu yazıda yalnız bütöv söz yox, həm də sözün ayrı-ayrı səsləri ifadə olunur. İndiki halda hər bir hərflər müəyyən bir (bəzən bir neçə) səsi ifadə edirsə, hərfi yazının meydana gəldiyi ilk zamanlarda bir işarə, hərflər bir neçə səsi ifadə etmişdir. Belə yazıyı heca yazısı (sillabik yazı) deyilib və qədim misirlilər, assuriyalılar bu yazıdan istifadə ediblər.

3. DİLÇİLİK. Dil ictimai hadisə, dilçilik isə elmdir. Dilçilik elmi ictimai hadisə olan dili tədqiq edir, öyrənir.

Türk dünyasının ən qədim və böyük dilçisi Mahmud Kaşğari (1029-1126) hesab olunur.

Türkologiyanın banisi hesab olunan M.Kaşğari «Divani lüğəti-türk» (1072) əsəri ilə məşhurlaşmış. 10 ilə yazılmış və 9.000-dən artıq söz və ifadə toplanmış bu əsər Məhəmməd peyğəmbərin (s) aşağıdakı kəlamı ilə başlayır: «**Türk dilini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti vardır.**»

Türk xalqlarının tarixini, folklor və etnoqrafiyasının öyrənmək üçün çox qiymətli mənbə olan bu lüğətin bu günə qədər gəlib çatan yeganə əlyazması XIII əsrdə Azərbaycanda Məhəmməd Əsəri tərəfindən göçürülən nüsxədir. Bu nüsxə 1915-ci ildə Türkiyədə tapılıb və orada çap olunub. M.Kaşğarinin lüğəti Azərbaycan dilinə 30-cu illərdə tərcümə edilsə də, indiyə kimi çap olunmayıb.

Dilçilik elminin əsas şöbələri aşağıdakılardır: fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, söz yaradıcılığı, qrammatika (qrammatika iki bölmədən ibarətdir: morfologiya, sintaksis), etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya, üslubiyyat və s.

Qeyd: Dilçiliyin şöbələri barədə irəlidə məlumat verildiyindən, biz burada ancaq etimologiya, lüğətçilik və dialektologiya barədə ümumi məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

4. ETİMOLOGİYA. Etimologiya sözü yunanca etimon (əsl, həqiqət, sözün əsas mənası) və loqos (təlim, elm) hissələrindən yaranıb. Dilçiliyin bu sahəsində sözün mənşəyi, nədən törəməsi, əmələ gəlməsi öyrənilir.

Sözün əslini bərpa etmək, onun başqa söz və mə'nalarla

əlaqəsini öyrənmək üçün aparılan dilçilik araşdırmasına etimoloji təhlil deyilir. Etimoloji təhlil vasitəsilə sözün ilkin mə'naları aşkarlanır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək.

Arsak – indiki Qarabağın qədim adıdır. Etimoloji təhlil sübut edir ki, bu yer adı (toponim) iki sözün – Ar və sak birləşməsindən yaranıb. Sak qədim türk tayfalarından birinin adı, Ar isə Ər – igid, cəngavər, qoçaq mə'nasındadır. Deməli, Arsak igid, qəhrəman türk tayfası olan sakların yaşadığı yer deməkdir.

Qarabağ – «Bağ» qədim türk tayfasıdır. «Qara» isə qədimdə dilimizdə «böyük» mə'nasında işlənib.

Azərbaycan – Bu sözün etimologiyası gah Xəzər tafasının adı, gah od, atəslə bağlı şəkildə öyrənilib, araşdırılıb.

5. LÜĞƏTCİLİK. Dilçiliyin təcrübi sahələrindən biridir. Lüğətlərin tərtib olunma və yaranma prinsiplərini öyrənir. Lüğətlərin yaradılması ilə məşğul olan adama, mütəxəssisə lüğətçi (ümumi şəkildə lüğətçiliyə leksikoqrafiya, lüğətçiyə leksikoqraf deyilir) deyilir.

Lüğətçilik türk dilçiliyinin qədim sahələrindən biridir. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğari «Divani lüğətit-türk» (türk dillərinin divani toplusu) əsərini yaratmış, XIII-IV əsrlərdə Cəmaləddin ibn Mühənnə, Ninduşah Naxçıvani, Hüsam Təbrizi, XIX əsrdə Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy bu sahədə gərəkli işlər görmüşlər. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Sultan Məcad Qəmizadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Qara bəy Qarabəyov, Əli ağa Şıxlinski kimi şəxsiyyətlər bu sahə ilə ciddi məşğul olmuşlar. 40-cı illərdə Heydər Hüseynovun rəhbərliyi ilə «Rusca-Azərbaycanca lüğət», 1964-1987-ci illərdə isə Əliheydər Orucovun rəhbərliyi, müəllifliyi və redaktəsi ilə «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (4 cildə) çap olunmuşdur. Lüğətlərin ən əsas növləri aşağıdakılardır:

1. *Tərcümə lüğətləri*
2. *İzahlı lüğətlər*
3. *Terminoloji lüğətlər*

Lüğətlərdə sözlər əlifba sırası ilə ardıcılıqla düzülür.

6. DİALEKTOLOGİYA. Dialekt və şivəni öyrənən dilçilik sahəsi dialektologiya adlanır.

Ədəbi dildə işlənən nitqdən başqa, müəyyən ərazilərlə bağlı danışq təzahürləri, müxtəlif regionlarda təsadüf olunan məhəlli dil xüsusiyyətləri də mövcuddur ki, bunlara dialekt və şivələr deyilir. Dialektologiya dialekt və şivələri öyrənir

Bədii əsərlərin dilində işlənən məhəlli əlamətli sözlərə dialektizm deyilir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QURULUŞU VƏ TARİXİ

1. AZƏRBAYCAN DİLİ. Bu dil Azərbaycan Respublikasında və Cənubi Azərbaycanda yaşayan (İran İslam Respublikası) azərbaycanlıların ana dilidir. Bu dildə dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan təxminən 50 (əlli) milyona qədər əhali danışır.

Dilimiz tarixən türk dili, türkcə adı isə tanınmış, Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə ilhaq edildikdən sonra (1813, 1828) dilimizi tatar dil, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar dili, tatar dilinin Qafqaz ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili adlandırmağa başlamışlar. 1919-cu ildən (Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasından sonra) dilimizin əvvəlki adı bərpa edilmiş və dilimiz türk dili adlandırılmışdır.

1936-cı ildə qəbul olunmuş SSRİ Konstitusiyası ilə xalqımız azərbaycanlı, dilimiz isə Azərbaycan dili adlandırıldı.

1993-cü ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə dilimiz yenidən türk dili adlandırıldı.

1995-cı il 12 noyabr səsverməsi ilə konstitusiyada dilimizin adı Azərbaycan dili kimi qəbul olundu.

2. TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİ. Bir kökdən törəyən dillər qohum dillər sayılır. Qohum dillərin hamısı birlikdə bir dil ailəsi deyilir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər, əsasən, üç qrupa bölünür:

1) **Oğuz qrupu (budağı).** Bu qrupa türkmən dili, qaqauz

dili, Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi daxildir.

2) **Qıpçaq qrupu (budağı).** Bu qrupa qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumuq və s. dilləri daxildir.

3) **Qarluq qrupu (budağı).** Bu qrupa özbək, uyğur, salur və s. dillər daxildir.

Oğuz qrupuna daxil olan dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin formalaşması eramızın birinci minilliyində başa çatır. Bu günkü Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu artıq ilk orta əsrlərdə (birinci minillikdə) təşəkkül tapmışdı. Bu, Azərbaycan xalqının varlığı demək idi.

3. AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOJİ QURULUŞU. Dillərin qohumluq prinsiplərindən başqa, bir də tipoloji bölgüsü var. Bu bölgüdə dildəki sözlərin morfoloji quruluşu əsas götürülür.

Morfoloji quruluşuna görə dünya dilləri, əsasən, aşağıdakı qruplara ayrılır:

1) **Kök dillər.** Bu dillərdə, ümumiyyətlə şəkilçi yoxdur və sözün kökü dəyişmir. Belə dillərə kök dillər deyilir.

2) **Flektiv dillər.** Elə dillər var ki, bu dillərdə sözün kökü həm içəridən dəyişir, həm də şəkilçi sözün müxtəlif yerlərində (əvvəlində, axırında) gəlir. Belə dillər flektiv dillər adlanır.

3) **İltisəqi (aqqütinativ) dillər.** Azərbaycan dilində (həmçinin bütün türk dillərində) sözün kökü sabit qalır, həmişə müstəqil lüğəvi mənası olur. Şəkilçilər bir qayda olaraq söz kökündən sonra gəlir. Belə dillər iltisəqi dillər adlanır.

Dilimizdə iltisəqilik tələbini bir qanun kim yalnız türk mənşəli sözlər yerinə yetirir. Dilimizdə çoxlu alınma sözlər var və bu sözlər artıq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Belə sözlərin əksəriyyətində iltisəqilik prinsipi pozulur. Bunlar aşağıdakı hallarda baş verir:

- Sözün əvvəlinə şəkilçi artırılır. Məs: la-qeyd, bi-vəfa, ba-məzə (ərəb və fars mənşəli sözlər); anti-fasist, anormal (rus-Avropa sözləri) və s.

- Belə sözlərdə bəzən şəkilçini ayırarkən kök mə'nə vermir. Məs: bioloji, frazologiya (rus-Avropa sözləri), mə'nəvi, lüğəvi (ərəb-fars sözləri) sözlərində -loji, -logiya və -vi hissələri

şəkilçidir. Həmin şəkilçiləri kökdən ayırdıqda kök mə'nə vermir. Bio, frazeo, mə'nə, lüğə hissələri dilimizdə müstəqil söz kimi işlənə bilmir.

- Dilimizə məxsus bir neçə söz bu baxımdan istisna təşkil edir, yəni onlara ön şəkilçi artırmaq olur. Məs: dinc – na-dinc, kisi – na-kisi və s. Yaxud alçal, alçaq, kiçik, kiçil sözlərində –l, –q və –k şəkilçidir. Lakin dilimizdə «alça» (meyvə adı olan «alça»nın bu sözə daxil yoxdur), «kiçi» adda müstəqil sözlər olmadığından alçal, alçaq, kiçik, kiçil sözləri düzəltmə söz deyil, sadə söz hesab olunur. Dilimizdə bu tipli sözlər həddindən artıq az olduğu üçün, belə istisnalar dilimizin iltisafilik prinsipini pozmur.

Qeyd: Ahəng qanunu, bu qanunun morfonoloji hadisə kimi olması barədə «Fonetika» bəhsində ətraflı mə'lumat verilmişdir.

4. DİLİMİZİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ. Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsi) inkişaf tarixini iki mərhələyə ayırmaq olar:

1. **Birinci mərhələ.** Bu XI əsrdə yazıya alınmış «Kitabi - Dədə Qorqud»dan XVI əsr Füzuli dilinə qədər olan mərhələdir. Bu zaman kəsiyində dogma ana dilimizdə saysız-hesabsız bədii əsərlər («Kitabi - Dədə Qorqud», «Dastani – Əhməd Hərami», Həsənoğlu, Nəsimi, Kişvəri, Xətayi, Füzuli və s. şairlərin irsi) yaranır, Şah İsmayıl Xətayi dogma dilimizi dövlət dili səviyyəsi ilə qaldırır.

2. **İkinci mərhələ.** Bu mərhələ XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günə qədər davam etməkdədir.

Bu dövrlərdən müasir dilimizin əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu və fonetik tələffüz norması müəyyənləşir.

Müasir norma ilə, bugünkü qrammatik quruluşla müəyyənləşən dil həm də milli dil adlanır. Deməli, Azərbaycan milli dili XVI əsrin sonlarından formalaşır.

5. ƏDƏBİ DİLİN XƏLOİLƏSMƏSİ. XVII əsrdən ictimai-siyasi vəziyyətlə, Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması və yazılı ədəbiyyatın sarayların himayəsindən uzaqlaşması ilə əlaqədar olaraq yazılı ədəbiyyatda xalq şe'ri formaları – qoşma,

gəraylı, bayatı və s. geniş yayılmağa başlayır. Yazılı ədəbiyyatda heca vəznli xalq şe'ri şəkillərinin geniş şəkildə yayılması ədəbiyyatı getdikcə canlı xalq dilinə yaxınlaşdırır, beləliklə Füzulinin şe'r dili ilə Vaqifin şe'r dili arasında (Füzuliyə qədərki poeziyanın dili ilə Füzulidən sonrakı ədəbi dil mə'nasında başa düşməli) fərqlər meydana çıxır. Ədəbi dil getdikcə ərəb-fars mənşəli sözlərdən, tərkiblərdən təmizlənərək sadələşir, həmin sözlər öz yerini türk mənşəli sözlərə verməyə başlayırlar.

6. ƏDƏBİ DİLİN FƏALİYYƏT DƏİRƏSİNİN GENİSLƏNMƏSİ (XIX-XX ƏSRLƏR) XIX əsrdən sadə dilli, kütləvi anlaşıqlı nəsr əsərləri - hekayə və povest yazılması daha geniş miqyas alır və bu zamandan başlayaraq nəsr dili kamillik səviyyəsinə çatır. Xəlqiləşmə tədricən poeziyadan nəsrə, nəsrdən isə dramaturgiyaya keçir. Əsrin 30-40-cı illərindən tənqidi məzmunlu poeziya - satira və həcvlər yaranır. 70-ci illərin ortalarında Azərbaycan dilində qəzetlər çıxmağa başlayır ("Əkinçi", "Ziya", "Kəşkül" və s.), XX əsrin əvvəllərindən isə ana dilli mətbuat daha da inkişaf edir və beləliklə ədəbi dilin fəaliyyət dairəsi genişlənir.

7. AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL VƏ CƏNUB NORMALARI. Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycan iki hissəyə bölündü. Beləliklə Şimali və Cənubi Azərbaycan coğrafi terminləri, həm də siyasi-inzibati əraziləri meydana gəldi. İki əsrə qədər davam edən bu ayrılıq ictimai-siyasi mühitdə olduğu kimi, ədəbi mühitdə də bir ayrılıq yaratdı. Rusiyanın tərkibinə qatılan Şimali Azərbaycan Qərbi Avropa mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə təmsilçi imkanı qazanmaqla bərabər, rus və Qərbi Avropa dillərindən dilimizə müəyyən sözlər də keçməyə başladı. Zaman keçdikcə Şimali Azərbaycan ədəbi dili ilə Cənubi Azərbaycandakı ədəbi dil arasında hissə olunacaq fərqlər meydana gəldi.

Şimali Azərbaycanda ümumxalq danışq dili, ümumişlək sözlərin bazası əsasında möhkəm qayda-qanunlara, artıq stabilləşmiş formaya malik olan ədəbi dil formalaşmış, bu dilin quruluşu, qrammatikası, tarixi, söz tərkibi və s. barədə fundamental əsərlər yazılmış, dilçilik problemləri ilə bağlı yüzrlə kitablar

çap olunmuş, orfoqrafiya, orfoepiya qaydaları dövlət səviyyəsində təsdiq edilmişdir.

Cənubi Azərbaycanda isə bu məsələ indinin özündə belə həll olunmamışdır. Bu səbəbdəndir ki, Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlərimiz hələ də İran ərazisindəki dialektlərimizi ədəbi norma kimi qəbul edirlər. Diolekt, şivə, yazılış və tələffüzün çox variantlılığı Şimalı Azərbaycandakı ədəbi dilin normalarından kənar hesab edildiyi halda, Cənubdakı Azərbaycan dili üçün hələ ki, məqbul hesab edilir.

8. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT DİLİ. Dövlətin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri dildir. Ölkə və dövlət daxilində dil vahidliyi aşağıdan yuxarıya dövlət quruculuğunda və idarəçiliyində ünsiyyəti asanlaşdırır, dövlətin mənsub olduğu bütün ərazidə anlaşmam maksimum təmin edir. Bu əlaqələndirmə və ünsiyyət vasitəsinə dövlət dili deyilir.

Konstitusiyamızın 21-ci maddəsində yazılır: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir."

Respublikamızda dövlət dili ilə bağlı müxtəlif fərmanlar olub. 1919-1920-ci illərdə dilimiz öz ənənəvi və qanuni adı ilə türk dili adlandırılıb və 1936-cı ilə qədər bu adla tanınıb. 1936-cı ildən dilimiz Azərbaycan dili adlandırılıb. 1993-cü ilin yanvarında Milli Məclisin qərarı ilə dilimizin keçmiş adı - türk dili bərpa edilsə də, 1995-ci il 12 noyabr ümumxalq səsverməsi ilə dilimizin adı Azərbaycan dili kimi qəbul olunmuşdur.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

1. NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ANLAYISI. Nitq mədəniyyəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, filologiyanın dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını elmi əsasda öyrənən sahəsi nəzərdə tutulur. Nitq mədəniyyəti anlayışından bu və ya digər nitq təzahürünün keyfiyyətini bildirmək üçün də istifadə edilir.

Nitq mədəniyyətinin konkret predmetini müəyyənləşdirmək (məsələn, fonetika, qrammatika və s. predmeti kimi) çox çətinidir və bu sahə bir növ predmetsiz sahədir. Çünki burada bu və ya digər dil faktı, hadisəsi yox, üsullar, qayda-qanunlar sistemi öyrənilir.

Nitq mədəniyyəti dilçilik elminin praktik sahəsidir və filologiya elminin nəzəri göstəriciləri məhz nitq mədəniyyətində təcrübi əhəmiyyət qazanır.

2. NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN TƏRKİB HİSSƏSİDİR. Millətin mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır (həm şifahi, həm də yazılı nitq nəzərdə tutulur). Gözəl nitq üçün birinci növbədə aşağıdakılar tələb olunur:

a) dilin özünün səmimiliyi, ifadə imkanlarının genişliyi (Azərbaycan dillinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu buna tam imkan verir);

b) həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin səmimiliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən faydalanmaq vərdislərinin inkişaf etməsi.

3. NİTQIN DÜZGÜNLÜYÜ, DƏQİQLİYİ VƏ İFADƏLİLİYİ. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri bunlardır: 1) nitqin düzgünlüyü; 2) nitqin dəqiqliyi; 3) nitqin ifadəliyi.

Düzgün nitq o nitq forması və ya təzahürü hesab olunur ki, orada dilin fonetik, qrammatik və leksik və s. qayda-qanunları pozulmasın. Nitqin düzgünlüyü nitq mədəniyyətinin birinci şərtidir. Bu zaman məsələ belə qoyulur: düzgündür, ya düzgün deyil? Məs: "Qapını vurmaq" düzgün deyil, "qapını döymək" düzgündür.

Nitqin dəqiqliyi - fikrin ifadəsi üçün bilavasitə tələb olu-

nan dil vasitəsinə (sözü, ifadəni, cümləni və s.) tapmaqla müəyyən edilir. Məs: "qış gəlir" düzgündür, ancaq dəqiq deyil. "Qış düşür" həm düzgün, həm də dəqiqdir.

Nitqin ifadəliliyi dedikdə, ən müvafiq, ən uğurlu dil vasitəsinə tapıb işlətmək başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, nitqin ifadəliliyini onun dəqiqliyindən fərqləndirmək bir o qədər də asan deyil. Məs: "O, ömrünü boş-boşuna keçirdi" cümləsi həm düzgün, həm də dəqiqdir, ancaq ifadəli deyil. "O, ömrünü yelə verdi" isə daha ifadəli və gözəldir.

4. NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ÜMUMİ (İCTİMAİ) VƏ XÜSUSİ (FƏRDİ) MƏSƏLƏLƏRİ. Nitq mədəniyyətinin elə məsələləri vardır ki, ümumi (ictimai) xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, nitqin düzgünlüyü bütövlükdə cəmiyyətdən tələb olunur. Demək, dilin qayda- qanunlarına hamı riayət etməlidir. Dilin fonetik tərkibini, düzgün tələffüz və yazılış qaydalarını, cümlənin quruluşunu hamı eyni cür qavrayır. Əgər belə olmasaydı, dil öz əsas vəzifəsini - ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirə bilməzdi.

Nitq mədəniyyətinin elə məsələləri də vardır ki, bunlar xüsusi (fərdi) səciyyəlidir. Bu o deməkdir ki, hamı eyni cür dəqiq danışır yazmır, yaxud hamının nitqi gözəl (ifadəli) deyil. Həm də nitqin gözəlliyi hərədə bir cür təzahür edir.

Nitq mədəniyyətinin ümumi məsələləri ilə xüsusi məsələləri birbaşa bir-birinə bağlıdır və bunları eyni zamanda həll edən nitq sahibinin nitqi əsl nitq mədəniyyəti nümunəsi hesab olunur (düzgünlük, dəqiqlik və ifadəlilik).

5. DİL. NİTQ VƏ NİTQ FƏALİYYƏTİ. *Dil* - ünsiyyət vasitəsi olub, mücərrəd işarələr sistemindən ibarətdir. Hər bir dilin özünəməxsus quruluşu, ifadə imkanları vardır ki, bunun nəticəsində müəyyən ifadə formaları və üsullar meydana çıxır.

Nitq - ünsiyyət prosesidir. Nitq bu və ya digər mə'lumatın (informasiyanın) ifadə təbiətinə uyğun olaraq dilin ifadə imkanları əsasında meydana çıxır.

Dil əsasdır, nitq isə ondan törəmədir. Dil tarixən çox az dəyişikliklərə uğrayır, nitq isə ona nisbətən dəyişkəndir.

Nitq fəaliyyəti - nitqin təzahürü üçün lazım gələn ictimai,

psixoloji və fizioloji aktların sistemidir.

Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir.

6. ƏDƏBİ DİL. NİTQ NORMALARI. Tarixən müəyyənlanmış möhkəm qayda-qanunlara tabe olub, xalqın, millətin ümumi, nümunəvi ünsiyyətinə xidmət edən nitq forması dilçilikdə **ədəbi dil** adlanır.

Ədəbi dilin (nitqin) tabe olduğu qayda-qanunların sisteminə ədəbi dilin (nitqin) normaları deyilir. Norma-müəyyən dövrdə sözün fonetik tərkibi və leksik mənasının, cümlənin qrammatik quruluşunun bu və ya digər dil kollektivində obyektiv (hamı tərəfindən qəbul olunan) şəkildə fəaliyyətidir.

Ədəbi dilin iki təzahür forması var: 1) **şifahi ədəbi dil** və 2) **yazılı ədəbi dil**.

7. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI. Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir. Müasir dilimizin normaları da buna uyğundur. Bunlar aşağıdakılardır.

1) Fonetik norma. Söz ümumxalq dilində müxtəlif variantlarda işlənsə də, ədəbi dildə ancaq bir cür yazılır və tələffüz olunur.

Sözün ədəbi dildəki tələffüz qaydası orfoepik norma adlanır. Orfoepik norma orfoepiya lüğətlərində, orfoqrafik norma isə orfoqrafiya lüğətlərində əks olunur.

Həm orfoepik, həm də orfoqrafik normalar dilin fonetik quruluşu, xüsusilə onun xarakterik əlaməti olan ahəng qanunu ilə müəyyən edilir.

Fonetik normaya əməl olunması, yəni sözün düzgün tələffüz və yazılışı şəxsin savadlılığının və ədəbi dili mənimsəməsinin ən mühüm göstəricisidir.

2) Leksik norma. Leksik norma hər bir şəxsdən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir.

Söz öz yerində işlənmirsə, demək, fikir düzgün ifadə olunmur və nitq mədəniyyətinin tələbi pozulur.

Ədəbi dildə söyüşlərə, loru, yaxud kobud sözlərə yer verilmir. Leksik norma funksional üslablara görə fərqlənir. Bədii

üslubda obrazlı sözlər, ifadələr işləndiyi halda, elmi üslub üçün bu, xarakterik deyil, yə'ni elmi üslubda daha çox terminlərdən istifadə olunur.

Sözdən düzgün istifadə ilə yanaşı, nitq mədəniyyəti tələb edir ki, o, eyni zamanda dəqiq və ifadəli olsun. Bunlar leksik normaya aid olan elementlərdir.

3) **Qrammatik norma.** Qrammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin **nitqdə** düzgün qurulmasını tələb edir. Qrammatik normalar dedikdə, əsasən, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

a) miqdar saylardan sonra gələn isimlər təkdə işlədilir; Məs: on qələm, yüz uşaq və s.

b) adlara əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbərlilik şəkilçisi artırılır. Məs: şagird-lər-imiz-in-dir; qohum-lar-ınız-dan-am və s.

c) fe'l köklərinə əvvəl tə'sirlik, sonra növ, daha sonra şəkil, ondan sonra isə şəxs-xəbər əlaməti (şəkilçisi) artırılır. Məs: gül-dür-ül-məli-dir; yaz-ış-a-q və s.

ç) mübtədə ilə xəbər cümlədə şəxsə, müəyyən dərəcədə isə kəmiyyətə görə uzlaşır. Məs: Mən şagird-əm; Onlar getdi-lər və s.

d) cümlədə əvvəl mübtədə, sonra tamamlıq, daha sonra xəbər gəlir; tə'yin izah etdiyi cümlə üzvündən əvvəl, zərflilik isə, əsasən, xəbərdən əvvəl işlənir. Məs: Həsən tarixi filmlərə həvəslə baxırdı.

Beləliklə, ədəbi dilin normaları müəyyən tarixi mərhələdə bir sistem olaraq fəaliyyət göstərir. Ədəbi dilin normalarını əməl etmək nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərtidir.

8. DİLİMİZİN TƏKİBİNDƏ ÖZƏLLƏSMƏ MEYLLƏRİ. Müasir Azərbaycan dilinin tərkibində 60-cı illərdən (XX əsr) başlayaraq özəlləşmə meylləri müşahidə olunur.

Özəlləşmə üç yolla gedir: 1) Hər hansı söz ustasının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi, yaxud mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə; 2) Cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı yeni sözlərin yaranması yolu ilə; 3) Türk dillərinin tə'siri ilə.

Dilimizdə sözlərin türkləşdirilməsi prosesi əvvəllər də olmuş, bu gün işlətdiyimiz bir sıra sözlər (qurultay, bildiriş, görüntü, başqan, seçki, ildönümü və s.) belə yaranmışdır. Son zamanlarda da bu qayda ilə qeyri-türk mənşəli qarşılıqları ilə paralel işlənən bir sıra sözlər, leksik vahidlər yaranmışdır. Məs: əyləc (tormoz), dönüm (mərhələ), dürlü (müxtəlif), qaynaq (mənbə), çağdaş (müasir), yüzillik (əsr), durum (vəziyyət), özəlləşmə (xüsusiləşmə) və s.

9. NİTQ NORMALARININ TARİXLİYİ. Norma tarixi kateqoriyadır və zaman keçdikcə dəyişikliklərə uğraya bilər. Məs: 30-cu illərə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasındakı sağır nun (N₁) adlı bir səs var idi və bu səs xüsusi hərflə göstərilirdi. Hazırda bu səs fonetik normativliyini itirmişdir.

Bir neçə il bundan əvvəl ədəbi dildə fəal işlənən sosializm, kolxoz, sovxoz, partkom və s. sözlər fəal nitq prosesindən yavaş-yavaş çıxmaqda, dilə yeni-yeni sözlər gəlməkdədir.

10. NİTQ İSTİSNALARI. Normanın mövcudluğunu istisnalarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Müasir ədəbi dilimizdə istisnalar - qeyri-normativ hallar, əsasən, normanın tarixi hərəkətinin - təkamülünün nəticəsi kimi aşağıdakı hallarda meydana çıxır:

1) artıq öz dövrünü keçirmiş nitq vahidləri bu və ya digər üslubda "iştirak" qalır;

2) yeni meydana çıxan nitq vahidləri bir müddət normativləşmir.

11. NATIQLIK SƏNƏTİ. Nitqi mövcud ədəbi normalara uyğun (düzgün) olmaqla yanaşı, həm də dəqiq və gözəl (ifadəli) olan adamlar natiq adlanırlar. Natiqlik müəyyən peşakarlıq tələb edən sənətdir. Bir fəaliyyət sahəsi olaraq natiqlikdən bəhs edən elm sahəsi **natiqlik sənəti** və ya **ritorika** adlanır.

Natiqlik sənətinin əsas tələbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) danışmaq;

2) Dinləyicilərin (auditoriyanın) səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, yəni auditoriya üçün anlaşılqı olmaq;

3) Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və bu deyilənlərin tələblərinə uyğun bədən, baş, əl-qol hərəkətləri etmək;

4) Mümkün qədər yığcam danışmaq, mətləbdən uzaqlaşmaq və dinləyiciləri yormamaq;

5) Nitqə (çıxışa, mühazirəyə və s.) əvvəlcədən hazırlaşmaq, sonra isə təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.

Natiqliyin aşağıdakı sahələri mövcuddur: 1) bədii natiqlik; 2) akademik natiqlik; 3) siyasi natiqlik; 4) inzibati-idarə natiqliyi; 5) işgüzar natiqlik.

12. JESTLƏR. Natiqlik sənətinin mühüm şərtlərindən biri əl-qol hərəkətlərindən - jestlərdən nitqin ritm və intonasiyasına uyğun şəkildə istifadə etməkdir. Jestlər nitqin təsirini artırır, ona emosionallıq verir. Ancaq yersiz əl-qol atmaq məqbul sayılmır. Bu, nitqin təsirini artırmaq əvəzinə, azalda bilər.

13. MİMİKA. Nitq prosesində üz əzələlərinin mənalı hərəkəti (təəccüb, narazılıq, sevinc və s. emosiyalar ifadə etməsi) mimika adlanır. Mimika nitqin anlaşılmasında, sözün ciddi, yaxud kinayə, ironiya ilə deyilməsini başa düşməkdə mühüm rol oynayır.

Jestlə mimika mükəmməl nitqdə bir-birini tamamlayır və vahid psixofizioloji akt kimi çıxış edir. Şifahi ədəbi dil bunlarsız mümkün deyil.

14. NİTQ ETİKETLƏRİ. Hər xalqın milli təfəkkürünə uyğun olaraq müxtəlif müraciət üsulları vardır ki, bunlara **nitq etiketləri**, yaxud **yarlıqları** deyilir. Nitq prosesində bu etiketlərə əməl etmək həm nitq, həm də insani mədəniyyətin göstəriciləri sayılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. **Müraciət etiketləri.** Müsahib yaşca böyük olduqda, yaxud ortada tanışlıq olmadıqda ona "Siz" deyərək müraciət olunur. Bu, bizim xalqımızda çox qədim adətdir. Bu qayda bütün müraciət formalarında gözlənilir. Məs: bağışlayın, əyləşin, buyurun, lütfən sözünüzdə davam edin və s. Bundan başqa Bəy! Cənab! Qardaş! Dərdin alım! və s. bu kimi müraciət formaları da vardır.

Müraciət etiketləri rəsmi (məs: Cənab hakim! və s.) və **qeyri-rəsmi** (məs: Oğlum! və s.) olmaqla iki yerə ayrılır.

2. **Görüşmə etiketləri.** Salam! Salam-ələyküm! Xoş gördük! Gün aydın! Axşamınız xeyir! Xoş gəlmisiniz! və s.

3. Ayrılma etikətləri. Xudahafız! Əlvida! Sağ olun! Allah amanında! Uğur olsun! Yaxşı yol! Xeyrə qənşər gedin! Uğurlu yol! Görüşənə qədər! və s.

4. Təbrik etikətləri. Təbrik edirəm! Gözünüz aydın! Mübarək olsun! və s. (Hamısının cavabında: sağ olun!)

5. Alqışlar. Allah kömək olsun! Yastığımız yüngül olsun! Allah rəhmət eləsin! və s.

6. Qarğışlar. Allah öldürsün! Gözün tökülsün! və s.

7. Söyüşlər. Səni yerə soxum! Üzünə tüpürüm! və s.

Nitq etikətlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşılmaya kömək edir, səmimi münasibətlər yaradır.

ÜSLUBİYYAT

1. ÜSLUB HAQQINDA MƏLUMAT. Bu və ya digər bir dilin üslubi imkanlarını öyrənən dilçilik sahəsi üslubiyyat adlanır. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur. «Üslub» dedikdə dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur. Dil vahidlərindən istifadə özünü iki baxımdan göstərir:

1) ümumi, yaxud ictimai baxımdan (bu zaman funksional üslublar meydana çıxır);

2) xüsusi, yaxud şəxsi baxımdan (bu zaman fərdi üslub meydana çıxır).

Milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirən, dil vahidləri də həmin sahələrin tələbi ilə seçilib sistemləşən funksional üslublar (bədi üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslub) birlikdə ədəbi dili təşkil edir. Fərdi üslub funksional üslublardan fərqli olaraq, xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən bir şəxsə (müəllifə) aid olur. Məs: Füzuli üslubu, Səməd Vurğun üslubu və s. Bə'zən bu və ya digər dil xüsusiyyətlərini ümumilikdə daşıyan bir neçə şəxs (müəllif) də eyni üsluba aid ola bilər. Məs: molla nəsrəddinçilərin üslubu, füyuzatçıların üslubu və s.

Üslub bu və ya digər dilin üslubi imkanlarının təzahürüdür.

2. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜSLUBLARI. Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları milli ictimai təfəkkürümüzün əsas sahələrini əhatə edir. Funksional (ümumi, ictimai) üslublar sisteminə aşağıdakılar daxildir:

1) Bədii üslub. 2) Elmi üslub. 3) Publisistik üslub. 4) Məişət üslubu. 5) Rəsmi-işgüzar üslub.

3. BƏDİİ ÜSLUB. Bədii üslub milli bədii təfəkkürümüzün ifadəsi olub, obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bu üslub dilimizin tarixində həmişə aparıcı olmuş, müəyyən mərhələlərdə isə hətta bütövlükdə ədəbi dili təmsil etmişdir. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üslub çox zaman ədəbi-bədii dil də adlandırılır.

Bədii üslubun əsas və başlıca xüsusiyyəti obrazlılıqdır.

Obrazlılıq hər bir sahədə bədii üslubun əsas göstəricisi olsa da, bütöv bir hadisədir, bu və ya digər mətni ümumilikdə xarakterizə edir.

Emosionallıq (yaxud ekspresivlik), hər şeydən əvvəl, obrazlılıqdan irəli gəlir. Obrazlı **nitq** eyni zamanda emosional (və ya ekspresiv) nitqdır.

Dildə müxtəlif səviyyələrdə obrazlılığın, eləcə də emosionallığın göstəriciləri, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) **Fonetik səviyyədə:** alliterasiya – samit səslərin təkrarı, həm ahəngləşməsi (məs: qapqara qaralmaq), assonans – sait səslərin həmahəngləşməsi (məs: qupquru qurumaq), təkrar (bunlar ritm yaradan əsas vasitələrdir), intonasiya və s.

2) **Leksik səviyyədə:** epitet, təşbeh, mübaligə, istiarə, kinayə (bunlar məcazm müxtəlif növləridir), frazeologiya, omonimlik, sinonimlik, antonimlik və s.

3) **Qrammatik səviyyədə:** söz sırasının dəyişməsi, qeyri-normativ cümlə konstruksiyalarının işlənməsi, ellipsis və s.

Bədii üslub, adətən, ümumxalq dilinə əsaslanır. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan sözlər, hətta dialektizmlər də (müəyyən həcmdə) həmin üslubda işlənir.

Bədii üslub aşağıdakı formalarda təzahür edir:

a) **Şe'r dili.** Şe'r dili aydın seçilən ahəngə, vəznə, ölçü və bölgüyə malik, qafiyələnən dildir.

b) **Nəsr dili:** Nəsr dili müəyyən süjetə malik təhkiyyənin - hekayə, povest, roman, oçerk və s. dilidir.

c) **Dramaturgiya dili** monoloq və dialoqlardan ibarət səhnə dilidir.

4. SÖZÜN POETİK FUNKSIYASI (POETİZM). Sözün bədii üslubdakı əsas işinə, vəzifəsinə sözün poetik funksiyası deyilir. Mətnə bilavasitə poetik funksiya daşıyan söz, yaxud ifadə poetizmdir. **Poetizm – bədii sözdür.**

Bədii söz, əsasən, məcazi mə'nada işlənmiş sözdür. Məs: şirin duyğular, acı xatirələr, soyuq adam və s.

Frazeologizmlər də dilin poetik imkanları hesabına yaranmışdır. Lakin hazırda frazeoloji birləşmələr dilin normativ vahidləri sırasına daxildir.

2. Hamın qrammatik əlamətlərin iştirakı olmadan düzələn təbəhələr. Məs: Dəhanın püstədir, dişlərin inci. Gözləri ahu gözüdür və s.

Bu yolla düzələn təbəhələr mükəmməl təbəhələr adlanırlar.

3) Metafora (istiara) Bədii dildə geniş yayılmış macaz növlerinden biri də metaforadır. Bu və ya digər predmetin, hadisənin əlamətinin hamın predmetin, hadisənin adı gəkilmədən başqasına (başqa predmetə, hadisəyə) köçürülməsinə metafora (istiara) deyilir.

Metafora yunan sözü, istiarə isə ərəb sözüdür. Hər iki söz "köçürmək" mənasını verir. Aşağıdakı nümunələr diqqət edək:

Əzizim ulu dağlar,
Cəsməli, sulu dağlar,
Burdə bir gərbi ölmüş,

Göy kişnər, bulud ağlar.

Və ya:

Qış günəşi uzaqdan yorğun-yorğun

Baxırdı yamaclara.

Birinci misaldə at və insana məxsus olan əlamətlər qoyun və buludun, ikinci misaldə isə insana xas cəhət (baxmaq) günəşin üzərinə köçürülmüşdür.

4) Metoniymiya. Yunanca "metonomadro" sözündən yaranan bu terminin mənası "ad dəyişmə" deməkdir. Fikri qüvvətləndirmək üçün bir sözü başqa bir sözə əvəz olunan bu macaz növünə ədəbi dildə və adi danışqda tez-tez təsadüf olunur. Məsələn: Nəbatəti təkərar-təkərar oxunmuşam. Məlumdur ki, bu misaldə söhbət Nəbatətin əsərlərinin təkərar-təkərar oxunmasından gedir.

Aşağıdakı misallar metoniymiya əid nümunələridir:

Salon heyrat içindədir... Sükut edir başdan-baş...
Güləcəksən hər bir zaman,
Azərbaycan, Azərbaycan!

"Danışır Baki", "Göstərir Təbriz" və s.

5) Simvol (ramz). Simvol yunanca "simvolon" sözündən olub gərti əlamət mənasını bildirir. Bu termin ədəbiyyatımızda çox zaman ramz kimi də işlənir. Ramz ərəb sözü olub işarə ilə

5. BADII İFADƏ VASİTƏLƏRİ (MACAZLAR). Sözün poetik funksiyası ən çox badii ifadə vasitələrində, yaxud macazlarda meydana gəlir. Badii ifadə vasitələri (macazlar) qeyri-müstəqil mənadə işlənen söz və ifadələrdir. Onların əsas növləri aşağıdakılardır.

1) Epitet. Bu və ya digər predmetin qeyri-müstəqil, macazi əlamətini göstərən təyina epitet, yaxud badii təyin deyilir. Epitet yunan sözü olub əlavə deməkdir. Badii əsərdə məhəna qüvvələndirmək, müəyyən bir cəhət diqqətə daha qabarıq çatdırmaq üçün həmin fikri ifadə edən sözlə qüvvələndirici, təyinedici söz artırılır. Məs: ağır söz, yuxulu torpaq, dərin zəka, şirin yuxu və s.

Aşağıdakı misallarda işlənen epitetlərə diqqət edək:
Cənibədən səni deyib gəlmişəm,
Alma gözlü, qız bircəki Qırat gəl.
və ya:

Ağır qızıl şahinlərim göy üzündə qanadını,
Yazır mavi üfşəklərdə ana yurdun mərəd adını.
Bu misallardakı "alma gözlü", "qız bircəki", "qızıl şahin-lərim" sözləri epitetdir.

Bəzən bir sənətkarın işlədiyi uğurlu epitetlərdən başqa sənətkarlar da istifadə edirlər ki, bunlara müqayyəd epitetlər deyilir. Məs: kəməni qaslı, tutu dillli, sarı boylu və s.

2) Təşbeh (bənzətmə). Bu və ya digər predmetin diqqətə cə-kan əlamətinə görə başqa bir predmetə oxşadılmasına təşbeh, yaxud bənzətmə deyilir. Təşbeh sözü ərəb mənəfi olub oxşatmaq, bənzətmək mənasını ifadə edir. Macazın sadə növlərindən olan təşbehin tərkib hissələri aşağıdakılardır:

a) bənzəryan, b) bənzədilan, c) bənzətmə qoşması, ç) bənzət-mə əlaməti. Təşbehin iki forması var:

1. Kimi, tək, elə, bil, sanki və s. qoşmaları – qrammatik əlamətlərlə düzələn təşbehlər. Məs: Buz kimi soyuq adam. Əlləri sanki qızıl idi. Elə bil dəmdir. Lələ tək qızarmıq üz qay-dasıdır və s.

Bu yolla düzələn təşbehlər müfəssəl təşbehlər (bənzətmə-lər) deyilir.

müəyyən məqsəd anlatmaq, müəyyən fikir ifadə etmək mə'nasını bildirir.

Ədəbiyyatda bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına simvol deyilir.

Simvoldan həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Göyərçin - sülh, Leyli, Məcnun, Fərhad – sədaqətli aşiq, şir – qüvvət, güc, canavar – acgözlük, tülkü – hiyləgərlik simvolu – rəmzidir.

6) Kinayə. Kinayə ədəbi dildə gəmiş yayılmış bədii ifadə vasitələrindəndir. Bədii təsvir vasitələrindən fərqli olaraq, ifadə vastələri cümlə, tam fikir şəklində çıxış etdiyi üçün bunlara poetik sintaksis, yaxud sintaktik fiqurlar da deyilir.

Sözün zahirən müsbət mə'nada deyilib, əslində mənfi mə'na bildirməsinə kinayə deyilir. Bu termin çox zaman ironiya adı ilə də işlədilir. Kinayə ərəb sözü olub tə'nə etmək, toxunmaq, ironiya isə yunan sözü olub hiyləgərlik, istehza deməkdir.

Kinayənin ən kəskin forması tə'riz adlanır ki, ədəbiyyatşünaslıqda buna sarkazm da deyilir.

Məzmununa görə kinayənin iki növü var:

1) **Yumorlu kinayə.** Məs: Ə, bu lap əjdahadır ki (Qorxaq, bacarıqsız adam haqqında). Maşallah, nə gözəlsən (Çirkin adama müraciətlə) və s.

2) **Satirik kinayə.** Məs: Bizi ağ günə çıxartdı (işimi bacarmayan rəhbərlər haqqında) və s.

7) **Bədii sual.** Əsərin emosional tə'sirini artırmaq, oxucu və dinləyicidə hiss-həyəcan doğurmaq məqsədilə fikrin sual tərzində, formasında ifadə olunmasına bədii sual deyilir. Məs:

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, müradım şəmi yanmazmı?

8) **Bədii təzad.** Bədii əsərdə məzmunca bir-birinə zidd iki anlayış və ya vəziyyətin qarşılıqlı şəkildə verilməsinə təzad deyilir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna antiteza da deyilir. Təzad əsasən aşağıdakı yollarla yaranır:

1) **Bir cümlədə bir-birinə zidd olan iki sözün işlədilməsi yolu ilə.** Məs: Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir,

Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir.

Və ya;

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,

Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm.

2) **Bir-birinə zidd olan hadisə və əhval-rubhiyyənin verilməsi yolu ilə.** Məs: Bomboz səhrada, istinin adamın başına qor ələdi-yi susuz biyabanda məğrur görkəmi ilə təbiətə meydan oxuyan yaşıl sərvin kölgəsində iki adam baş-başa verərək söhbət edirdi.

9) **Təkrir.** Eyni sözün, yaxud söz qrupunun, ifadənin təkrar olunmasına təkrir deyilir. Təkrir bədii əsərin emosional təsirini artıran ifadə vasitələrindəndir. Məs: Qayaları sökün! Sökün!

Təkririn növlərindən biri **anaforadır**. Sözün mənası eyni başlanğıc deməkdir. Misralar, yaxud cümlələr eyni sözlə başlayırsa, bu zaman anafora yaranır. Məs: Mən düşmənəm sizin qan içində üzən təxtü tacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza!

Yaxud:

Alqıs o boyasız, rəngsiz üzünə,

Alqıs o hiyləsiz, təmiz sözünə,

Alqıs əmdiyimiz halal südünə!

Təkririn növlərindən biri **epifora** adlanır. Anaforanın əksinə olaraq epiforanı misra və cümlələrin sonunda təkrarlanan sözlər yaradır. Məs:

Ürəyimdən səslər gəlir: İngilisdirlər! İngilisdirlər!

Yaxud: Eyni süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir.

Ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir.

10) **Mübaligə.** Bədii əsərdə nəzərə çatdırılacaq hadisə, hiss və həyəcanın qəsdən əslində olduğundan daha güclü, qabarıq verilməsinə mübaligə deyilir. Mübaligə ərəb sözüdür və şişirtmək, üstünlük vermək, böyütmək, artırmaq mənasını bildirir. Mübaligəyə bəzən **şişirtmə** də deyilir. Məs: Yeddi batman düyünün plovu, yeddi şaqqa qoyun əti Koroglunun bir oturumluq yeməyi idi.

Yaxud:

Kuhkən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilə,

Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilə.

11) Litota. Litota yunan sözü olub, kiçiltmək, əhəmiyyət-sizləşdirmək mə'nasını bildirir. Mübaligənin (şişirtmə) əksi olan litotadan (kiçiltmə) müəyyən hadisəni, əşyam əsərin ideyasına uyğun olaraq, əslində olduğundan daha zəif, kiçik şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün istifadə olunur. Məs:

Eldarın dəstəsi gəlir irəli,

Qırır sərçə kimi bizimkiləri.

Yaxud:

Qorxudan dovşan kimi tir-tir əsən Haykaz gizlənməyə si-
çan dəşiyi axtarırdı.

12) İnversiya. Bu söz latın sözü olub, yer dəyişmək demək-
dir. Nitqin, ifadənin həddi tə'sirini artırmaq məqsədilə sözlərin
qrammatik ardıcılığının qəsdən pozulmasına inversiya deyilir.
Məs: Məhəmməd həsən əmi olardı on-on iki yaşında ki, atası
Hacı Rza vəfat elədi... Yaxşı dövlət qalmışdı mərhum atasm-
dan: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər fərş, çoxluca pul...

Misaldakı söz sırasının pozulması inversiya əmələ gətir-
mişdir.

6. MƏTNALTİ MƏ'NA HADOINDA. Sözü, yaxud
bütöv mətnin ifadə etdiyi mə'na bə'zən üzdə olmur, dərhal anla-
şılmır, mətnin dərinliyində "gizlədilir". Buna mətnaltı mə'na de-
yilir. Mətnaltı mə'na, yaxud sətraltı mə'na aşağıdakı məqsəd-
lərdən irəli gəlir:

1) Sözü, yaxud mətni daha maraqlı, daha tə'sirli etmək;

**2) Mə'nanın, fikrin, müəyyən mövqeyin cəmiyyətdə doğura-
cağı təhlükədən qorunmaq.**

Birinci məqsəd, adətən, lirik sənətkarların, ikincisi isə, bir
qayda olaraq, satirik sənətkarların təcrübəsində özünü göstərir.

Məs: Bir ağılin budağından sallamb,

Neçə-neçə ağıl dayaz yaşayır. (lirik)

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var,

Düşmənlərə necə möhtac olur olsun, nə işim var! (satirik)

7. MÜƏLLİFİN DİLİ (TƏHKİYƏ) VƏ TIPIN DİLİ.

Müəllifin dili (təhkiyə) yazıcının öz üslubudur, onun bədii təfəkkürünün birbaşa göstəricisidir. Müəllifin dilində ədəbi dilin normalarına əməl olunması başlıca şərtidir. Yəni müəllifin dilində dialekt sözlərinə, vulqarizmlərə, köhnəlmiş və ya başqa dillərdən götürülmüş, hələ ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmayan sözlərə yol verilə bilməz.

Tipin dili isə bədii əsərdə iştirak edən müxtəlif surətlərin danışığı tərzidir. Tipin dilində tipikləşdirilmə məqsədi ilə dialektizmlərə, loru sözlərə, söyüşlərə (vulqarizmlərə), başqa dillərdən götürülmüş sözlərə və s. yer verilir.

8. BƏDİİ ÜSLUBUN FUNKSIONAL ÜSLUBLAR SİSTEMİNDƏ MÖVOEYİ.

Bədii üslub, yaxud ədəbi-bədii dil ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən həm qədimliyi, həm də zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu onun başqa üslublarının formalaşmasında, ümumiyyətlə, normanın müəyyənləşməsində həmişə əsas olmuşdur.

Bədii üslub (ədəbi-bədii dil) qarşılıqlı təsir prosesində daha fəal olduğuna görə funksional üslublar sistemində, içərisində mərkəzi yer tutur. Bədii üslub üçün müəyyən edici əlamətlər – obrazlılıq, emosionallıq başqa üslublara da keçir. Bu cəhətdən bədii üslubun 1) publisistik üsluba; 2) elmi üsluba; 3) məişət üslubuna təsiri olmuş və bu təsir, yəni obrazlılıq və emosionalıq bu gün də davam etməkdir.

9. ELMI ÜSLUB. Elmi üslub elmi təfəkkürün ifadəsi olub, bu və ya digər elm sahəsinin dilidir. Məntiqilik, ardıcılıq, konkretlik və s. elmi üslubun (nitqin) əsas xüsusiyyətləridir.

Elmin müxtəlif sahələrinə aid əsərlərin, monoqrafiya və dərsliklərin, elmi məqalələrin və s. dili elmi elmi üsluba aiddir.

Bədii üslubdan fərqli olaraq elmi üslubda obrazlılığa, emosionallığa, adətən təsadüf edilmir.

Elmi üslubda ancaq bu üslub üçün xarakterik, səciyyəvi elə sözlər işlənir ki, onlara termin deyilir. Hər elmin özünəməxsus terminləri, yaxud terminologiyası vardır.

Elmi üslubda çoxmə'nalılığa, mətnaltı mə'naya, fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına yol verilir. Elmi üslubda fikri daha

yığcam, daha konkret ifadə etmək üçün müxtəlif qrafik vasitələrdən (diqram, düstur, rəqəm və s.) istifadə olunur.

10. SÖZÜN TERMINOLOJİ FUNKSIYASI. Sözün elmi üslubdakı əsas işinə, vəzifəsinə onun terminoloji funksiyası deyilir. Terminoloji funksiya daşıyan söz, yaxud ifadə termin adlanır.

Terminlər (terminologiya) başqa üslublar üçün xarakterik deyil, elmi üslubları isə terminlərsiz təsvir etmək olmaz.

11. ELMİ ÜSLUBUN MÜXTƏLİF ELM SAHƏLƏRİ ÜZRƏ TƏZAHÜRLƏRİ. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminologiyası var və terminlər müxtəlif elm sahələrində təzahür edir.

Elmlər üç böyük sahəyə ayrılırlar:

1) **Humanitar elmlər.** Bura fəlsəfə, filologiya, tarix, psixologiya və s. daxildir.

2) **Təbiət elmləri:** Bura biologiya, coğrafiya, tibb və s. daxildir.

3) **Texniki elmlər:** Bura riyaziyyat, fizika, kimya və s. daxildir.

Qeyd: Hər elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır. Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onları həm termin, həm də ümumişlək sözlər kimi işlətmək olur. Məs: sifət (fil. termin), isim (üz mə'nasında), say (nitq hissəsinin adı, say (fe'l, saymaq mə'nasında) və s.

12. PUBLİSİSTİK ÜSLUB. Publisistik üslub milli ictimai təfəkkürü ifadə edən nitq forması olub, mətbuatda funksionallaşır və olduqca müxtəlif mövqeləri, maraqları əks etdirir. Qəzetlərin, kütləvi oxucular üçün nəzərdə tutulan jurnalların, radionun, televiziyanın, elmi-kütləvi kitabların dili publisistik üsluba aiddir. "Publisistik üslub" ifadəsi ilə yanaşı, bəzən də "mətbuat dili" ifadəsi işlənir ki, bunların hər ikisi, əsasən, eyni anlayışı əks etdirirlər.

Publisistik üslub müxtəlif emosiyaları ifadə edir. Bu üslub kütləvi nitq forması olduğuna görə xalq dilinə çox yaxındır. Ona görə də həm ümumxalq dilində gedən proseslər, baş verən dəyişmə və yeniləşmələr publisistik üsluba, həm də publisistik

üslubda, mətbuat dilində gedən proseslər ümumxalq dilinə tə'sir edir.

13. PUBLİSİSTİK ÜSLUBUN DİGƏR FUNKSIONAL ÜSLUBLARLA ƏLAQƏSİ. Publisistik üslub ən ictimai nitq forması olduğundan digər funksional üslubların da bir sıra əlamətlərini daşıya bilir. Nəticədə publisistik üslubun aşağıdakı növləri meydana çıxır:

1) **Bədii-publisistik dil.** Bədii-publisistik dil publisistik üslubun əsas xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, müəyyən qədər obrazlı və emosional nitq formasıdır. Bədii-publisistik dildə bədii təsvir və ifadə vasitələrinə (məcazlara) tez-tez təsadüf edilir. Bir sıra qəzet və jurnallarımızda çap olunan publisistik yazılarda bunların nümunələrinə tez-tez rast gəlirik.

2) **Elmi-publisistik dil.** Elmi-publisistik dil dedikdə (buna elmi-kütləvi dil də deyilir) müxtəlif elm sahələrinə, siyasətə, dinə və s. həsr olunmuş publisistik məqalələrin, kitabların dili nəzərdə tutulur. Bu zaman terminlərdən istifadə məqbul hesab edilir.

3) **Rəsmi-publisistik dil.** Rəsmi-publisistik dil dedikdə bilavasitə publisistik məzmun daşıyan bu və ya digər rəsmi, yaxud işgüzar sənədlərin dili nəzərdə tutulur. Dövlət və ya ictimai-siyasi təşkilatların bəyanatları bu qəbildəndir.

14. FƏRDİ ÜSLUB. Nitq ümumi ictimai hadisədir. Bununla yanaşı bu və ya digər fərdin, şəxsin, yaradıcı adamın şifahi, yaxud yazılı nitqində özünəməxsus xüsusiyyətlər də mövcud olur. Həmin xüsusiyyətlər bütövlükdə, cəm halında fərdi üslubu təşkil edir. Fərdi üslubun ən qabarıq ifadəsi bədii üslubdadır. Funksional üslubların digər növlərində fərdi üslubun əlamət və göstəriciləri olsa da, bu göstəricilər ən çox özünü bədii üslubda göstərir. Bədii üslub bir qayda olaraq, fərdin – müəllifin keçirdiyi ovqatın, emosiyaların təzahürü olduğundan fərdilik burada daha güclü şəkildə meydana çıxır. Məsələn, biz “Nəsiminin dili”, “Füzulinin dili”, “Sabirin dili” dedikdə həmin şəxslərin fərdi üslubunu nəzərdə tuturuq.

Hər bir fərdi üslub mövcud ictimai-tarixi şəraitdə yetişir və fərdi üslub yaratmaq səadəti ancaq fitri iste'dad sahibi olan

dahi şəxsiyyətlərə, daha çox yazıçılara nəsib olur.

15. MƏİSƏT ÜSLUBU. Məişət üslubu gündəlik yaşayışda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu ədəbi dilin məişətdə işlənən nümunəsidir.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Şifahi **nitq** zamanı bütün insanlar bu üslubdan istifadə edirlər.

Məişət üslubu danışq dilidir. Danışq dilinin qarşılığı isə yazılı dildir. Şifahi nitq ilkin, yazılı nitq isə sonra meydana gəlmişdir.

Dioloji nitq məişət üslubunun canı, əsasıdır. Bu o deməkdir ki, gündəlik məişətdə insanlar bir-birinə canlı təmasda olduqlarından dioloji nitqdən istifadə etmədən keçinmək mümkün deyil.

Məişət üslubunun yığcamlıq, sərbəstlik kimi mühüm əlamətləri ən tipik şəkildə dialoq-nitq formasında üzə çıxır. Məişətdə monoloji dil ancaq daxili nitq şəklində ola bilər. Xalq arasında buna “ürəyində danışmaq” deyilir.

Məişət üslubunda üz-üzə ünsiyyət, birbaşa əlaqə əsas olduğundan danışq prosesində jestlər (əl-qol hərəkəti) və mimiqa (sifət cizgiləri), eyni zamanda intonasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məişət üslubuna xas olan əsas cəhətlərdən biri də düzgün tələffüzə, orfoepik qaydalara riayət olunmasıdır. Yazıldığı kimi danışmaq şifahi nitqdə, daha doğrusu məişət üslubunda məqbul hesab olunmur.

Məişət üslubu bədii ədəbiyyatın xəlqiləşməsinə təsir edən başlıca amillərdəndir. Bədii üslubun xəlqiliyi məişət üslubunun ona nə dərəcədə müdaxilə edilməsi ilə müəyyənləşir. Məişət üslubu həmişə öz canlı dil materialı ilə bədii üslubu təmin edir.

16. RƏSMİ-İSGÜZAR ÜSLUB. Rəsmi-işgüzar sənədlərin dil təzahürünə rəsmi-işgüzar üslub deyilir. Bu üslubda fikir, yaxud informasiya müəyyən standart formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilir. Rəsmi-işgüzar üslubda obrazlı ifadələr işlədilmir, fərdi nitq ünsürlərindən mümkün qədər az istifadə olunur.

Bu və ya digər dilin dövlət dili olması, birinci növbədə

dövlətin həmin dilin rəsmi-ışgüzar üslubuna münasibəti ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlət bu dillə təmsil olunduğu kimi, dövlət təşkilatlarında, siyasi partiyalarda və digər qurumlarda rəsmi, yaxud işgüzar ünsiyyət bu dildə aparılır. Rəsmi işgüzar üslubun lüğət tərkibi nə qədər yığcam, sintaksisi nə qədər məhduddursa, normallığı o qədər möhkəmdir. Müəyyən tarixi təkamül prosesində standartlaşmış formalar vardır ki, üslub ondan kənara çıxa bilmir. Buna görə də rəsmi-ışgüzar üslubda arxaik leksika və sintaktik konstruksiya uzun zaman mühafizə olunur.

Rəsmi-ışgüzar üslub a) rəsmi, b) işgüzar sənədlərin dilini əhatə edir.

17. RƏSMİ SƏNƏDLƏRİN DİLİ. Rəsmi sənədlər dedikdə dövlət, yaxud hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və xüsusi qaydada (rəsmi şəxsin imzası, möhür və s.) təsdiq olunan sənədlər nəzərdə tutulur. Hər bir dövlətin ən mühüm rəsmi sənədləri onun Konstitusiyası (Əsas Qanunu), qanunları, qərarları, hökumətin sərəncamları, nazirlərin əmrləri və s. rəsmi sənədlərdir.

Rəsmi sənədlərdə dilin maksimum mükəmməlliyi gözlənilir, fikrin aydınlığına, birmə'nəlikliyinə, hüquqi əsasına xüsusi diqqət yetirilir. Müxtəlif cür anlaşılan sözlərə, cümlələrə yer verilən sənəd nöqsanlı hesab olunur.

Rəsmi sənədlər mühüm hüquqi məzmunla malik olub, eyni zamanda, tarixi əhəmiyyət daşıyır. Dövlətlərarası və dövlət daxili münasibətlər məhz bu cür sənədlərlə tənzimlənir.

18. İSGÜZAR SƏNƏDLƏRİN DİLİ. Xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşımayan, ancaq bu və ya konkret məsələ ilə bağlı tərtib edilən sənədlər işgüzar sənədlər adlanır. Bu sənədlərə, əsasən, aşağıdakılar daxildir: **ərizə, tərcümeyi-hal, bildiriş (e'lan), protokol, izahat, reklam, etiket.**

Rəsmi sənədlər bir qayda olaraq mütəxəssislər tərəfindən tərtib edildiyi halda, işgüzar sənədlərin bir çoxunu hər bir şəxs özü hazırlamağı bacarmalıdır. Bunun üçün də müəyyən formaları, standartları mənimsəmək tələb olunur.

Rəsmi sənədlərə nisbətən işgüzar sənədlər həcmcə, adətən

kiçik olur. Bu sənədlərdə bəhs olunan məsələ barəsində daha aydın və konkret mə'lumat verilməsi tələb olunur.

Rəsmi-işgüzar üslubun təzahur formaları bədii, elmi və ya publisist üslubdakı janrları xatırladır. Həmin üslublarda hər janrın öz dili və özünəməxsus ifadə vasitələri olduğu kimi, rəsmi-işgüzar üslubun təzahur formasının da öz quruluşu və dili olur.

Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində ifadə qəlibləri – şablonlar əsas yer tutsa da, bəzən bu xüsusiyyətlər fikri daha ötkəm, obrazlı etmək xatirinə pozula da bilər. Bu zaman daha çox cümlədə söz sırasının pozulması, inversiya hadisəsi baş verir.

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan	3
Fonetika	5
Orfoepiya	16
Orfoqrafiya	21
Leksika	25
Söz yaradıcılığı	32
Morfologiya	35
Nitq hissələri. İsim	37
Sifət	49
Say	54
Əvəzlik	57
Fe'l	59
Zərf	75
Köməkçi nitq hissələri. Qoşma	79
Bağlayıcı	82
Ədat	85
Modal sözlər	87
Xüsusişmiş nitq hissəsi. Nida	88
Sintaksis. Söz birləşmələri. İsimi və fe'li birləşmələr	90
Sintaktik əlaqələr	95
Cümlə (məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri)	97
Həmcins üzvlü cümlələr	107
Sadə cümlənin növləri. Cüttərkibli və təktərkibli cümlələr	111
Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər	114
Xüsusişmiş üzvlü cümlələr	117
Vasitəsiz və vasitəli nitq, sitatlar	118
Mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümlələr	121
Tabeli mürəkkəb cümlələr	125
Dil və dilçilik	135
Azərbaycan dilinin quruluşu və tarixi	138
Nitq mədəniyyəti	143
Üslubiyyat	150